

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

ANADOLU NEOLİTİK MUTFAK KÜLTÜRÜNDE KAŞIKLAR

Mert Hüseyin DOĞAN

Danışman
Doç. Dr. Ahmet UHRİ

İZMİR - 2021

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Anadolu Neolitik Mutfak Kültüründe Kaşıklar” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.... / /

Mert Hüseyin DOĞAN

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
Anadolu Neolitik Mutfak Kültüründe Kaşıklar
Mert Hüseyin DOĞAN

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Arkeoloji Anabilim Dalı
Arkeoloji Programı

Neolitik Dönem’de prehistorik yaşamın birçok alanında radikal değişim ve dönüşümler gerçekleşmiştir. Bunlardan en önemlisi belki de besin üretiminde büyük değişikliklere yol açan tahılların evcilleştirilmesidir. Bu değişim döneminde yulaf lapası gibi tahıl temelli yiyecekler ve sulu yemeklerin hazırlanmasına başlanmış dolayısıyla yemek yiyecek için kaşıklara ihtiyaç duyulmuştur. Bütün dünyada yaygın olarak ele geçen arkeolojik buluntulardan biri olan kaşıklar Anadolu’daki Neolitik yerleşimlerin birçoğunda açığa çıkarılmıştır. Fakat Neolitik merkezlerde birçok obje odaklı sentez çalışması yapılmasına rağmen yerleşim bazlı bazı çalışmalar dışında, kaşıklar doğrudan ilgi görmemişlerdir. Bu çalışma; Anadolu Neolitiğinde kaşıkların kullanımı, bölgesel dağılımı ve yoğunluğunu incelemeyi amaçlamaktadır. Tipolojik bir perspektifle kaşıkların uzun bir zaman dilimi içerisindeki gelişimi ve kültürel konteksti üzerine odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Neolitik Dönem, Kaşık, Anadolu, Avrupa, Yakındoğu, Mutfak Kültürü

ABSTRACT

Master's Thesis

Spoons in Anatolian Culinary Culture during Neolithic Period

Mert Hüseyin DOĞAN

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Archaeology

Archaeology Program

Radical changes and transformations took place in many aspects of prehistoric life during the Neolithic Period. Perhaps the most important of these is the domestication of grains that lead to major shifts in food production. Grain-based foods such as porridge and stewed dishes began to be prepared and therefore spoons were required for food consumption in this age of transition. As one of the most widespread archaeological finds all around the world spoons have been unearthed in many Anatolian Neolithic Settlements. Although many object-based syntheses have been conducted in the neolithic centers, spoons have not been a direct focus of attention except for a few settlement based case studies. This study aims to examine the use of spoons, their interregional distribution and density in the Anatolian Neolithic. It focuses on their cultural context and long-term development with a typological perspective.

Keywords: Neolithic Period, Spoon, Anatolia, Europe, Near East, Culinary Culture

ANADOLU NEOLİTİK MUTFAK KÜLTÜRÜNDE KAŞIKLAR

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	viii
TABLolar LİSTESİ	ix
ŞEKİLLER LİSTESİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM COĞRAFİ KAPSAM

1.1. ANADOLU SÖZCÜĞÜNÜN ETİMOLOJİSİ VE COĞRAFİ TANIMI	6
1.2. ANADOLU YARIMADASININ JEOLojİK GEÇMİŞİ	8
1.3. NEOLİTİK DÖNEME GEÇİŞTE ANADOLU VE YAKIN ÇEVRESİNİN İKLİMİ VE EKOLOJİSİ	11

İKİNCİ BÖLÜM NEOLİTİK DÖNEM

2.1. TERMİNOLOJİ	20
2.2. KRONOLOJİ VE DÖNEM ÖZELLİKLERİ	25
2.2.1. Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik A (PPNA)	29

2.2.2. Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik B (PPNB)	43
2.2.3. Çanak-Çömlekli Neolitik (PN)	62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YEMEK KÜLTÜRÜNÜN OLUŞUMU VE GELİŞİMİ

3.1 PALEOLİTİK VE EPIPALEOLİTİK ÇAĞLARDA BESLENME	73
3.2. YERLEŞİK YAŞAM VE BESLENME İLİŞKİSİ	84

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAŞIĞIN ORTAYA ÇIKIŞI VE YOLCULUĞU

4.1. KÜLTÜREL EVRİM	92
4.2. PALEOLİTİK VE EPIPALEOLİTİK ÇAĞLARDA KAŞIĞIN ÖNCÜLLERİ	94
4.3. NEOLİTİK DÖNEMDE KAŞIK	100
4.4. ANADOLU NEOLİTİK MUTFAK KÜLTÜRÜNDE KAŞIKLAR	115
4.4.1. Marmara Bölgesi	117
4.4.2. Ege Bölgesi	127
4.4.3. İç Anadolu Bölgesi	131
4.4.4. Akdeniz Bölgesi	139
4.4.5. Güneydoğu Anadolu Bölgesi	145
4.4.6. Değerlendirme	147
4.5. ÇAĞLAR BOYUNCA KAŞIK	153
SONUÇ	157
KAYNAKÇA	162

KISALTMALAR

GÖ	Günümüzden Önce
MÖ	Milattan Önce
MS	Milattan Sonra
PN	Pottery Neolithic
PPNA	Pre-Pottery Neolithic A
PPNB	Pre-Pottery Neolithic B
PPNC	Pre-Pottery Neolithic C

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Pleistosen’de Görülen Ana Buzulların Kronolojisini Gösteren Tablo	s. 12
Tablo 2: Anadolu ve Yakınoğu’daki Neolitik Dönem Kronolojisini Gösteren Tablo	s. 29
Tablo 3: Anadolu ve Yakın Çevresindeki Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem Kronolojisi	s. 65
Tablo 4: Anadolu’da Şimdiye Kadar Bulunan Kemik Kaşık Tiplerinin Bölgelerarası Dağılımını Gösteren Tablo	s. 150
Tablo 5: Anadolu’da Şimdiye Kadar Bulunan Pişmiş Toprak Kaşık Tiplerinin Bölgelerarası Dağılımını Gösteren Tablo	s. 152

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Levant Koridorunu Gösteren Harita	s. 31
Şekil 2: Yabani ve Evcilleştirilmiş Buğday Arasındaki Morfolojik Farklılıklar	s. 49
Şekil 3: Dünya Üzerindeki Neolitik Tarım Merkezleri	s. 85
Şekil 4: İstiridy (Arcidae) ve Kum Midyesi (Cardiidae) Kabuğu	s. 95
Şekil 5: Fontalès Kaya Sığınağında Bulunan Kemik Kaşık	s. 97
Şekil 6: Fontalès Kaya Sığınağında Bulunan Kemik Kaşığın Üzerindeki Bezemeler	s. 98
Şekil 7: Lascaux Mağarası'nda Bulunan Kırmızı Kum Taşından Yapılmış Kandil	s. 99
Şekil 8: Kuzey Ürdün'de Bulunan Epi-paleolitik Natufian Kültürüne Ait Kemik Kaşık	s. 100
Şekil 9: Starčevo-Grad ve Tečić Yerleşimlerinde Bulunan Kaşık-Spatula Örnekleri	s. 102
Şekil 10: “V” Biçimli Çanağa Sahip Kaşıkların Balkanlar'daki Dağılımını Gösteren Harita	s. 104
Şekil 11: Kovačevo Yerleşiminde Bulunan Kemik Kaşıklar	s. 105
Şekil 12: Kemik Kaşığın Yapım Aşamalarını Gösteren Görsel	s. 106
Şekil 13: Ovcharovo-Gorata Yerleşiminde Bulunan Kemik Kaşık ve Spatula Örnekleri	s. 108
Şekil 14: Kullanımdan Ötürü Aşınmaların ve Kırılmanın Görüldüğü Donja Branjevina'da Bulunmuş Kaşık	s. 109
Şekil 15: Barice ve Pokrovnik Yerleşimlerinde Bulunmuş Seramik Kaşıklar	s. 110
Şekil 16: La Draga Yerleşiminde Bulunmuş Kemik Kaşık	s. 111
Şekil 17: Grad-Starčevo Yerleşiminde Bulunmuş Üzerinde Bebek Diş İzlerinin Bulunduğu Kemik Kaşıklar	s. 112
Şekil 18: Mostagedda Nekropolünde Bulunmuş Fildişi Kaşık	s. 114
Şekil 19: Anadolu'da Neolitik Döneme Tarihlendirilen Kaşıkların Ele Geçtiği Merkezleri Gösteren Harita	s. 116

Şekil 20: Marmara Bölgesi'nde Neolitik Döneme Tarihlendirilen Kaşıkların Ele Geçtiği Merkezleri Gösteren Harita	s. 118
Şekil 21: Barçın Höyük'te 2012 Yılında Bulunan Kemik Kaşıklar	s. 119
Şekil 22: Barçın Höyük'te 2012 Yılında Bulunan Burgu Şeklinde Biçimlendirilmiş Sapı Olan Kaşık	s. 120
Şekil 23: Barçın Höyük'te 2013 Yılında Bulunan Kemik Kaşıklar	s. 121
Şekil 24: Barçın Höyük'te Kullanımdan Ötürü Oluşan Aşınmaların Görüldüğü Kaşıklar	s. 122
Şekil 25: Barçın Höyük'te Ölü Hediyesi Olarak Bulunan Kaşıklar	s. 122
Şekil 26: Fikirtepe ve Pendik'te Bulunan Kemik Kaşıklar	s. 125
Şekil 27: Hoca Çeşme (Solda) ve Aşağı Pınar (Sağda) Yerleşimlerinden Kemik Kaşık Buluntuları	s. 126
Şekil 28: Ilıpınar'da Bulunan Kemik Kaşıklar	s. 127
Şekil 29: Ege Bölgesi'nde Neolitik Döneme Tarihlendirilen Kaşıkların Ele Geçtiği Merkezleri Gösteren Harita	s. 128
Şekil 30: Ulucak Höyük'ten Tip 3B Kaşık Tipli Spatula Örneği	s. 129
Şekil 31: Ege Gübre'de Bulunmuş Pişmiş Toprak Kaşık Çizimi	s. 130
Şekil 32: Yeşilova'da Bulunmuş Pişmiş Toprak Kaşık	s. 131
Şekil 33: İç Anadolu Bölgesi'nde Neolitik Döneme Tarihlendirilen Kaşıkların Ele Geçtiği Merkezleri Gösteren Harita	s. 132
Şekil 34: Çatalhöyük'te Bulunmuş 1659.XI Olarak Adlandırılan Kemik Kaşık Parçası	s. 133
Şekil 35: Çatalhöyük'te Bulunmuş 11985.X7 Olarak Adlandırılan Kemik Kaşık	s. 134
Şekil 36: Çatalhöyük'te Bulunmuş 15490.X1 Olarak Adlandırılmış Kemik Kaşık Parçası	s. 135
Şekil 37: Çatalhöyük'te Bulunmuş Kaşık-Spatula Grubu Örneği	s. 135
Şekil 38: Köşk Höyük'te Bulunmuş Kemik Kaşıkların Çizimi	s. 136
Şekil 39: Tepecik-Çiftlik Höyük'te 2006 Yılında Bulunmuş Kemik Kaşık	s. 138
Şekil 40: Tepecik-Çiftlik Höyük 2007 Yılında Bulunmuş Kemik Kaşıklar	s. 138

Şekil 41: Akdeniz Bölgesi’nde Neolitik Döneme Tarihlendirilen Kaşıkların Ele Geçtiği Merkezleri Gösteren Harita	s. 139
Şekil 42: Bademağacı Höyüğü’nde Bulunmuş Kemik Kaşıklar	s. 140
Şekil 43: Hacılar’da Bulunmuş Süslemeli Kemik Spatula Sapları	s. 141
Şekil 44: Kuruçay’da Bulunmuş Sapları Süslemeli Kemik Kaşıklar	s. 142
Şekil 45: Kuruçay’da Bulunmuş Pişmiş Toprak Kaşıklar	s. 143
Şekil 46: Höyücek’te Bulunmuş Kemik Spatulalar	s. 144
Şekil 47: Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde Neolitik Döneme Tarihlendirilen Kaşıkların Ele Geçtiği Merkezleri Gösteren Harita	s. 145
Şekil 48: Anadolu’da Şimdiye Kadar Bulunan Neolitik Dönem Kaşık Buluntularının Dağılımını Gösteren Grafik	s. 147
Şekil 49: Anadolu’da Şimdiye Kadar Bulunan Neolitik Dönem Kaşık Buluntu Gruplarını Gösteren Grafik	s. 148
Şekil 50: Anadolu’da Şimdiye Kadar Bulunan Neolitik Dönem Kemik Kaşık Tipolojisini Gösteren Çizim	s. 149
Şekil 51: Anadolu’da Şimdiye Kadar Bulunan Neolitik Dönem Pişmiş Toprak Kaşık Tipolojisini Gösteren Çizim	s. 152

GİRİŞ

İnsanlık tarihinin %99'luk kısmı Pleistosen dönemin bir diğer değişle Paleolitik Çağın içinde yer almaktadır. Paleolitik adlandırması bu dönemin kültürel boyutuna karşılık gelirken, Pleistosen ise aynı dönem için kullanılan jeolojik bir adlandırmadır. 2.5 milyon yıllık bu uzun süreçte günümüz modern insanını oluşturan tüm bilgi birikimi, deneyimler, beslenme biçimleri ve sosyal yapı şekillenmiştir. MÖ 10.000 civarında başlayan ve günümüzde de devam eden Holosen dönem ile birlikte 2.5 milyon yıl önce başlamış olan Pleistosen sona ermiştir. Holosen ile birlikte iklim yumuşak bir hal almış ve dünya, MÖ 9.000 yıllarından itibaren kısmi olarak ısınmaya başlamıştır. Holosen'deki yağış fazlalığı ekolojik dengeyi büyük ölçüde etkileyerek birçok bitki türü ve hayvanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sıcaklık, Güney Levant (günümüzde İsrail ve Filistin), Kuzey Mezopotamya (Suriye ve Anadolu) ve Batı İran'da yerleşik yaşam ve tarıma başlamak için elverişli ortam oluşmuştur. İnsanlığın ilk köy yerleşimleri olarak adlandırılan topluluklar bu bölgelerde gelişmiştir. Daha sonra yerleşik hayata geçiş ile günümüz uygarlığını şekillendirmiş olan Neolitik Dönem başlamıştır. Neolitik Dönem'e geçilmesiyle insanların Paleolitik Çağ boyunca geliştirmiş olduğu tüm değerler değişime uğramıştır.

Neolitik Dönem; Çanak-Çömlek Öncesi ve Çanak-Çömlekli olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik A evresinde, iklimin ve coğrafyanın uygun olduğu alanlarda, yerleşik yaşama geçişin ve besin yetiştirmenin ilk örnekleri görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde insanların geçim kaynakları hububat ve baklagillerin yoğun bir şekilde toplanmasına veya yetiştirilmesine dayanmaktadır. Ayrıca yabani meyvelerin ve tohumların toplanması ile vahşi hayvanların avlanması da büyük bir öneme sahiptir. İnsan toplulukları, ortalama 150-300 arasında değişen nüfusları bulunan yerleşimler kurmuşlardır. Genellikle yuvarlak planlı, taş temele sahip ve kerpiç üst yapısı bulunan yapılar inşa edilmiştir. Konut mimarisinin yanı sıra konut dışı kullanılmış olan birçok yapı da bu dönemde görülmeye başlamıştır. Bunlar arasında ritüel gibi ruhani faaliyetlerin gerçekleştirilmiş olduğu düşünülen büyük yapılar örnek gösterilebilir. Bu tarz yapılar, büyük bir işgücü gerektirdiğinden insanların önemli ölçüdeki planlama ve kolektif olarak örgütlenmeleri de gelişmeye başlamıştır.

Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik B evresinde, yeni geliştirilen teknolojiler, nüfusun çoğalması ve üretim metotlarının gelişmesi mega köylerin kurulmasını sağlamıştır. Günümüzde tükettiğimiz bazı tahıl ile evcil hayvanlar bu süreçte evcilleştirilmeye başlanmıştır. Yeni beslenme biçimleriyle insanın diyeti değişmiş ve metabolizması da buna bağlı olarak evrimleşmiştir. Bu dönemin sonralarına doğru insanlar, kili fırınlayarak çömleği elde etmişlerdir. Böylece neolitikleşme sürecinde yeni bir evreye geçilerek çanak-çömlek teknolojisi insan hayatındaki yerini almıştır.

Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem’de, Yakındoğu’da bulunan birçok mega köy küçülmüş ve terk edilmiştir. Anadolu toprakları Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem için merkez konumuna gelmiş ve neolitik paket buradan Avrupa’ya aktarılmıştır. İnsanlar, evcilleştirilmiş bitki ve hayvanlara dayalı bir ekonomik sistem benimsemişlerdir. Hayvanlardan yün, deri, süt ve süt ürünlerini üretmek için yararlanılmaya başlanılmıştır. Böylece dönem insanların geçim ekonomisi çeşitlenmiştir. İş bölümü birçok zanaatın ortaya çıkması ve gelişmesine olanak sağlamıştır. Çanak çömlek açık bir şekilde maddi kültürün önemli bir parçası haline gelmiştir. Özel mülkiyetin ve sınıfsal farklılığın ilk göstergeleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu dönemden sonra insanlar çekirdek bölgeden uzak coğrafyalara yayılarak kolonileşme hareketlerini hızlandırmış ve küreselleşmenin ilk adımları atılmıştır.¹

Dünyanın birbirinden uzak bazı bölgelerindeki Neolitik insan toplulukları bağımsız bir şekilde geçim ekonomilerinde değişim gerçekleştirmişlerdir. Bu değişimlerin görüldüğü bölgeler *Neolitik Tarım merkezleri* olarak bilinmektedir.² Bu bölgelerde bulunan insanlar, kendi coğrafyalarında yetişen yerel türleri farklı tarihsel aralıklarda evcilleştirmişlerdir. Bunların arasındaki en eski merkez, günümüzden 11.000-10.000 yıl önce Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Filistin’de ortaya çıkmış olan daha sonra Bereketli Hilal’e yayılan Yakındoğu merkezidir. Günümüz modern insanının beslenme biçimin büyük bir kısmını oluşturan tahıllar bu coğrafyada evcilleştirilmiştir. Bu noktada tahılların ana besin maddesi haline gelmesi nişastalı yiyeceklerin önemini artırmıştır. Neolitik Dönem’deki çanak-çömlek üretimi

¹ Alan H. Simmons, **The Neolithic Revolution in the Near East**, The University of Arizona Press, Tuscon, 2007, ss. 198-227

² Marcel Mazoyer ve Laurence Roudart, **A History of World Agriculture From the Neolithic Age to the Current Crisis**, çev. James H. Membrez, Earthscan, London, 2006, ss. 71-74

sayesinde besinler, yüksek ısılarda ve sulu bir biçimde kaynatılarak tüketilmeye başlanmıştır.

Milyonlarca yıllık evrimleşme sürecinde *Australopithecus afarensis*'lerden beri insanlar gereksinimleri doğrultusunda doğada buldukları maddeleri işlevsel halde kullanabilecekleri aletlere dönüştürmüşlerdir. Doğal olanı şekillendirerek yeni bir form kazandırma edimini insan kültürünün oluşmasını sağlamıştır. Alet üretim teknolojisi Neolitik Dönem'de görülen köklü değişiklikler ile oldukça gelişkin bir düzeye gelmiştir. Özellikle insanların beslenme biçimlerindeki değişim bazı aletlerin kullanımının yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bu aletlerden birisi de kaşıklardır.

Neolitik Dönem insanları besinleri pişirerek tüketmeye başlamıştır. Çanak-çömlek teknolojisinin ortaya çıkması ve tahılların evcilleştirilmesiyle yulaf lapası gibi yumuşak ve sulu yemekler insan diyetinin temel besinleri haline gelmiştir. Bu tarz pişmiş yiyecekleri herhangi bir alet olmaksızın ağızlarına götürmek oldukça zordur. Bu gereksinimden dolayı Paleolitik Çağ'dan itibaren insanlık kültür tarihinde görülen kaşıkların kullanımı oldukça hızlı bir biçimde yaygınlaşmıştır. Kaşığın günümüzdeki anlamı; yemek yemek, karıştırmak, pişirmek ve servis etmek için kullanılan, uzun saplı, içbükey sığ bir çanağı bulunan alete karşılık gelmektedir. Neolitik Dönem'de kaşıklar hem günlük alet olarak hem de sembolik anlamlar taşıyan bir nesne konumuna gelmiştir. Neolitik Dönem'de kaşıklara, Anadolu, Yakındoğu, Avrupa, Asya ve Afrika'da rastlanılmaktadır.

Anadolu, Neolitik Dönem kaşık buluntusu bakımından oldukça zengindir. Anadolu'daki yerleşimlerde bulunan insan toplulukları kendi kaşık formlarını yaratmış ve çeşitli işlevlerde kullanmışlardır. Hatta Anadolu'da görülen bazı kaşık çeşitlerine günümüze kadar başka bir yerde rastlanılmamıştır. Ancak Anadolu Neolitik mutfak kültüründe kaşığın bu kadar önemli bir yerinin bulunmasına karşın yerleşim bazlı çalışmalar dışında, bugüne kadar genel kapsamlı sistematik bir çalışma yapılmamıştır. Anadolu Neolitiğinde, spesifik olarak kaşık ile ilgili yapılmış tek araştırma Mücella Erdalkıran'ın Barçın Höyük'te bulunan kemik kaşıklar üzerine yapmış olduğu çalışmadır.³ Kaşıklara sadece kazı sonuçları toplantıları, buluntu raporları ve hammaddeler üzerine çalışılmış bazı tezlerde değinilmiştir. Bu doğrultuda,

³ Mücella Erdalkıran, "Neolithic Bone Spoons from Barçın Höyük", *TÜBA-AR*, Cilt 18, 2015, ss. 25-36

“Anadolu Neolitik Mutfak Kültüründe Kaşıklar” başlıklı bu tez çalışmasının, önemli bir boşluğu doldurması amaçlanmaktadır.

Tezin birinci bölümünde; Anadolu yarımadasının jeolojik, coğrafi ve kültürel geçmişi, ayrıntılı bir şekilde güncel yayınlar derlenerek anlatılmıştır. Ayrıca Neolitik Dönemi yaratan koşulların önemine ilişkin paleobotanik, palinolojik ve paleoklimatolojik araştırmalar üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte neolitikleşme sürecinde Anadolu’nun yeri ve neolitik paketin Avrupa’ya nasıl aktarıldığı tarihsel olarak özetlenmiştir.

Tezin ikinci bölümünde; tarihsel olarak Neolitik Dönem terminolojisinin oluşumu ve gelişimi kısaca anlatılmıştır. Güncel veriler doğrultusunda en son kabul edilen dönem kronolojisi esas alınmıştır. Neolitik Dönem dinamik bir alan olduğu için veriler her geçen gün yenilenmektedir. Bundan dolayı Neolitik Dönemin kendi içerisindeki evreleri literatür araştırmaları yapılarak son veriler eşliğinde ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Geçmişte kabul edilen birçok kuramın değiştiği ve yeni önerilerin geliştiği üzerinde durulmuştur. Bu bölümde, Yakındoğu bölgesi merkez alınarak neolitikleşme sürecinin dünya üzerindeki etkilerine de değinilmiştir. Ayrıca Neolitik Dönem’de oluşan sosyal yapı, dini pratikler ve sınıfsal farklılıklarının günümüz toplumunun oluşmasında ne derece etkili olduğunun aktarılması amaçlanmıştır.

Tezin    nc  bölümünde; insanlığın evrimleşme sürecindeki beslenme alışkanlıklarının gelişimi ve değişimi ele alınmıştır. 6 milyon yıl süren insanların evrimleşmesinin yemiş oldukları besinler ile doğru orantılı olduğu üzerinde durulmuştur. İnsan türlerinin bulundukları coğrafyalara ve biyolojik yapılarına göre diyetlerini şekillendirdikleri anlatılmıştır. Neolitik Döneme kadar geçen süre zarfı boyunca insanların geliştirmiş oldukları besin hazırlama yöntemleri güncel verilerden hareketle özetlenmiştir. Neolitik Dönem ile birlikte insanların tahılları evcilleştirmesiyle milyonlarca yıllık beslenme biçimlerinin kısa bir sürede değişime uğradığı üzerinde durulmuştur. Ayrıca Neolitik Dönem ile insanların besinlerini doğadan toplamak yerine ihtiyaçları doğrultusunda kendi yerleşimlerinde nasıl üretmiş oldukları ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir.

Tezin dördüncü ve son bölümünde; insan kültürünün nasıl ortaya çıktığı ve geliştiği anlatılmıştır. Zamanla insanların gereksinimleri doğrultusunda çeşitli

hammaddelerden farklı işlevlere sahip aletler üretmeye başladıkları kısaca özetlenmiştir. Alet üretim teknolojisinin zamanla mutfak kültürüne yansıdığı ve Paleolitik Çağın sonlarına doğru insanların yenilemeyecek derecede olan sıvı besinleri tüketmek için kaşık kullanımına başladıkları üzerinde durulmuştur. Paleolitik Çağ'dan Neolitik Döneme kadar olan süre boyunca insanların ne tipte kaşık kullandığı ve ürettiği hakkındaki son veriler aktarılmıştır. Neolitik Dönem ile kaşığa gereksinimin arttığı ve dünya üzerinde hangi bölgelerde yaygınlaşmış olduğu detaylı olarak incelenmiştir. Bu yerleşimlerde görülen kaşıkların hangi hammaddeden yapıldıkları ve ne amaçla kullanıldıkları anlatılmıştır. Devamında Anadolu Neolitik mutfak kültüründe kaşık buluntularının önemi değerlendirilmiştir. Bu noktada Anadolu Neolitik yerleşimlerinde kaşık buluntularının bölgelerarası dağılımı ve yoğunluğu göz önüne alınarak detaylı incelemeler yapılmıştır. Bölgeden bölgeye kaşıkların değişik formlarının bulunmuş olması ve gündelik kullanımın dışında hangi işlevlerinin olduğu üzerinde durulmuştur. Neolitikleşme sürecinde Yakındoğu'nun en önemli bölgelerinden birisi olan Anadolu'nun birçok yerleşiminde kaşık bulunmayışının nedenleri tartışılmıştır. Bölümün son kısmında ise kaşığın çağlar boyunca değişimi ve günümüz formuna nasıl ulaştığını bir anlamda kaşığın günümüze olan yolculuğu kısaca anlatılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

COĞRAFİ KAPSAM

1.1. ANADOLU SÖZCÜĞÜNÜN ETİMOLOJİSİ VE COĞRAFİ TANIMI

Anadolu kelimesi etimolojik olarak incelendiği zaman, Eski Yunanca “Doğuş, özellikle güneşin doğuşu”, “Ege’nin doğusu” ya da “Doğu” anlamına gelen *anatolē* “ἀνατολή” (anatole) sözcüğünden türemiştir.⁴ Bu sözcük, Eski Yunanca “doğmak, kalkmak, çıkmak” anlamına gelen *–anatellō* “ἀνατέλλω” fiilinden türetilmiştir.⁵ Roma Dönemi’nde ise Anadolu için Latince *asia minor* (Küçük Asya) terimi, Asya’nın en batısında kalan yarımadaı, Asya’nın geri kalan kısmından ayırmak için kullanılmıştır.⁶ MS 7. yüzyılda Doğu Roma imparatoru Herakleios döneminde, Orta Anadolu’nun bir bölümünde bulunan askeri birliklerin iskan bölgesi, imparatorluk merkezinin doğusunda kalması sebebiyle Anatolikon Theması (Θέμα Ἀνατολικῶν, Thema Anatolikōn) olarak adlandırılmıştır.⁷ 12. yüzyılda Yunanlılar ve Selçuklular, Anadolu yarımadası için “Diyar-ı Rum” (Romalıların Diyarı) adlandırmasını kullanmışlardır. Ancak aynı dönemde Avrupalılar, Anadolu için *turhcia* terimini kullanmıştır.⁸ Anadolu topraklarında 1329-1337 yılları arasında bulunmuş olan Arap seyyah İbn Battuta, seyahatnamesinde, Afyon, Kütahya ve Ankara yöresini tanımlamak için *anatoliyya* terimini kullanmıştır.⁹ 1465 yılında ise Orta Anadolu’yu tanımlamak için Düsturname-i Enveri’de *anatoli* terimi kullanılmıştır.¹⁰ Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren ise İstanbul’un doğusu ile Fırat Nehri

⁴ Pars Tuğlacı, **Okyanus Ansiklopedik Sözlük Cilt 1**, 8. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 93; Andreas Tietze, **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Cilt 1**, Simurg Kitapçılık, İstanbul-Wien, 2002, s. 171

⁵Sevan Nişanyan, **Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü**, 3. Baskı, Adam Yayınları, İstanbul, 2007, s. 42

⁶ LaMoine F. DeVries, **Cities of the Biblical World**, Hendrickson Publishers, Massachusetts, 1997, s. 93

⁷ Georgh Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, çev. Fikret Işıltan, 9. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, ss. 90-91; Oğuz Tekin, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, 11. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s. 42

⁸ John Everett-Heath, **The Concise Oxford Dictionary of World Place Names**, 4. Baskı, Oxford University Press, DOI:10.1093/acref/9780191866326.001.0001, (15.01.2020), s. 1

⁹ Nişanyan Sözlük, “Anadolu”, **Ek Açıklama**, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=Anadolu>, (16.01.2020)

¹⁰ Nişanyan, s. 42

arasındaki yarımada için Anadolu adlandırılması yapılmıştır.¹¹ Benzer anlam içeriği ile Anadolu sözcüğü günümüzde de kullanılmaktadır.

Türkiye'nin küçük bir kısmı Avrupa kıtasında bulunan Trakya'da, büyük bir kısmı Anadolu yarımadasında ve geri kalan kısmı da Asya kıtasının parçası olan Anadolu yarımadasının doğusundadır. Anadolu, kuzeyinde Karadeniz, batıda ve güneybatısında Ege Denizi ve Akdeniz, güneydoğuda Suriye ve Irak, doğuda İran, Ermenistan ve Gürcistan ile sınırlıdır. Anadolu yarımadası 407.700 km² 'lık bir yüzölçümüne sahiptir. Anadolu yarımadasını Asya'dan ayıran hayali çizgi, İskenderun ile Trabzon arasında uzanmaktadır.¹² Ancak, günümüzde kullanılan bölgesel ayrımlarda, Anadolu yarımadası ve Türkiye'nin doğuda kalan topraklarının tamamı Anadolu olarak adlandırılmaktadır.

İnsanların bulundukları coğrafyaları bölgelere ayırma gereksinimi eski çağlardan beri görülmektedir. Eski çağ insanların yapmış olduğu bölgesel ayrımlar, yalnızca bulundukları kentlerin ve ülkelerinin sınırlarını kapsamaktadır. Daha ayrıntılı ve alt birimlerden oluşan bölgesel ayrımların kullanılması bilimlerin olgunlaşma döneminde karşımıza çıkmaktadır. 19. yüzyılın ortalarında Almanya'da Berlin Bilimler Akademisi coğrafyacıları tarafından ilk kez kapsamlı ve alt birimlerden oluşan tanımlamalar yapılmıştır.¹³ Günümüz Türkiye coğrafyasının, bölgelerine ayrılma çalışmaları Osmanlı dönemine kadar uzanmaktadır. Halen kullanılan Türkiye'nin coğrafi bölgeleri, 1941 yılının haziran ayında Milli Eğitim Bakanlığının girişimleri ile Ankara'da toplanan, içlerinde Besim Darkot, Herbert Louis, İbrahim Hakkı Akyol ve Hamit Sadi Selen gibi isimlerin bulunduğu Birinci Coğrafya Kongresinde belirlenmiştir.¹⁴ İlk kez burada Türkiye'nin bugünkü doğu ve güneydoğu bölgeleri de Anadolu kapsamı içine sokularak yarımadayı Asya kıtasına bağlayan dağlık boyun kısmı ile Torosların güney etekleri de bu kapsam içine alınmıştır. Aslında Anadolu'nun doğusu olarak adlandırılan bölge Asya kıtasının bir parçasıdır.

¹¹ Nişanyan Sözlük, "Anadolu", **Köken**, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=Anadolu>, (16.01.2020)

¹² Bleda S. Düring, **The Prehistory of Asia Minor**, Cambridge University Press, New York, 2011, s. 4

¹³ Kenan Arınç, "Coğrafi Metodoloji Açısından Bölgesel Coğrafya, Bölge Birimi ve Coğrafi Bölgeler", **Türk Coğrafya Dergisi**, Cilt 60, Ankara, 2013, ss. 13-24

¹⁴ Metin Tuncel, "Birinci Coğrafya Kongresi'nde Türkiye Coğrafi Bölgelerinin İsimlendirilmesi, Sınırlarının Tespiti ve Günümüze Etkileri", **Türk Coğrafya Dergisi**, Cilt 57, Ankara, 2011, ss. 1-10

Anadolu'nun güneydoğusu olarak adlandırılan bölge ise, Mezopotamya'nın kuzey kısmıdır.¹⁵

1.2. ANADOLU YARIMADASININ JEOLojİK GEÇMİŞİ

Dünyanın yaşının 4.6 milyar yıl olduğu bilinmesine rağmen elde edilen jeolojik verilerin büyük bir kısmı 570 milyon yılda oluşmuş kayalardaki canlı organizmalardan geriye kalan fosil kayıtlarına dayanmaktadır. Fosil kayıtlarının incelenmesi doğrultusunda jeolojik devirler zaman ölçeklerine ayrılmıştır. Jeolojik devirler boyunca, yaşam toprağı biçimlendirmiş, fosil yakıt yataklarının büyük çoğunluğu birikmiş ve dünyanın mevcut dağ sıralarının tamamı oluşmuştur. Bu süreçler devam ederken, levha hareketlilikleri sonucu dünya coğrafyası sürekli olarak değişmiştir. Mezozoik ve Senozoik devirlerden geriye kalan fosil kaynaklarının bulunduğu alanlar ve okyanus tabanlarından alınmış olan jeolojik veriler sonucu yapılan araştırmalardan elde edilen sonuçlara göre son 240 milyon yılın paleocoğrafik tarihi iyi bir şekilde anlaşılmaktadır.¹⁶

Yapılan çeşitli jeolojik araştırmalar doğrultusunda Anadolu topraklarının nasıl ve hangi zaman dilimleri içerisinde olduğu ortaya çıkmaktadır. Paleozoik ve Mezozoik devirler içerisinde Gondvana kıta kenarında çeşitli kopmaların meydana geldiği ve bu kopan kıta parçalarının kuzeydeki Lavrasya kıta kenarı ile birleşmesi sonucu karaların iç kesimlerinde birçok küçük çaplı okyanuslar meydana geldiği bilinmektedir. Karaların içlerinde bulunan okyanusların son olarak kapanması ve farklı levhalar arasında gerçekleşen çarpışmalar, Oligosen devirde Alpin orojenisine ve Anadolu'nun tek bir kara kütleli olarak meydana gelmesine neden olmuştur.¹⁷

Türkiye, Alpin orojenizi sistemine ait, Alp-Himalaya kuşağının Doğu Akdeniz bölümünde yer almaktadır. Alpin orojenizi sistemi içerisinde oluşan dağlar, Atlas Dağları, Rif Dağları, Betik Dağları, Cantabria Dağları, Pireneler, Alpler, Apenin Dağları, Dinar Alpleri, Pindos Dağları, Karpatlar, Koca Balkan Dağları, Toros

¹⁵ Düring, s. 21-22

¹⁶ Richard K. Bambach ve diğerleri "Before Pangea: The Geographies of the Paleozoic World", **American Scientist**, Cilt 68, Sayı 1, 1980, ss. 26-38

¹⁷ Aral I. Okay, "Geology of Turkey: A Synopsis", **Anschnitt**, Cilt 21, 2008, ss. 19-42; A.M. Celal Şengör ve Yücel Yılmaz, "Tethyan Evolution of Turkey: A Plate Tectonic Approach", **Tectonophysics**, Cilt 75, Elsevier Scientific Publishing Company, Amsterdam, 1981, ss. 184-241

Dağları, Doğu Anadolu Dağları, Kafkas Dağları, Elbruz Dağları, Hindikuş Dağları, Pamir Dağları, Karakurum Dağları ve Himalaya Dağlarıdır. Alpin orojenik kuşağı, Türkiye üzerinde doğu-batı doğrultusunda uzanan iki ana bölüme ayrılmaktadır. İlk bölüm doğrusal olarak uzanan Kuzey Anadolu kıvrımıdır. İkinci bölüm ise, birkaç büyük yaydan oluşan Güney Anadolu kıvrımıdır. Bu ana kıvrımlar, Anadolu'nun orta ve batı bölgeleri ile Trakya'da, iç yayları, büyük çöküntüleri ve ikincil dağ gruplarını oluşturmuştur. Alp sistemi dağ oluşumlarından sonra Neojen sırasında, ülkenin bazı kesimlerinde volkanik alanlar meydana gelmiştir.¹⁸

Türkiye'nin günümüzdeki şeklini almaya başlaması Miyosen'in sonlarına tarihlendirilmektedir. Miyosen'de Türkiye, deniz seviyesine yakın, büyük bir bölümü sığ göl ve denizlerden oluşmaktadır. Miyosen sonundan Pliyosen'e geçişte, karaların hızla yükselişe geçmesi jeomorfolojiyi değiştirmiştir. Karaların yükselmesi sonucunda iç kesimlerde bulunan denizler ve göllerde çekilmeler yaşanmıştır. Dönem boyunca tektonik levhaların sürekli olarak yükselmesi akarsuların karaları şekillendirmesine olanak sağlamıştır. Pliyosen'de yarı kurak bir iklim yapısı ile beraber sel tipi akışlar ve yüzeysel aşınmalar görülmektedir. Bu etkenler sonucunda da çamur birikimleri meydana gelmiş ve dolgular oluşmuştur. Kuvaterner'e geçildiğinde jeomorfolojik olarak büyük değişiklikler başlamıştır. Pliyosen'de birikmiş olan dolgular üzerinde Kuvaterner'deki akarsuların şekillendirmeleri sürekli olarak yapıyı değiştirmiştir. Böylece vadilerin gelişimleri ve alüvyon birikimleri meydana gelmiştir. Günümüz akarsularının, deltalarının, ovalarının ve vadilerinin oluşumlarının başlangıcı kabaca Kuvaterner'e tarihlendirilmektedir.¹⁹ Türkiye'nin jeolojik özelliklerini yansıtan alan Anadolu yarımadasıdır. Bu nedenle jeologlar tarafından Türkiye ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.

Anadolu toprakları, Asya ve Avrupa kıtalarının buluştuğu noktada coğrafi olarak çok önemli bir noktada yer almaktadır. Bu nedenle tarihöncesi dönemlerden itibaren, günümüz modern dünyasının temellerinin atıldığı kültürlerin doğmasına,

¹⁸ Nuriye Pınar Erdem ve Emin İlhan, "Outlines of the Stratigraphy and Tectonics of Turkey, With Notes on the Geology of Cyprus", **The Ocean Basins and Margins, Volume 4A The Eastern Mediterranean**, (Ed. Alan E. M. Nairn, William H. Kanes ve Francis G. Stehli), Plenum Press, New York, 1977, s. 277-318

¹⁹ İlhan Kayan, "Yeni Yaklaşımlarla Türkiye'nin Plio-Kuaterner Paleocoğrafyası", **21. Yüzyıla Doğru Türkiye Kitabı**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafyası Fakültesi, Ankara, 15-19.04.1996, s. 189-197

gelişmesine ve yayılmasına sahne olmuştur. Anadolu topraklarında yapılmış araştırmalardan elde edilen son verilere göre, ilk olarak bir akarsu, göl ve hammadde kaynaklarına yakın bir konumda kurulan yerleşim alanları, günümüzden 12.000 yıl kadar önce kurulmuştur.²⁰ Son yıllarda Levant ve Mezopotamya’da yapılan çalışmalar, ilk yerleşim alanlarının daha erken dönemlere gittiğini kanıtlamaktadır. İsrail’de, Celile Gölü’nün güneybatı kıyısında bulunan ve Keberan olarak adlandırılan MÖ 23.000 civarına tarihlenen Epi-Paleolitik yerleşimi Ohalo II, Yakınoğu’nun bilinen en erken tarihli açık alan kamp yerleşimi konumundadır.²¹ Aynı zamanda bu yerleşimde, günümüzden 9.500 yıl önce evcilleştirilmiş olan buğdaydan önce yabani tahıllar ile küçük ölçekli tahıl yetiştiriciliği denemelerinin yapılmış olduğu ortaya çıkmıştır.²² Tekin’e göre, Ohalo II’de bulunmuş olan bu veriler, tahılların büyük çaplı evcilleştirildiği ve buğday ile arpanın anayurdu olarak görülen Toros-Zagros yükseltisinde, önümüzdeki yıllarda yapılacak çalışmalar ile daha erken dönemlere tarihlenen tahılın evcilleştirilmesi ile ilgili örneklerin bulunulabileceğini göstermektedir.²³ Ayrıca yapılacak yeni araştırmalar ile Ohalo II gibi aynı döneme tarihlenen açık alan yerleşimlerinin ortaya çıkma olasılığı bulunmaktadır. Kent olarak nitelendirilebilecek ilk yerleşim alanları ise MÖ III. binyılın sonları ve II. binyılın başlarında ortaya çıkmaya başlamaktadır.²⁴ Anadolu maden yatakları bakımından büyük bir zenginlik göstermektedir. Neolitik Dönem insanı da bunun farkına varmıştır. Günümüzden 10.000 yıl önce Çayaönü ve Aşıklıhöyük’te yaşamış olan insanlar bakırı ilk olarak balık oltası, iğne ve boncuk gibi nesnelerin üretiminde kullanmıştır.²⁵ MÖ 5. binyılda eş zamanlı olarak, Güney Levant, Anadolu, Orta ve Güneydoğu İran’da, malahit türünden basit cevherler ilk kez ergitilerek biçimlendirilmeye başlanmıştır. Metalürji Anadolu ve yakın çevresinde keşfedilmiş ve diğer bölgelere yayılmıştır.²⁶

²⁰ Savaş Harmanakaya, “Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, **Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2: Neolitik**, (Ed. Savaş Harmanakaya, Oğuz Tanındı ve Mihriban Özbaşaran), Ege Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 14-16

²¹ Polina Spivak ve Dani Nadel, “The use of stone at Ohalo II, a 23,000 year old site in the Jordan Valley, Israel”, **Journal of Lithic Studies**, Cilt 3, Sayı 3, 2016, ss. 523-552

²² Ainit Snir ve diğerleri, “The Origin of Cultivation and Proto-Weeds, Long Before Neolithic Farming”, **PLoS ONE**, DOI: 10.1371/journal.pone.0131422, (15.03.2020), ss. 1-12

²³ Halil Tekin, **Tarihöncesinde Mezopotamya**, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2019, s. 153

²⁴ Antonino Sagona ve Paul Zimansky, **Ancient Turkey**, Routledge, New York, 2009, s. 174

²⁵ Ünsal Yalçın, “Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış”, **Yer Altı Kaynakları Dergisi**, Sayı 9, 2016, ss.3-134

²⁶ Thomas Stöllner, “Tunç Çağı’nda Hammadde Olarak Kullanılan Minerallere Genel Bir Bakış”, **Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti**, (Ed. Ünsal Yalçın, Cemal Pulak ve Rainer Slotta), Deutsches Bergbau-Museum Bochum, Bochum, 2006, s.455

Yapılan son araştırmalar doğrultusunda, tarım, Avrupa'ya Orta Anadolu'da bulunan Boncuklu Höyük'ten göç eden insanlar aracılığıyla aktarıldığı önerilmektedir.²⁷ Anadolu topraklarında yaratılmış olan bu kültürler, Anadolu'nun çok ötesinde sonuçları olan gelişmelerdir. Asya ve Avrupa arasındaki konumundan ötürü kültürler arası bir köprü oluşturmuştur. Böylece Anadolu kültürlerinin geliştirmiş olduğu tüm bilgi birikimleri yaşanan göçler ile birlikte Avrupa topraklarına aktarılmıştır.²⁸

1.3. NEOLİTİK DÖNEME GEÇİşTE ANADOLU VE YAKIN ÇEVRESİNİN İKLİMİ VE EKOLOJİSİ

Paleoklimatolojik, paleoekolojik ve palinolojik araştırmalar sonucu prehistorik dönemlerin iklim koşulları ve ekolojisinin ne durumda olduğu anlaşılmaktadır. Dünyanın ikliminde, son bir milyon yıldan günümüze kadar yaklaşık olarak her 100 bin yıllık zaman dilimlerinde, düzenli olarak soğumalar gerçekleşmiştir. Ayrıca her 15 ile 10 bin yıllık süreçler içerisinde de ısınmaların gerçekleştiği bilinmektedir.²⁹ Günümüzden önce son 100.000 yıllık süreçte, dünyanın ikliminde yirmiden fazla belirgin iklimsel değişiklikler yaşanmıştır. Ayrıca dünyanın bu zaman aralıklarında bazı dönemlerde buzullaşmaların etkisi altına girmiştir.³⁰

Geç Pleistosen'in son evrelerinde, günümüzden 25.000 ile 12.000 yıl öncesinde buzullar dünyanın neredeyse her tarafını çevrelemektedir. Günümüz Kanada toprakları kalınlığı birkaç kilometreyi bulan bir buz tabakası ile kaplıdır, Avrupa'da neredeyse hiç orman bulunmamaktadır ve Güneydoğu Asya'da bulunan adaları buzullar tek bir kara kütle haline getirmiştir.³¹

Pleistosen 'de dört ana buzul bulunmaktadır. Bunlar, sırasıyla en eskisinden günümüze Günz, Mindel, Riss ve Würm olarak adlandırılmaktadır. (Tablo 1) Alplerin

²⁷ Michal Feldman ve diğerleri, "Late Pleistocene human genome suggests a local origin for the first farmers of central Anatolia", **Nature Communications**, DOI: 10.1038/s41467-019-09209-7, (14.01.2020), s.1-10

²⁸ Mehmet Özdoğan, "Amidst Mesopotamia-Centric and Euro-Centric Approaches: The Changing Role of the Anatolian Peninsula between the East and the West", **Anatolian Studies**, Sayı 57, British Institute at Ankara, 2007, ss. 17-24

²⁹ William James Burroughs, **Climate Change in Prehistory, The End of the Reign of Chaos**, Cambridge University Press, New York, 2005, s. 18

³⁰ Burroughs, s. 18-20

³¹ Neil Roberts, **The Holocene an Environmental History**, Wiley Blackwell, Pondicherry, 2014, ss. 6-7

ötesinde meydana gelen büyük çaplı buzullaşmaların en küçüğü olan, Würm buzullaşması günümüzden önce 110.000-10.000 yılları arasında görülmektedir. Adını, Almanya'nın Bavyera şehrindeki Amper'in sağ kolu olan Würm nehrinden almaktadır. Ancak, dünyanın farklı bölgelerinde farklı adlandırmalar yapılmıştır. Alplerde *Würm*, Kuzey Amerika'da *Wisconsin*, Kuzey ve Orta Avrupa'da *Weichsel*, Britanya Adaları'nda *Devensian* ve İrlanda'da *Midlandian* olarak adlandırılmıştır.³² Würm buzullaşması, kendi içerisinde evrelere ayrılmaktadır. Bu evreler arasında belirli süreçlerde iklimde yumuşamalar ve ani soğumalar meydana gelmiştir. Genel olarak Würm buzullaşması boyunca soğuk ve kurak iklim özellikleri görülmektedir. Ortalama yıllık sıcaklıkların -3 °C'ın altında olduğu söylenmektedir. Bitki örtüsünün soğuk stepler ve ağaçlık steplerden oluştuğu, buzullaşmanın bazı evreleri içerisinde bitki örtüsünün tamamen kaybolduğu, sıcaklık artışlarının arttığı evrelerde ise yeniden ortaya çıktığı belirtilmektedir.³³

Tablo 1: Pleistosen'de Görülen Ana Buzulların Kronolojisini Gösteren Tablo

Dönem	Başlangıç	Bitiş
Günz	GÖ 1.180.000	GÖ 820.000
Mindel	GÖ 730.000	GÖ 429.000
Riss	GÖ 347.000	GÖ 248.000
Würm	GÖ 110.000	GÖ 10.000

Kaynak: H. Evrim Şüküroğlu, “Buzullar ve Kuvaterner Buzul Dönemleri”, **MTA Doğal Kaynaklar ve Ekonomi Bülteni**, Cilt 18, 2014, s. 58'deki Tarihlerden Geliştirilmiştir.

Würm buzullaşmasının en soğuk iklim koşullarının yaşandığı döneme, “*Last Glacial Maximum*” (Son Buzul Doruğu) denilmektedir. Günümüzden önce 26.000 ile 21.000 yılları arasında geçilen bu dönemde, şiddetli soğumalar ve buz tabakalarında genişlemeler meydana gelmiştir. Bu dönemin yaklaşık olarak günümüzden 15.000 yıl öncesine kadar sürdüğü bilinmektedir. Dönem boyunca, dünyanın bazı bölgelerinde

³² Burroughs, s. 22-31

³³ Rolf K. Meyer ve Hermann Schmidt-Kaler, **Auf den Spuren der Eiszeit südlich von München – östlicher Teil (Wanderungen in die Erdgeschichte)**, Pfeil, München, 2018, ss. 36-39

buzul ile kaplı alanlarda artış görülmektedir. Özellikle, Kuzey Amerika ve Kuzey Avrupa'nın, bazı bölümlerinin buzullarla kaplı olduğu söylenmektedir.³⁴

Son buzul çağında, şiddetli soğumaların ve buz tabakalarının genişlemesi, insanlar da dahil olmak üzere bitki ve hayvan popülasyonları üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. İnsan nüfusunun süreç boyunca yoğunluğu ve çeşitliliğindeki değişiklikler genetik evrimi de etkilemiştir. Avrupa merkezli yapılan araştırmalarda, 30.000 yıl önce insan nüfusunun 330.000 kişi olduğu ve 23.000 yıl önce ise bu nüfusun 130.000 kişiye düşmüş olduğu belirtilmektedir.³⁵ Ancak son buzul çağında nüfus yoğunluğunda artışların görülmüş olduğu ve günümüzden 13.000 yıl önce Avrupa'da yaklaşık olarak 410.000 kişinin yaşadığı bilinmektedir.³⁶ Son buzul çağı süresince insan yerleşimi ve yaşamı için iklimsel olarak uygun alanlar kalmıştır. Bu alanlar Avrupa'nın %36'lık kısmını kapsamaktadır. Fransa'nın güneybatısında bulunan Dordogne Bölgesi ve Pirenelerin yamaçları insan yaşamının devam ettiği yerler arasındadır.³⁷

Son buzul çağında, Anadolu'nun genelindeki dağlık alanlarda, dönem boyunca buzul oluşumları görülmektedir. Birçok zirvede tamamen buzullaşmalar bulunmaktadır. Bitki örtüsüne bakıldığında zaman, Suriye ve Batı İran'ın yaylalarının aksine daha az ormanlık alanlarla kaplıdır.³⁸ MÖ 20.000 ile 17.000 arasındaki dönemde, Anadolu'nun Karadeniz Bölgesi'nde ormanlık alanlar, Akdeniz ve Marmara bölgelerinde küçük çaplı ağaçlık alanlar ve bozkırlar, Orta Anadolu'da ise bozkırın hakim olduğu kurak bir iklim söz konusudur. Anadolu'nun batısı, doğusu ve güneyinde, küçük çaplı ormanlık alanlar veya ormanlık bozkırlar bulunmaktadır.³⁹

Son buzul çağının günümüzden önce 15.000 yılları civarında etkisini yitirmesiyle iklimde sıcaklık artışları görülmeye başlanmış ve mevcut buzullarda erimeler meydana gelmiştir. Bunun sonucu olarak da deniz seviyelerinde ani yükselmeler görülmüştür. Ancak, Pleistosen Dönem'in sonunda günümüzden 12.800

³⁴ Flávio Justino ve diğerleri, "Synoptic Reorganization of Atmospheric Flow during the Last Glacial Maximum", **Journal of Climate**, Cilt 18, Sayı 15, American Meteorological Society, 2005, ss. 2826-2846

³⁵ Miikka Tallavaara ve diğerleri, "Human population dynamics in Europe over the Last Glacial Maximum", **Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America**, Cilt 112, Sayı 27, National Academy of Sciences, 2015, ss. 8232-8237

³⁶ Tallavaara ve diğerleri, ss. 8234-8236

³⁷ Tallavaara ve diğerleri, ss. 8234-8236

³⁸ Burroughs, ss. 94-95

³⁹ Düring, ss. 16-17

yıl önce, iklimde görülen mevcut ısınma eğiliminde değişiklikler meydana gelmiş ve buzul koşullarına yakın bir iklim değişikliği meydana gelmiştir. Bu buzul evresi neredeyse 1000 yıldan fazla sürmüştür. Bu buzullaşma dönemi, gezegenimizin tamamında etkili olmamıştır. Özellikle Kuzey Yarım Küre’yi etkisi altına almıştır.⁴⁰ Bu dönem, “*Younger Dryas*” (Genç Dryas Buzullaşması) olarak adlandırılmaktadır. Bu buzul dönemine, sert ve soğuk iklim koşullarında yetişebilen ve Avrupa’da bu dönem içerisinde yaygınlaşan, gül familyasından soluk sarı renkli bir kır çiçeği olan “*Dryas octopetala*”nın adı verilmiştir.⁴¹

Bu dönemin çok soğuk ve kurak bir iklim yapısı vardır. Küresel bir buzul dönemi olarak tanımlanan bu dönemdeki yaşanan iklim değişiklikleri, Yakındoğu, Avrupa, Balkanlar ve Anadolu’da yaşayan avcı-toplayıcı insan topluluklarının besin kaynaklarının önemli bir boyutunu oluşturan av hayvanları ve bitkilerin azalmasına neden olmuştur. İklimsel değişimin etkisi ile bitkilerin ve av hayvanlarının bulunduğu alanlar daralmış ve nehir vadileri gibi yüksek kesimlere kıyasla ılıman koşulların bulunduğu alanlar ile sınırlandırılmıştır. Bu durum dönemin avcı-toplayıcı topluluklarının yaşam alanlarının daralmasına sebep olmuştur. Yapılan çeşitli araştırmalara göre, Genç Dryas Buzullaşması’nın etkisi Yakındoğu’da farklı olmuştur. Bu bölgedeki avcı-toplayıcı (Natufian kültürü) insan topluluklarının üzerindeki etkisi, günümüz uygarlığının temellerinin atılmasına katkı sağladığı önerilmektedir.⁴² Yakındoğu’da bulunan insan topluluklarının iklim değişikliğine karşı geliştirmiş oldukları sosyo-ekonomik tutum Avrupa topluluklarında aynı etkiyi göstermemiştir. Çevre koşullarının tarıma elverişli olmaması ve kültürün buna hazır olmamasından kaynaklı olarak, Avrupa’daki insan toplulukları bu dönemde basit avcı-toplayıcı kültürler şeklinde adaptasyon göstermişlerdir.⁴³

Ürdün Vadisi’nde yaklaşık olarak 2.800 km²’lik bir alanı kaplayan Üst Pleistosen göl yataklarında yapılmış olan bazı araştırmalar sonucunda, bölgede Genç Dryas’ın sonlarına doğru yağışın dağılımı ile günümüzdeki yağış dağılımının

⁴⁰ Hüseyin Turoğlu, **Buzullar ve Buzul Jeomorfolojisi**, Çantay Yayıncılık, İstanbul, 2011, ss. 296-305

⁴¹ National Research Council, **Abrupt Climate Change: Inevitable Surprises**, National Academies Press, Washington, D.C., 2002, s. 30

⁴² Ofer Bar-Yosef, “The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture”, **Evolutionary Anthropology**, Cilt 6, Sayı 5, 1998, ss. 159-177

⁴³ Steven Mithen, “The Mesolithic Age”, **The Oxford Illustrated Prehistory of Europe**, (Ed. Barry Cunliffe), Oxford University Press, New York, 2001, ss. 79-135

benzerlik gösterdiği ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, bölgede yoğun yağışların olduğu bilinmektedir. Kış mevsimleri soğuk ve yağışlı, yaz mevsimleri ise daha az yağış almaktadır. Yağışların artmış olmasının orman örtüsünün genişlemesine yol açtığı düşünülmektedir.⁴⁴ Levant'ta, Orontes Vadisi'nde bulunan Ghab Ovası ve günümüzde büyük bir kısmı bataklık olan Hule Gölü'nden alınan polen örnekleri, Genç Dryas sonlarına doğru orman örtüsünün genişlediğini göstermektedir. MÖ 12.000 ile 11.000 yılları arasında özellikle sedir (*Cedrus*) ormanlarında büyük artışlar gözlemlenmektedir. Aynı süre zarfında, Batı Anadolu'da bulunan Karamık Bataklığı çevresinde sedir ormanları, Burdur Gölü ve çevresinde ise meşe (*Quercus*) ormanlarında artışlar görülmektedir.⁴⁵

Yağışların artış göstermesi ormanların yanı sıra bölgede yabani tahılların çoğalmasına sebep olmuştur.⁴⁶ Bu durum dönemin avcı-toplayıcı gruplarının beslenme diyetlerinde önemli bir değişikliğe yol açmış ve tarımın temellerinin atılmasına katkı sağlamıştır. İlerleyen dönemlerde yabani tahıl olan einkorn (*Triticum monococcum*) türü buğday, yukarı Mezopotamya topraklarında, Urfa Karacadağ'da genetik bir mutasyona uğramıştır. Buğday taneleri başak üzerinde uzun süre boyunca dökülmeme eğilimi göstermiştir. Bu değişimin farkına varan dönem insanı, buğdayı evcilleştirip yetiştirmeye başlayarak tahıl uygarlığının temellerini atmıştır.⁴⁷

Ayrıca bu dönemde deniz seviyelerinde ve yüzey suyu sıcaklıklarında önemli ölçüde değişiklikler meydana gelmiştir. Özellikle Akdeniz'in yüzey suyu sıcaklıkları günümüz ile kıyaslandığı zaman büyük farklılıklar görülmektedir. Günümüze göre yazları 3°C kışları ise 3-4°C daha soğuktur. Denizlerdeki tuz seviyeleri, iklim yapısının günümüzdekinden daha kurak olduğu buzul döneminin sonlarına doğru en yüksek seviyelerdedir. Deniz seviyeleri oldukça düşük olmakla birlikte günümüz deniz seviyeleriyle arasında 130-140m fark bulunmaktadır.⁴⁸

⁴⁴ A. M. T. Moore ve G. C. Hillman, "The Pleistocene to Holocene Transition and Human Economy in Southwest Asia: The Impact of the Younger Dryas", **American Antiquity**, Cilt 57, Sayı 3, Cambridge University Press, 1992, ss. 482-494

⁴⁵ Moore ve Hillman, ss. 482-494

⁴⁶ Ofer Bar-Yosef, "The Impact of Late Pleistocene-Early Holocene Climatic Changes on Humans in Southwest Asia", **Humans at the End of the Ice Age, The Archaeology of the Pleistocene-Holocene Transition**, (Ed. Lawrence Guy Straus, Berit Valentin Eriksen, Jon M. Erlandson ve David R. Yesner), Plenum Press, New York, 1996, (Climatic Changes), s. 66

⁴⁷ Ahmet Uhri, **Anadolu Mutfak Kültürünün Kökenleri**, Ege Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 32-33

⁴⁸ Arie S. Issar, **Climate Changes during the Holocene and their Impact on Hydrological Systems**, Cambridge University Press, New York, 2003, s. 5

Pleistosen’de karşılaşılan dördüncü ve son buzul olan Würm buzulunun erimesi ile birlikte günümüzden 2.500.000 yıl önce başlamış olan Pleistosen bitmiş ve günümüzde halen içinde bulunduğumuz Holosen Dönem başlamıştır.⁴⁹ Genç Dryas Buzullaşması döneminin ardından, Holosen’e geçişte iklim yumuşak bir hal almış ve dünya, MÖ 9.000 yıllarından itibaren kısmi olarak ısınmaya başlamıştır. İklim koşullarının yumuşaması insanlık tarihindeki en köklü değişikliklerden birisinin gerçekleşmesine olanak sağlamıştır. Holosen Dönem’deki yağış fazlalığı ekolojik dengeyi büyük ölçüde etkilemiş ve birçok bitki türü ve hayvanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Sıcaklık, Güney Levant (günümüzde İsrail ve Filistin), Kuzey Mezopotamya (Suriye ve Anadolu) ve Batı İran’da yerleşik yaşam ve tarıma başlamak için elverişli ortam oluşmuştur. İnsanlığın ilk köy yerleşimleri olarak adlandırılan topluluklar bu bölgelerde gelişmiştir. Yine bu bölgelerde, hayvanlar ilk kez evcilleştirilmiştir. Yapılan genetik analizler sonucu, Yakındoğu’da ilk olarak evcilleştirilen hayvan köpektir.⁵⁰ Daha sonra evcilleştirilen hayvanlar ise keçi, domuz, koyun ve sığırdan oluşmaktadır.⁵¹

Holosen dönemin tarihleri bölgelere göre farklılık göstermektedir. Anadolu için Holosen başlangıcı günümüzden 10.000-9.000 yıl öncesine tarihlendirilmektedir. Anadolu’nun o dönemdeki fauna ve florasını incelemek üzere 1960’lı yıllarda İran ve Irak’ta yapılan palinolojik araştırmalara başvurulmuştur. Bölgesel yakınlık söz konusu olduğundan Anadolu ve Mezopotamya’nın iklimi ve bitki örtüsünün hemen hemen aynı özellikleri taşıyor olabileceği düşünülmüştür. Ancak ilerleyen yıllarda Anadolu merkezli palinolojik çalışmalar yapılmış ve Anadolu’nun iklimsel ve ekolojik olarak diğer bölgelerden farklılık gösterdiği ortaya çıkmıştır.⁵²

1960’lı yıllarda, Herbert E. Wright ve Van Zeist’in birlikte yapmış oldukları Mezopotamya merkezli polen analizleri sonucuna bakıldığında zaman, Yakındoğu’nun ve Kuzey Akdeniz kıyılarının Geç Pleistosen’de ikliminin soğuk, kuru bir yapısı olduğu,

⁴⁹ Güven Arsebük, **İnsan ve Evrim**, Ege Yayınları, İstanbul, 2014, s. 67

⁵⁰ Melinda A. Zeder, “The Domestication of Animals”, **Journal of Anthropological Research**, Cilt 68, Sayı 2, The University of Chicago Press, 2012, ss. 161-190

⁵¹ Frank Hole, “Interactions between Western Iran and Mesopotamia from the 9th-4th Millennia B.C.”, **Iranian Journal of Archaeological Studies**, Cilt 1, Sayı 1, 2011, ss. 1-14

⁵² Ufuk Esin, **İlk Üretimciğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979, s. 23

çevrenin ise ağaçsız ve yavşan otu (*Artemisia*)⁵³ türü çalılıklar ile kaplı olduğu ortaya çıkmaktadır.⁵⁴

Anadolu merkezli palinolojik araştırmalar, Anadolu'nun Geç Kuvaterner bitki örtüsü ve iklim gelişimi hakkında önemli bilgiler vermektedir. İlk çalışmalar, Anadolu'nun doğu bölgelerinde yapılan Adıyaman ve Van Gölü merkezli Holosen çalışmalarıdır. İlerleyen dönemlerde, Anadolu'nun güneybatısının bitki örtüsü ve iklim yapısını anlamak için çeşitli çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Ayrıca 1984 yılında, İstanbul Üniversitesi'nden Burhan Aytuğ ve Groningen Üniversitesi ile gerçekleştirilen çalışmalar doğrultusunda polen izi taşıyan 13 göl ve bataklık bulunmuştur.⁵⁵ Polen örneklerinin alındığı diğer göller arasında, Göller Yöresi'nde bulunan Söğüt Gölü, Beyşehir Gölü, Karamık Bataklığı ve Gölhisar Gölü, Güney Orta Anadolu'daki Akgöl Abadağ ve Eski Acıgöl, Kuzey Anadolu'daki Abant Gölü, Yeniçağa Gölü, Kaz Gölü, Tatlı Göl ve Ladik Gölü, Kuzeybatı Anadolu'daki Yenisehir bulunmaktadır.⁵⁶ Alınan bu örnekler doğrultusunda, Anadolu ve Yakındoğu'nun Geç Pleistosen ve Erken Holosen'deki iklim ve bitki örtüsü kabaca ortaya çıkmaktadır.

Anadolu'nun iklimi ve bitki örtüsündeki en büyük değişikliğin Erken Holosen'de meydana geldiği görülmektedir. MÖ 8.000 yılında, ormanlık alanlar yoğun bir yayılım göstererek Marmara ve Akdeniz'i de içine alacak şekilde genişlemiştir. Bu dönemde Anadolu'nun büyük bir çoğunluğuna ağaçlık alanlar ve ormanlar hakimdir. Özellikle yüksek kesimlerde bu değişim açık bir şekilde gözlemlenmiştir. Önceki dönemlerde yoğun miktarda bulunan bozkır alanları ise daralmış sadece Orta Anadolu'nun merkezine gerilemiştir. Hatta Göller Yöresi ve Kapadokya özelinde yapılan çalışmalarda da bu dönemde bölgede bozkırın hakim olduğu anlaşılmıştır. Holosen dönemin başlarında görülen Anadolu'daki iklim ve bitki örtüsü günümüz ile benzerlik göstermektedir. Holosen Döneme kadar bu derece çeşitli

⁵³ *Artemisia* (compositae) türlerine verilen genel isimdir. Yavşan otu olarak da bilinmektedir. Sert, otsu veya çalimsı, esmer kırmızımtırak ya da sarımtırak renkli çiçekleri olan kurak ya da yarı kurak iklimlerde yetişebilen bir bitki türüdür. Türkiye'de 20'ye yakın türü yetişmektedir. Turhan Baytop, **Türkçe Bitki Adları Sözlüğü**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 282

⁵⁴ Herbert E. Wright, "Natural Environment of Early Food Production North of Mesopotamia", **Science**, Cilt 161, Sayı 3839, New York, 1968, ss. 334-339

⁵⁵ W. Van Zeist ve diğerleri, "Late Quaternary Vegetation and Climate of Southwestern Turkey", **Palaeohistoria**, Cilt 17, University of Groningen Press, Netherlands, 1975, ss. 53-143

⁵⁶ Düring, s.14

bir ekolojik yapı ve düzenli bir iklim kuşağı meydana gelmemesinden dolayı benzeşim söz konusudur. Ancak bu benzerliğin de sadece iklim kuşaklarının ve ekolojik yapının paralellik göstermesinden kaynaklı olduğu düşünülmektedir.⁵⁷

Gerçekleştirilen palinolojik araştırmalar ile Anadolu, Avrupa, Yakındoğu ve Kafkasya’da Holosen başlarında, doğal olarak yetişen bitki türlerine dair veriler elde edilmiştir. Ön plana çıkan bazı türler arasında, çam (*Pinus*), ardıç (*Juniperus*), göknar (*Abies*), sedir (*Cedrus*), meşe (*Quercus*), fındık (*Corylus*), kayın (*Fagus*), dişbudak (*Fraxinus*), kızılâğaç (*Alnus*), gibi odunsu türler ile beraber yavşanotu (*Artemisia*) bulunmaktadır.⁵⁸ Bu araştırmalar günümüz ile geçmiş dönemlerdeki bitki örtüsü arasında karşılaştırma imkanı sağlamaktadır. Böylece bitki gelişim sahalarının ne derece ilerlemiş ya da ne derece daralmış olduğu ortaya çıkmaktadır.

Palinolojik çalışmalar, paleoklimatolojik ve paleoekolojik çalışmaları ile birleştiği zaman geniş kapsamlı veriler elde edilmektedir. Özellikle, son 25 yılda yapılan çalışmalar, Geç Kuvaterner’de Anadolu’nun durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir. İlhan Kayan’ın Ege’nin kıyı bölgelerinde, özellikle İznik, Çanakkale ve Büyük Menderes havzasındaki çalışmaları, kıyı çizgisi değişiklikleri, deniz seviyesindeki değişiklikler ve delta oluşumlarının gelişimini göstermiştir. Marmara’nın derin deniz çekirdeği üzerine yapılmış araştırmalar, Karadeniz’deki çalışmalar ile birleştirildiği zaman Geç Pleistosen’den günümüze kadar Marmara ve Karadeniz arasındaki su değişimlerin nasıl gerçekleşmiş olduğu ortaya çıkmaktadır.⁵⁹ Bu çalışmalara, Marmara ve Ege Denizi arasındaki su değişimleri de eklendiği zaman, Neolitik Dönem öncesi bir iç göl olan Marmara’nın nasıl denize dönüştüğü anlaşılmaktadır. MÖ 10.000 itibariyle Çanakkale Boğazı’ndan gelen ılık ve tuzlu su girişi ile birlikte Marmara Gölü’nün yapısı ve biyolojik çeşitliliği değişikliğe uğramıştır. Neolitik Dönem başlangıcında, Marmara’nın bir bölümünde tatlı su bir bölümünde ise tuzlu su bulunmaktadır. MÖ 9.000 civarında Kuzey ve Orta Avrupa’daki buzulların erimesi sonucu Karadeniz’in su seviyesi hızlı bir şekilde yükselmeye başlamış ve bir süre sonra Marmara’ya taşmaya başlamıştır. İstanbul Boğazı’ndan tamamen su geçişinin başladığı tarihin ise MÖ 5.500 olduğu

⁵⁷ Düring, ss. 16-17

⁵⁸ Çetin Şenkul, “Anadolu ve Yakın Çevresindeki Polen Analizleri ve Anadolu’nun Kuvaterner Paleocoğrafyasına Katkıları”, **Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi**, Sayı 7, 2014, ss. 7-17

⁵⁹ Volkan Ş. Ediger, “Palinoloji”, **İstanbul Boğazı Güneyi ve Haliç’in Geç Kuvaterner (Holosen) Dip Tortuları**, (Ed. Engin Meriç), İTÜ Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, ss. 59-63

belirtilmektedir.⁶⁰ Arkeolojik kazılardan elde edilen botanik materyallerin incelenmesiyle beraber toprak profillerinin araştırılması, Orta Anadolu'nun son volkanik aktivitelerini de ortaya çıkarmaktadır.⁶¹

⁶⁰ Mehmet Özdoğan, “Marmara Denizi ve Neolitik Yaşam Biçiminin Anadolu’dan Avrupa’ya Aktarımı”, **TINA Denizcilik Arkeolojisi Dergisi**, Sayı 10, 2018, (Marmara), ss. 9-28

⁶¹ Mehmet Özdoğan, “Anatolia from the Last Glacial Maximum to the Holocene Climatic Optimum: Cultural Formations and the Impact of the Environmental Setting”, **Paléorient**, Cilt 23, Sayı 2, 1997, (Glacial), ss. 25-38

İKİNCİ BÖLÜM

NEOLİTİK DÖNEM

2.1. TERMİNOLOJİ

Neolitik terimi, ilk olarak 1865 yılında İngiliz John Lubbock tarafından yazılan *Tarihöncesi Zamanlar* (Perhistoric Times) adlı kitapta kullanılmıştır. Lubbock bu terimi taş üretim teknolojisi üzerinden belirlemiştir. Yapmış olduğu gözlemler sonucunda, Paleolitik Çağa tarihlenen taş aletlerin, yapım esnasında sadece kırılarak şekillendirilmiş olduğunu belirlemiştir. Buna karşın yeni adlandırmış olduğu Neolitik Dönem’de ise, kırılarak şekillendirmenin yanı sıra aşındırılarak da şekillendirmenin olduğunu gözlemlemiştir.⁶² Taş alet üretimindeki değişikliğin nedeni, Neolitik Dönem ile beraber tarım uygulamalarının başlamasından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple Neolitik Dönem toplulukları, tahılları öğütmek, tarım için kullanılan ahşap aletleri yapabilmek ve toprağı kazmak gibi işlevleri olan daha sağlam bir taş işleme metodu geliştirme gereksinimi duymuşlardır.⁶³ Lubbock’un yapmış olduğu ayrım, Paleolitik ve Neolitik arasındaki taş alet teknolojisi esas alınarak yaratılmıştır. Ancak Paleolitik ve Neolitik arasındaki ayrım sadece taş alet kullanımıyla açıklanamamaktadır.

19. yüzyılda yapılan araştırmalar daha çok Üst Paleolitik Çağ üzerine gerçekleştirilmiştir. Fransa ve İspanya’da keşfedilen mağaralar o dönem araştırmalarının odak noktası olmuştur. Mağara duvarlarında bulunan resimler, Üst Paleolitik Çağ insanının etrafını çevreleyen dünyayı, imgelemine ve düşünce tarzlarını anlatmaktadır.⁶⁴ Bu yüzden dönemin araştırmacıları tarafından Neolitik Dönem buluntuları Paleolitik Çağ ile kıyaslanmamıştır. Ancak 20. yüzyılda Neolitik Dönem yerleşimleri üzerine yapılan araştırmaların artması bu algıyı değiştirmiş ve birçok tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Bunlardan bir tanesi Gustaf Kossina’nın ortaya

⁶² John Lubbock, **Pre-Historic Times as Illustrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages**, Williams and Norgate, London/Edinburgh, 1865, s. 60

⁶³ John J. Shea, **Stone Tools in the Paleolithic and Neolithic East a Guide**, Cambridge University Press, New York, 2013, s. 213; Paul Pettitt ve Mark White, “John Lubbock, caves, and the development of Middle and Upper Palaeolithic archaeology”, **Notes and Records of The Royal Society**, Sayı 68, 2013, ss. 35-48

⁶⁴ Margaret W. Conkey, “A Century of Paleolithic Cave Art”, **Archaeology**, Cilt 34, Sayı 4, 1981, ss. 20-28; Margaret W. Conkey, “New Approaches in the Search for Meaning? A Review of Research in “Paleolithic Art””, **Journal of field Archaeology**, Cilt 14, Sayı 4, 1987, (Paleolithic Art), ss. 413-430; Adnan Turani, **Dünya Sanat Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2014, ss. 30-31

atmış olduğu “çekirdek bölge” kuramı olmuştur.⁶⁵ Bu kuram, Neolitik Döneme ilk olarak hangi bölgede geçildiği ve bu bölgenin Neolitik için neden uygun olduğu üzerinedir. Daha sonra James Henry Breasted, “Bereketli Hilal” (*Fertile Crescent*) kuramını literatüre katmıştır.⁶⁶ Bereketli Hilal, kabaca açık tarafı güneye doğru olan bir yarım daire oluşturmaktadır. Güneyde Arabistan Çölü ile kuzeyde Doğu Anadolu Bölgesi arasında kalmaktadır. Batı ucu Akdeniz’in güneydoğu köşesinde, doğu ucu Basra Körfezi’nin kuzey kesimindedir. Batı tarafının sonu, Asur merkezinin büyük bir bölümünü oluştururken doğu tarafının sonu Babil bölgesini kapsamaktadır. Breasted, Neolitik yaşam tarzının başlangıcının Bereketli Hilal’in merkezindeki çekirdek bölgede aramak gerektiğini öne sürmüştür.⁶⁷ Bu bölge Neolitik Dönem’de ilk olarak evcilleştirilmiş hayvan türlerinin ve tahılların yabani olarak bulunduğu yerdir. Çekirdek Bölge ve Bereketli Hilal kuramları, Ön Asya’daki neolitikleşme sürecini anlayabilmek için vazgeçilmez kavramlar olmuşlardır.

Gordon Childe, 1936 yılında yazmış olduğu *Kendini Yaratan İnsan* (Man Makes Himself) kitabında ilk olarak “Neolitik Devrim” terimini kullanmıştır.⁶⁸ Childe’in temel varsayımı, Pleistosen’in sonunda meydana gelen büyük iklim değişikliklerinin geniş alanların kurumasına ve çöllere dönüşmesine sebep olduğu üzerinedir. Bunun doğrultusunda çevredeki bitkilerin ve hayvanların nüfuslarında önemli azalışlar meydana gelmiştir. Su bulunan alanların azalması, insanlar, hayvanlar ve bitkilerin belirli alanlarda birlikte yaşamalarını gerektirmiştir. Childe, o dönemdeki insanların yakınlarında bulunan bazı hayvanların diğerlerinden daha yararlı olduklarını fark etmiş olabileceğini önermektedir.⁶⁹ Bu yüzden onları korumuşlardır ve hem kendileri için hem de hayvanları beseleyebilmek için yeni bitki türlerini denemek zorunda kalmışlardır. Deneme yanılma yöntemiyle insanlar hem hayvanları hem de yabani bitkileri evcilleştirmişlerdir.⁷⁰ İnsanın ekonomisini dönüştüren bu ilk “devrim”, insana kendi gıda arzı üstünde kontrol sağlamasına olanak tanımıştır.

⁶⁵ Tekin, s. 140

⁶⁶ James Henry Breasted, *Ancient Times A History of the Early World*, Ginn and Company, Chicago, 1916, ss. 135-136

⁶⁷ Albert T. Clay, “The So-Called Fertile Crescent and Desert Bay”, *Journal of the American Oriental Society*, Sayı 44, 1924, ss. 186-201

⁶⁸ V. Gordon Childe, *Man Makes Himself*, Mentor Books, New York, 1958, s. 59

⁶⁹ Childe, ss. 67-69

⁷⁰ Simmons, ss. 11-12

Childe'in döneminde en çok tartışılan konulardan birisi bitkilerin mi önce evcilleştirilmiş olduğu ya da hayvanların mı önce evcilleştirilmiş olduğudur. Childe'a göre ilk olarak bitkiler evcilleştirilmiş olup bunun sonucunda yerleşik yaşamın başlaması ile birlikte de hayvanlar evcilleştirilmiştir. Evcil hayvan yerleşik yaşama geçiş için zorunluluk teşkil etmemektedir. Karma tarımın yüzyıllardır uygulanmış olduğu birçok toplulukta evcil hayvanın bulunmamış olmasıyla kendi önerisini desteklemiştir.⁷¹

Childe'in bu modeli önermesinin ardından birçok araştırmacı tarafından benimsenmiştir. Hatta etkileri halen devam etmektedir. İlerleyen yıllarda, Amerikalı coğrafyacı Carl O. Sauer, gıda üretiminin ekolojisini vurgulayan farklı bir yaklaşım benimsemiştir. Neolitik Döneme geçişin gıda eksikliğinden kaynaklanmadığını vurgulamaktadır.⁷² Kültür ve çevrenin etkileşim biçiminde bir değişikliğin meydana gelmiş olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Sauer, Güneydoğu Asya'nın önemli bir evcilleştirme merkezi olduğunu da belirtmiştir.⁷³ Lewis R. Binford ise, Neolitik Dönem tartışmalarına çevresel faktörlerden ziyade nüfus temeline daha fazla vurgu yapan bir model oluşturarak katılmıştır.⁷⁴

Childe ve Saurer'in önerileri, dönemleri için yenilikçi bir bakış açısına sahiptirler. Ancak arkeolojik veriler bakımından eksiklikleri bulunmaktadır. Tarımın kökenlerini anlamaya yönelik en önemli çalışmalardan bir tanesi biyolog ve genetikçi Nikolai Vavilov tarafından gerçekleştirilmiştir.⁷⁵ Birçok bölgeden ve çeşitli bitkilerden alınan örnekler ile genetik çeşitliliğin dağılımını ve derecesini haritalandırmıştır. Bölgelerarasında tür çeşitlilikleri bakımından bariz farklılıklar bulunmaktadır. Vavilov, Holosen başlarında Güneybatı Asya, Güneydoğu Asya, Akdeniz, Etiyopya ve Meksika-Peru bölgelerinde bazı bitkilerin insan eliyle kültüre alınmış olduğunu belirtmiştir.⁷⁶ Vavilov, ilerleyen dönemlerde çalışmalarını yeniden ele almış ve insan eliyle bilinçli olarak tarıma alınan bitkilerin anayurdu olarak

⁷¹ Childe, ss. 59-60

⁷² Carl O. Sauer, "Agricultural Origins and Dispersals", **American Geographical Society**, Cilt 19, Sayı 1, New York, 1952, ss. 87-90

⁷³ Saurer, ss. 87-90

⁷⁴ Lewis R. Binford, "Post-Pleistocene Adaptations", **New Perspectives in Archaeology**, (Ed. Sally R. Binford ve Lewis R. Binford), Aldine, Chicago, 1968, ss. 313-341

⁷⁵ Nikolai Ivanovich Vavilov, **Origin and Geography of Cultivated Plants**, çev. Doris Löve, Cambridge University Press, New York, 1992, ss. 22-27

⁷⁶ Bruce Smith, **Emergence of Agriculture**, Scientific American Library, New York, 1995, ss. 5-8

belirlediği bölgesel çerçeveyi daraltmıştır. Anadolu, İran ve Güney Türkistan'ı kapsayan coğrafyayı bazı bitkilerin anayurdu olarak göstermiştir. Bunlar, iki sıralı arpa, tek ve iki sıralı buğday, çavdar, mercimek, yulaf, bezelye gibi bazı bitkilerden oluşmaktadır.⁷⁷ Bu çalışma Neolitik Dönem'de tarımın nerede başlamış olabileceğini anlamak adına yapılmış olan öncü çalışmalardan bir tanesidir.

Neolitik Döneme geçişin nerede başlamış olabileceğine dair çalışmalar arasında Robert ve Linda Braidwood'un araştırmaları önemli bir yer tutmaktadır.⁷⁸ Childe tarafından önerilmiş olan hipotez dönemlerinde baskın olmasına karşın yeni araştırmalara yönelmişlerdir. Vaha teorisi testini sorgulamak için tarımın kökenlerini başka yerlerde aramışlardır. Başta Irak'ta bulunan Jarmo olmak üzere hem Batı İran'da hem de Türkiye'nin güneydoğusunda birçok araştırma gerçekleştirmişlerdir. Smith'e göre Braidwood'un üç temel metodu bulunmaktadır.⁷⁹ Birincisi, Neolitiğe geçiş evresinde arkeolojik kanıt bulmak için en iyi yerin evcilleştirilen hayvanların doğada vahşi olarak bulunduğu bölgelerdir. İkincisi, avcılık ve toplayıcılık yaşantısından yerleşik yaşama geçen tarım topluluklarına ait yerleşimlerin aranmasıdır. Üçüncü ve en önemli metodu ise disiplinler arası bir araştırmaya ihtiyaç duyulduğudur. Araştırmalarına biyoloji ve yer bilimlerinin çeşitli dallarından oluşan birçok bilim insanını dahil etmiştir.

Braidwood, Zagroslarda yürütmüş olduğu çalışmalarda Childe'in, tarımın başlangıcını ekolojik faktörlerin etkilemiş olduğu önerisini doğrulayacak yeterli kanıt bulamamıştır. Bu durumu "kültürün hazır olmaması" olarak yorumlamıştır.⁸⁰ Yapmış olduğu çalışmalar sonraki çalışmalara zemin hazırlamakla birlikte yaratmış olduğu modelin etkisi günümüze kadar devam etmiştir.

Süreçsel arkeolojiyle birlikte birçok bilim insanı farklı açıklayıcı yöntemlere başvurmuşlardır. Bu araştırmaların büyük çoğunluğu Yakındoğu merkezli olmasıyla beraber kapsam olarak genişletilmiştir. Neolitik Dönem için, geçim, nüfus artışı ve genişlemesi ile ilgili demografik analizler, iklim değişikliğinin süreç üzerindeki etkileri bunların başlarında gelmektedir. Birçok araştırmacı, tarımsal yoğunlaşma,

⁷⁷ Vavilov, ss. 22-27

⁷⁸ Robert J. Braidwood ve Bruce Howe, **Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan**, Studies in Ancient Oriental Civilization, Sayı 31, Chicago, 1960, ss. 118-119

⁷⁹ Smith, ss. 8-11

⁸⁰ Robert J. Braidwood ve Gordon Randolph Willey, **Courses Toward Urban Life: Archaeological Considerations of Some Cultural Alternates**, Aldine, Chicago, 1962, s. 332

çevresel değişim, arazi kullanımı ve insanlar arasındaki etkileşim üzerine yoğunlaşmıştır.⁸¹ Özellikle Jacques Cauvin'in Neolitik Devrim'in temellerini anlamaya yönelik yapmış olduğu çalışmalar oldukça önemlidir. Cauvin; Neolitik insana dair somut öğelerden ziyade sosyal yapıya ve insanın bilişsel düzeyine odaklanmıştır.⁸²

Bu gibi yeni araştırma yöntemlerin daha sık kullanılması ve yeni kazılar doğrultusunda son yıllarda Güneydoğu Anadolu'daki Neolitik yerleşimlerden elde edilen veriler, Neolitik Dönem ile ilgili bilinen birçok temel yargıyı değiştirmiştir. Geçmişten günümüze kadar Neolitik Dönemin başlangıcı ile özdeşleştirilen doğal çevrenin yeterliliği ve tarıma dayalı bir yerleşik yaşam modeli artık geçerliliğini kaybetmiştir. Neolitik Dönem araştırmalarının başlangıcından beri kıraç araziler ve dağ sırtları gibi verimsiz olduğu düşünülen alanlarda Neolitik yerleşimin olmadığı öne sürülmekteydi. Ancak Güneydoğu Anadolu'da, özellikle bu tip bölgelerde oldukça fazla Neolitik Dönem yerleşimlerine rastlanılmıştır.⁸³ Bu durum doğal çevrenin tek başına etkili olan bir kriter olmadığını göstermektedir. Özdoğan'ın da öne sürdüğü gibi birçok araştırmacı artık yerleşik yaşama tarım ile geçilmediğini öne sürmektedirler.⁸⁴ Tarım faaliyetleri yapılmadan da sabit yerleşimlerin kurulmuş olduğu bilinmektedir. Göbekli Tepe bunun bir örneğidir.⁸⁵ Ayrıca Güneydoğu Anadolu yerleşimlerinde yapılan araştırmalarda, Neolitik Dönem insanın sosyal yapısı, dini pratikleri ve sınıfsal farklılıklar gibi birçok insana dair yeni veriyi de ortaya çıkarmıştır.⁸⁶ Günümüzde Neolitik Dönem insanının karmaşık sosyal yapısı daha çok araştırmacının ilgisini çekmektedir. Yaratmış oldukları kültürün arka planı yapılan ve yapılacak olan yeni kazılar ve araştırmalar doğrultusunda daha da aydınlanacaktır.

⁸¹ Simmons, ss. 14-15

⁸² Jacques Cauvin, **The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture**, çev. Trevor Watkins, Cambridge University Press, New York, 2000, ss. 67-68

⁸³ Mehmet Özdoğan, "The Archaeology of Early Farming in southeast Turkey", **Quaternary of the Levant: Environments, Climate Change, and Humans**, (Ed. Yehouda Enzel, Ofer Bar-Yosef), Cambridge University Press, Cambridge, 2017, (Neolithic), ss. 723-731

⁸⁴ Özdoğan, Neolithic, ss. 723-731

⁸⁵ Klaus Schmidt, "The Urfa-Project 1996", **Neo-Lithics**, Cilt 2, 1996, ss. 2-3

⁸⁶ Mehmet Özdoğan, "Anatolia: From the Pre-Pottery Neolithic to the end of the early Bronze Age (10.500-2.000 BCE)", **The Cambridge World Prehistory Volume III**, (Ed. Colin Renfrew ve Paul Bahn), Cambridge University Press, Cambridge, 2014, (Anadolu), ss. 1508-1544

2.2. KRONOLOJİ VE DÖNEM ÖZELLİKLERİ

19. yüzyıldan günümüze kadar Neolitik Dönem kronolojisi ile ilgili birçok öneri yapılmıştır. Neolitik Dönem kronolojisi üzerine yapılmış birçok araştırma ile birlikte ortaya çıkan geniş bir tarih aralığı bulunmaktadır. Ancak dünya üzerindeki Neolitik yerleşimlerin kronolojileri birbirilerinden çok farklıdır. Yapılan araştırmalar doğrultusunda bilinen en eski Neolitik yerleşimler Yakınoğu'da bulunmaktadır. Neolitik Döneme geçişin başlangıcı için ise kabaca günümüzden 12.000 yıl öncesi olarak belirlenmiştir.⁸⁷

Yakınoğu'da neolitikleşme süreci bazı aşamalardan oluşmaktadır. En önemli aşama ise, MÖ 12.000 civarında başlayan Epi-Paleolitik Natufian halkının yarı yerleşik yaşama geçişiyle oluştuğu düşünülmektedir. Natufian kültürünün gelişimi Levant bölgesinde gözlemlenmektedir.⁸⁸ Bu yerleşiklik görecelidir çünkü hareketlilik Natufian halkları arasında devam etmektedir. Tamamen bir yerleşik yaşama geçiş söz konusu değildir. Bu erken yerleşimlerde adeta standartlaşmış bir kalıp haline gelen yapılar bulunmaktadır.⁸⁹ Doğal taşlardan inşa edilen yuvarlak planlı temelleri bulunan, ahşap ve daha hafif malzemelerden inşa edilmiş yapıların bulunduğu belirtilmektedir. Bu yapıların çapları 5-7m arasında değişim göstermektedir. Ayrıca bu yapıların bazılarının yarısının toprağa gömülmüş olduğu bilinmektedir. Bu tarz yapıların görüldüğü en önemli yerleşimlerden birisi Kuzey İsrail'deki Hule Vadisi'nde yer alan Ain Malaha yerleşimidir. Levant bölgesi için burası ilk köy yerleşimi olarak kabul edilmektedir.⁹⁰ Natufian topluluklarında planlı besin üretimleri gözlemlenmektedir. Geçim ekonomileri yabani tahıllar, çeşitli meyveler ve av hayvanlarına dayanmaktadır. Yerleşimlerde uzun zaman boyunca konaklamanın göstergesi olan bazı araç gereçler bulunmuştur. Bunlar, oraklar, havan taşı ve havan eli gibi bazı aletlerden oluşmaktadır. Ayrıca çeşitli figüratif eserler de ortaya çıkmıştır. İnsanların

⁸⁷ Simmons, ss. 46-85; Serge Svizzero, "Pre-Neolithic Economy", **History of Economic Ideas**, Cilt 22, Sayı 2, 2014, ss. 25-40

⁸⁸ Anna Belfer-Cohen ve Ofer Bar-Yosef, "Early Sedentism in the Near East: A Bumpy Ride to Village Life", **Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation**, (Ed. Ian Kuijt), Kluwer Academic Publishers, New York, 2002, ss. 19-38

⁸⁹ Jean Guilaine, "The Neolithic Transition: From the Eastern to the Western Mediterranean", **Times of Neolithic Transition along the Western Mediterranean**, (Ed. Oreto García-Puchol ve Domingo C. Salazar-García), Springer, Cham, 2017, s. 16

⁹⁰ François Valla, "La sédentarisation au Proche-Orient: La culture natoufienne", **Premiers patsans du Monde**, (Ed. J. Guilaine), Errance, Paris, 2000, ss. 13-30

bu dönem boyunca biriktirdikleri bilgi birikimleri Neolitik Dönemin temellerini oluşturmuştur. Yukarı Mezopotamya’da Natufian kültürüne rastlanılmamıştır. Ancak Zagros Bölgesi’nde başka Epi-Paleolitik kültürlere rastlanılmıştır. Bunlar Zarzivan ve Zawi Chemi Shanidar kültürleridir. Bu coğrafyadaki neolitikleşme faaliyetlerinde önemli rol oynamaktadırlar. Birbirlerinden bağımsız bölgelerde bu gibi farklı kültür kompleksleri de bulunmaktadır. Ancak, Anadolu topraklarında rastlanılmış Epi-Paleolitik Çağ kültür kalıntıları diğer hiçbir kültür kompleksiyle uyuşmamaktadır. Bundan dolayı sadece Epi-Paleolitik Çağ buluntu toplulukları olarak adlandırılmaktadır. Kartal’a göre, bu kültürün daha iyi anlaşılabilmesi için son zamanlarda yapılan araştırmalar önem teşkil etmektedir.⁹¹

İklim ve kültür değişiklikleri arasındaki ilişkiyi belirlemek, Neolitik Dönem’deki karmaşık toplumsal yapıyı anlamak için oldukça önemlidir. Yakındoğu Neolitiğinin nüfus artışı, paleo-çevresel değişimi ve kültürel değişimi arasındaki teorik bağlantıların dikkate alınması ve arkeolojik veri kümelerinin kültür değişimiyle nasıl ilişkilendirilebileceği ayrıntılı olarak ele alınmıştır.⁹² Bu araştırmalar sonucunda, iklimsel ve çevresel değişikliklerin maddi kültürün değişimi üzerinde büyük etkisi bulunduğu açık bir biçimde anlaşılmaktadır. Erken Holosen sırasında insanlık tarihindeki en büyük çevresel değişikliklerin yaşanmış olduğuna dair birçok veri bulunmaktadır. Holosen sırasında, Yakındoğu’nun alçak bölgelerindeki yamaçlarda geniş çaplı erozyon sonucu alüvyon birikmesi meydana gelmiştir. Bu sürecin gerçekleşmesi Erken Holosen boyunca ekilebilir toprakların yenilenmesi ve Neolitik yerleşimlerin ortaya çıkması için büyük önem taşımaktadır. İlk PPNA yerleşimleri çevresel değişikliklerin yoğun olarak meydana geldiği Güney Levant ve Yukarı-Orta Fırat merkezlerinde görülmektedir.⁹³

⁹¹ Metin Kartal, **Türkiye’de Son Avcı-Toplayıcılar**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009, ss. 42-45

⁹² Binford, ss. 313-341; Mark N. Cohen, “Population Pressure and the Origins of Agriculture: An Archaeological Example From the Coast of Peru”, **Origins of Agriculture**, (Ed. Charles A. Reed), De Gruyter Mouton, The Hague, 1977, ss. 135-178; Kent. V. Flannery, “The origins of agriculture”, **Annual Review of Anthropology**, Cilt 2, 1973, ss. 271-310; A. Nigel Goring-Morris ve A. Belfer Cohen, “The Articulation of Cultural Processes and Late Quaternary Environmental Changes in Cisjordan”, **Paléorient**, Cilt 23, Sayı 2, 1998, ss. 71-93; I. Herskovitz ve A. Gopher, “Paleodemography, burial customs, and food-producing economy at the beginning of the Holocene: A perspective from the southern Levant”, **Journal of the Israel Prehistoric Society**, Cilt 23, 1990, ss. 9-48; Özdoğan, Glacial, s. 30

⁹³ Ian Kuijt ve Nigel Goring-Morris, “Foraging, Farming, and Social Complexity in the Pre-Pottery Neolithic of the Southern Levant: A Review and Synthesis”, **Journal of World Prehistory**, Cilt 16, 2002, ss. 361-440

Kuijt'ın belirttiğine göre, Neolitik Yakındoğu'nun kültürel-tarihsel bağlamında, Çanak-Çömlekli Neolitik, Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönemler ve bunların alt evrelerinin tarihini oluşturmak için hangi veri kümelerinin kullanılması gerektiği konusunda açık bir fikir birliği bulunmamaktadır.⁹⁴ Bu tartışmaların arka planında birçok karmaşık neden bulunmaktadır. Bunlar arasında, coğrafi farklılıklar ve Yakındoğu'nun çeşitli bölgelerinde bulunan Neolitik yerleşimler arasındaki algılanan kültürel farklılıklar gösterilebilir. Genel olarak arkeologlar, Neolitik Dönemi farklı kültürel-tarihsel evrelere bölmek için mimari veya taş teknolojisi gibi maddi kanıtların kullanılmaması gerektiğini düşünmektedirler. Bu yöntem, Neolitik terimi ilk kullanıldığı dönemlerde oldukça yoğun bir şekilde kullanılarak Neolitik Dönem topluluklarının karmaşık sosyal yapılarının anlaşılmasına izin vermemiştir.

Yakındoğu Neolitik yerleşimlerinde yapılmış olan bölgesel sentezler doğrultusunda, kültürel-tarihsel bağlamda önemli farklılıkların olduğu anlaşılmıştır.⁹⁵ Bu farklılıkların en belirgin olduğu bölgeler, Türkiye, Irak, Batı İran, Kuzey Suriye ve Lübnan sınırlarını kapsayan Anadolu, Mezopotamya ve Levant'tan oluşmaktadır. Genellikle Güney Levant merkezli elde edilmiş olan veri tabanına kıyasla Kuzey Levant, Mezopotamya ve Anadolu'daki Neolitiğe geçiş hakkında daha az veri bulunmaktadır. Ancak Mureybet⁹⁶, Nemrik 9⁹⁷, Qermez Dere⁹⁸, Jerf el-Ahmar⁹⁹ ve Hallan Çemi'de¹⁰⁰ 1980-2000 yılları arasında yapılmış olan çalışmalar oldukça önemli bilgiler vermişlerdir. Toros-Zagros yükseltisi boyunca farklı bir kültürün gelişmiş olduğunu ve bunların Irak, Türkiye ve Suriye'deki daha sonraki topluluklara kültürel

⁹⁴ Ian Kuijt, "Life in Neolithic Farming Communities: An Introductory", **Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation**, (Ed. Ian Kuijt), Kluwer Academic Publishers, New York, 2002, ss. 3-4

⁹⁵ Ofer Bar-Yosef, "The "Pre-Pottery Neolithic" period in the Southern Levant", **Préhistoire du Levant**, (Ed. J. Cauvin ve P. Sanlaville), CNRS, Paris, 1981, (Southern Levant), ss. 551-570

⁹⁶ Jacques Cauvin, "Chronologie Relative et Absolue dans le Néolithique du Levant Nord et d'Anatolie Entre 10.000-8.000 B.P.", **Chronologies in the Near East**, (Ed. O. Aurenche, F. Evin ve F. Hours), British Archaeology Review, International Series 508, Oxford, 1987, (Mureybet), ss. 325-342

⁹⁷ Stefan Karol Kozłowski, "Nemrik 9, A PPN Neolithic Site in Northern Iraq", **Paléorient**, Cilt 15, Sayı 1, 1989, ss. 25-31

⁹⁸ Trevor Watkins ve diğerleri, "Qermez Dere and the Early Aceramic Neolithic in Northern Iraq", **Paléorient**, Cilt 15, Sayı 1, 1989, ss. 19-24

⁹⁹ Danielle Stordeur ve Frédéric Abbès, "Du PPNA au PPNB: mise en lumière d'une phase de transition à Jerf el Ahmar (Syrie)", **Bulletin de la Société préhistorique française**, Cilt 99, Sayı 3, 2002, ss. 563-595

¹⁰⁰ M. Rosenberg ve M. Davis, "Hallan Çemi Tepesi, an Early Aceramic Neolithic Site in Eastern Anatolia: Some Preliminary Observations Concerning Material Culture", **Anatolica**, Cilt 18, 1992, ss. 1-18

olarak nasıl etki etmiş olabileceği hakkında bilgiler vermektedir. Nevali Çori,¹⁰¹ Göbekli Tepe¹⁰² ve Çatalhöyük¹⁰³ gibi alanlardan elde edilen veriler ise Anadolu’da çok önemli Neolitik merkezlerin bulunduğunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca bu yerleşimlerde yapılan kazılar sonucunda Neolitik Dönem’de; hiyerarşi, ruhani yaşam ve ritüel olgusunun bilinenden çok daha karmaşık bir yapıda olduğu anlaşılmıştır. Özellikle devam etmekte olan son araştırmalar sayesinde Güneydoğu Anadolu’da Göbekli Tepe benzeri “dini merkez” veya “toplanma alanı” olarak nitelendirilebilecek birçok yeni alanlar tespit edilmiştir.¹⁰⁴

Yakındoğu’da günümüze kadar yapılmış olan araştırmalar doğrultusunda, Paleolitik Çağ’dan farklı taş alet teknolojisi, bitki ve hayvanların evcilleştirilmesiyle ilk köy toplulukları olarak karakterize edilen Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem, MÖ 10.500-10.300 civarında başlayıp MÖ 7.750’lere kadar devam etmiştir.¹⁰⁵ (Tablo 2)

Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem adlandırmasını ilk olarak Eriha kazılarını yürüten Kathleen Kenyon kullanmıştır.¹⁰⁶ O dönemki araştırmacıların genel görüşü bir yerleşimin Neolitik olabilmesi için çanak-çömlek yapımını biliyor olması gerektiği idi. Ancak Eriha kazılarında Kenyon, çanak-çömleliğin görülmediği bir Neolitik evre olduğunu kanıtlamıştır.¹⁰⁷ Bu doğrultuda Neolitik kendi içerisinde Çanak-Çömlek Öncesi (*Pre-Pottery*) ve Çanak Çömlekli (*Pottery*) olarak iki gruba ayrılmıştır. Ancak Kozłowski ve Aurenche, Kenyon’un çıkarmış olduğu Çanak Çömlek Öncesi Neolitik terimini reddederler. Çünkü bu dönem Neolitik Dönemin ilk

¹⁰¹ H. Hauptmann, “Ein Kultgebäude in Nevali Çori”, **Between the Rivers and over the Mountains**, (Ed. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae ve M. Mellink), Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Antropologiche dell’Antichità, Rome, 1993, ss. 37-69

¹⁰² Schmidt, ss. 2-3

¹⁰³ Ian Hodder, “Re-opening Çatalhöyük”, **On the Surface: Çatalhöyük 1993-1995**, (Ed. Ian Hodder), British Institute at Ankara, McDonald Institute for Archaeological Research, 1996, ss. 1-18

¹⁰⁴ Bahattin Çelik, “New Neolithic cult centres and domestic settlements in the light of Urfa Region Surveys”, **Documenta Praehistorica**, Cilt 42, 2015, ss. 352-364

¹⁰⁵ Kuijt, ss. 7-8

¹⁰⁶ Kathleen Kenyon, **The Archaeology of the Holy Land**, Ernst Beem Ltd., London, 1960, s. 48-50; Kathleen Kenyon, “Excavations at Jericho 3. The Architecture and Stratigraphy of the Tell”, Danny Naveh, “PPNA Jericho: a Socio-political Perspective”, **Cambridge Archaeological Journal**, Cilt 13, Sayı 1, 2003, (Jericho), ss. 83-96

¹⁰⁷ Kenyon, ss. 83-96

evresi değildir. Onlara göre, Neolitik Dönemin tohumları önceki dönemlerde atılmış ve bu süreçte kök salmaktadır. Fakat Neolitik fidanının yeşermesine zaman vardır.¹⁰⁸

Tablo 2: Anadolu ve Yakındoğu'daki Neolitik Dönem Kronolojisini Gösteren Tablo

Dönem	Başlangıç	Bitiş
PPNA	MÖ 10.500-10.300	MÖ 9.200
PPNB	MÖ 9.200	MÖ 7.000
PPNC	MÖ 7.000	MÖ 6.500
PN	MÖ 7.000-6.000	MÖ 5.500

Kaynak: Kuijt, ss. 7-9'daki Kronolojilerden Geliştirilmiştir.

2.2.1. Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik A (PPNA)

Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönem, Ön Asya'da ilk tarımcı toplulukların yerleşik düzene geçişlerinin ve gelişim aşamalarının daha belirgin olarak anlaşılabilmesi için kendi içerisinde üç gruba ayrılmıştır. Birincisi Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik A (*PPNA: Pre-Pottery Neolithic A*) olarak adlandırılmaktadır. Fırat'ın kuzeyinden Sina'ya kadar 70'ten fazla yerleşimin PPNA katmanlarından radyokarbon örnekleri alınmıştır. Bunun sonucunda yaklaşık olarak MÖ 10.500-10.300 ile MÖ 9.200 arasına tarihlendirilmektedir.¹⁰⁹ PPNA yerleşimleri büyük bir alana dağılmaktadır. Ürdün Vadisi'nin her iki tarafında, Şam Havzası'nda, Fırat Nehri boyunca ve Anadolu'da belgelenmiştir. Bu dönemde Orta Fırat Bölgesi'nde Mureybet, Aswad ve Günet Levant'ta Sultanyen evreleri olarak bilinen üç yerel kültür bulunmaktadır. Bu yerel kültürler, birbirlerinden taş aletlerin yapım tekniklerinin farklılıklarıyla ayrılmaktadır.¹¹⁰

¹⁰⁸ Stefan Karol Kozłowski ve Oliver Aurenche, **Territories, Boundaries and Cultures in the Neolithic Near East**, International Series 1362, British Archaeological Reports, Oxford, 2005, ss. 1-275

¹⁰⁹ Ofer Bar-Yosef, "The Early Neolithic of the Levant: Recent Advances", **The Review of Archaeology**, Cilt 12, Sayı 2, 1991, (PPNA), ss. 1-18

¹¹⁰ Andrew N. Garrard ve diğerleri, "The Chronological Basis and significance of the Late Paleolithic and Neolithic Sequence in the Azraq Basin, Jordan", **Late Quaternary Chronology and Paleoclimates of the Eastern Mediterranean**, (Ed. Ofer Bar-Yosef ve Renée S. Kra), Radiocarbon, Tuscon, 1994, ss. 177-199

PPNA yerleşimleri Yakınoğu'nun sadece bir kısmında görülmemektedir. Yerel koşulların ve iklimin uygun olduğu yerlerde, yerleşik yaşama geçişin ve besin yetiştirmenin görüldüğü lokasyonlar bulunmaktadır. Güneydoğu Anadolu'da Hallan Çemi,¹¹¹ Çayönü¹¹² ve Körtik Tepe,¹¹³ Kuzey Irak'ta Qermez Dere,¹¹⁴ M'lefaat¹¹⁵ ve Nemrik 9,¹¹⁶ Kuzey Suriye'de Mureybet,¹¹⁷ Jerf el-Ahmar¹¹⁸ ve Abu Hureyra,¹¹⁹ Orta Zagros'ta (Batı İran) Chogha Golan,¹²⁰ Sheikh-e Abad¹²¹ gibi yerleşimlerde avcı-toplayıcılıktan yerleşik tarımcı topluluklara geçiş çok iyi bir şekilde kanıtlanmıştır. Böylece Yakınoğu'da, Güney Levant ve Yukarı-Orta Fırat olmak üzere iki tane PPNA merkezi bulunduğu anlaşılmıştır. Bu durum neolitikleşmenin Güney Levant'tan diğer bölgelere dağılmış olduğu önerisini ortadan kaldırmıştır. Bu merkezleri birbirine bağlayan geçiş yoluna ise "Levant Koridoru" denilmektedir.¹²² (Şekil 1) Geç Natufian Karmel Dağı yerleşimleriyle Türkiye'nin güneydoğusu ve Kuzeybatı Irak PPNA yerleşimlerinin birbirlerinden bağımsız olarak gelişmiş oldukları görülmektedir.¹²³ Bu bölgelerdeki insan grupları Neolitik yaşama geçiş için yerel koşulları sağlamaktadırlar. Ancak aralarında zamanlama farkları bulunmaktadır. Bu zaman farkını ise belirli bir gruptaki sosyal yapının karmaşıklık derecesi, yabancı hububat gibi belirli kaynakların güvenilirliği, erişilebilirliği ve dağıtımını etkilemiştir. Kısaca Braidwood'un söylemi ile "kültürün hazır olmamasından" kaynaklanmaktadır.¹²⁴

¹¹¹ Rosenberg ve Davis, ss. 1-18

¹¹² Mehmet Özdoğan ve Aslı Erim-Özdoğan, "Çayönü: A Conspectus of Recent Work", *Paléorient*, Cilt 15, 1989, ss. 65-74

¹¹³ Vecihi Özkaya, "Excavation at Körtik Tepe. A New Pre-Pottery Neolithic A Site in Southeastern Anatolia", *Neo-Lithics*, Cilt 2, Sayı 9, 2009, ss. 3-8

¹¹⁴ Watkins ve diğerleri, ss. 19-24

¹¹⁵ Stefan Karal Kozłowski, "M'lefaat, Early Neolithic site in northern Irak", *Cahiers de l'Euphrate*, Cilt 8, 1998, (M'lefaat), ss. 179-273

¹¹⁶ Kozłowski, ss. 25-31

¹¹⁷ Cauvin, Mureybet, ss. 325-342

¹¹⁸ Stordeur ve Abbès, ss. 563-595

¹¹⁹ Andrew M. T. Moore, "The Prehistory of Syria, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, Cilt 270, Ancient Syria, 1988, ss. 3-12

¹²⁰ S. Riehl ve diğerleri, "Resilience at the Transition to Agriculture: The Long-Term Landscape and Resource Development at the Aceramic Neolithic Tell Site of Chogha Golan (Iran)", *BioMed Research International*, DOI: 10.1155/2015/532481, (06.04.2020), ss. 1-22

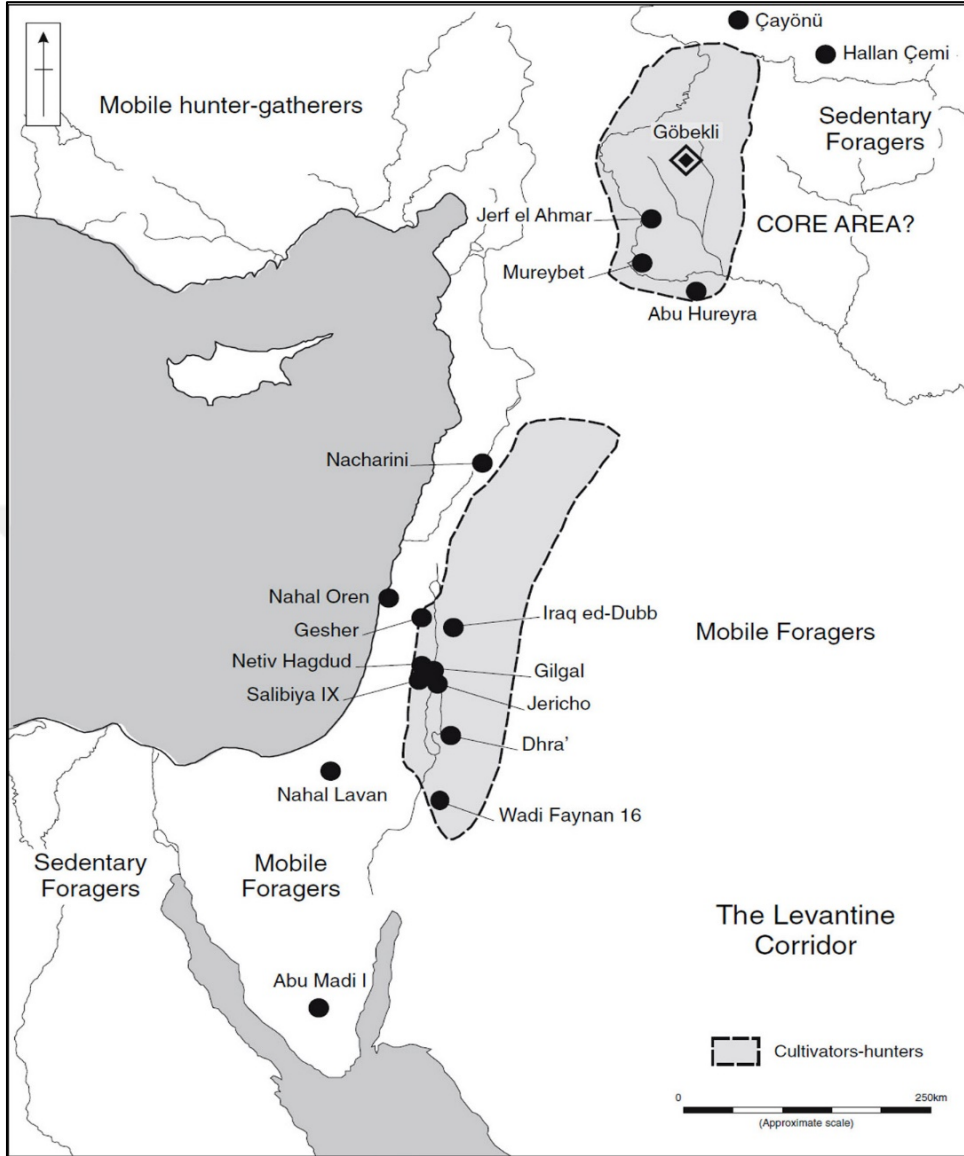
¹²¹ Amaia Arranz-Otaegui ve diğerleri, "Regional diversity on the timing for the initial appearance of cereal cultivation and domestication in southwest Asia", *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, Cilt 113, Sayı 49, 2016, ss. 14001-14006

¹²² Eleni Asouti, "Beyond the PPNB interaction sphere", *Journal of World Prehistory*, Cilt 20, 2006, ss. 87-126

¹²³ Cohen ve Bar-Yosef, ss. 19-38

¹²⁴ Mithen, ss. 79-135

Şekil 1: Levant Koridorunu Gösteren Harita.

Kaynak: Asouti, s. 91.

Holosen iklim koşullarının etkisiyle yavaş yavaş yükselen nem, bitki örtüsünün çoğalmasına ve geniş gölgelere yayılmasına yol açmıştır. Bununla birlikte ormanlık ve sulak alanlar önemli ölçüde artış göstermiştir. İklimdeki bu yumuşama doğrultusunda milyonlarca yıllık avcı-toplayıcı yaşantısından ani bir sıçramayla tarıma başlanmış ve yerleşik hayata geçilip kent kültürünün temellerinin ilk adımı atılmıştır. Küçük topluluklar halinde yaşamaya alışmış avcı-toplayıcı grupların yerleşik yaşam ile nüfuslarının hem yoğunluk olarak artması hem de daha uzun süreler boyunca

birlikte yaşamaları ekonomik değişimler kadar önem taşımaktadır.¹²⁵ PPNA'dan öncesinde bazı Natufian toplulukların ağırlıklı olarak tahıllar olmak üzere yabancı bitkileri kullanmış oldukları bilinmektedir.¹²⁶ Ancak tamamen evcilleştirme söz konusu değildir. PPNA ile birlikte bazı yabancı tahıllar tarıma alınarak dönem insanının ana ekonomisinin oluşması sağlanmıştır.¹²⁷

Bazı araştırmacılar, bu dönem için buğday gibi en önemli tahılların bilinçli olarak evcilleştirilmiş olduğunu vurgulamalarına rağmen birçok PPNA yerleşiminde tahıllarda morfolojik evcilleştirmeye dair çok az kanıt bulunmaktadır. Nesbitt, yabancı tahıllar içerisinde ara sıra morfolojik olarak evcilleştirilmiş kalıntılar bulmanın olağandışı olmadığını belirtmektedir.¹²⁸ Bu bağlamda, bitkilerde evcilleştirilmeye doğru hızlı morfolojik değişiklik olasılığı göz önüne alındığında, Yosef ve Meadow geçiş formları bulma çalışmalarını sorgulamaktadırlar.¹²⁹

Hilman ve Daves, kültüre alınmış buğdayın Tel Aswad, Jericho, Gilgal ve Netiv Hagdud yerleşimlerinde bulunduğunu iddia etmişlerdir.¹³⁰ Buna karşın Kislev, bu yerleşimlerden elde edilen kalıntıların çoğunun vahşi tahıllardan hasat edilmiş olduğunu belirtmiştir.¹³¹ Nesbit, PPNA sırasında evcilleştirmenin kanıtı olarak tahıl şeklinden daha çok saman morfolojisinin daha iyi bir evcilleştirme göstergesi olduğunu vurgulamıştır. Bu doğrultuda birçok PPNA yerleşiminin bitki kalıntılarını incelemiş ve nispeten bol bitki kalıntılarının geri kazanıldığı yedi PPNA sahasının çoğunda kesin evcilleştirme kanıtının olmadığı ortaya çıkmıştır.¹³²

¹²⁵ Bill Finlayson ve diğerleri, "Architecture, sedentism and social complexity at Pre-Pottery Neolithic A WF16, Southern Jordan", **Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America**, Cilt 108, Sayı 20, 2011, ss. 8183-8188

¹²⁶ March Verhoeven, "The Birth of a Concept and the Origins of the Neolithic: A History of Prehistoric Farmers in the Near East", **Paléorient**, Cilt 37, Sayı 1, 2011, ss. 75-87

¹²⁷ Verhoven, ss. 75-87

¹²⁸ Mark Nesbitt, "When and Where Did Domesticated Cereals First Occur in Southwest Asia?", **The Dawn of Farming in the Near East**, (Ed. René T. J. Cappers ve Sytze Bottema), Ex Oriente, Berlin, 2002, ss. 113-132

¹²⁹ Ofer Bar-Yosef ve Richard Meadow, "The Origins of Agriculture in the Near East", **Last Hunters, First Farmers: New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture**, (Ed. T. Douglas Price ve Anne Birgitte Gebauer), School of American Research Press, Santa Fe, 1995, ss. 39-94

¹³⁰ Gordon Hillman ve M. Stuart Davies, "Measured Domestication Rates in Wild Wheats and Barley Under Primitive Cultivation, and Their Archaeological Implications", **Journal of World Prehistory**, Sayı 4, 1990, ss. 157-222

¹³¹ Mordechai Kislev, "Agriculture in the Near East in the VIIth Millennium BC.", **Préhistoire d'agriculture: nouvelles approches expérimentales et ethnographiques**, (Ed. Patricia Anderson), CNRS, Valbonne, 1992, ss. 87-93

¹³² Nesbitt, ss. 113-132

Genel olarak tahılların evcilleştirilmesinin gerçekleşmesinde bazı durumlar söz konusudur. Tahılların sap (*rachis*) ve başak (*glume*) kısımları evcilleştirmenin belirlenmesinde kritik öneme sahiptir. Yabani tahıllarda başakçıklar, başak eksenini kırılabilir olduğundan kolayca ayrılmaktadırlar. Ancak bütün başak kısmı saptan ayrılmaz.¹³³ Tohumların büyük bir çoğunluğunun toprağa düşmesinden dolayı yabani tahıllarda hasat yapılamamaktadır. Kültüre alınmış tahılların temel özelliklerinden biri, tohumların bitkinin başak kısmından ayrılmamasıdır. PPNA yerleşimlerinde yapılmış olan araştırmalar doğrultusunda, bu dönemde buğday tamamen evcilleştirilmemiştir. Bu dönemde yerleşimlerde rastlanılan buğdaylar ise daha çok evcilleştirme öncesi küçük çaplı ekimler olarak değerlendirilmektedir.¹³⁴

PPNA topluluklarının geçim kaynakları hububat ve baklagillerin yoğun bir şekilde toplanmasına veya yetiştirilmesine dayanmakla birlikte, yabani meyvelerin ve tohumların toplanması ile vahşi hayvanların avlanmasıyla devam etmiştir. PPNA insanların diyetlerinde bulunan av hayvanları arasında, kursaklı ceylan (*Gazella subgutturosa*) ve Asya yaban eşiği (*Equus hemionus*) gibi sürü hayvanları bulunmaktadır. Ancak bazı yerleşim alanlarının bulunduğu bölgelerde yaban domuzlarının (*Sus scrofa*) bol bulunması nedeniyle avlanmış oldukları düşünülmektedir.¹³⁵

PPNA yerleşim alanlarının büyüklüğü değişmekle birlikte ortalama bir Natufian yerleşimden daha büyüktür. Bu yerleşimlerin ortalama 150-300 arasında değişen nüfusları bulunmaktadır. Natufian topluluklarında konut olarak adlandırılacak yapılar daha çok barınaktan oluşmaktadırlar. Basit bir şekilde üzeri dallar ile örtülü yapılmış oldukları tahmin edilmektedir. PPNA konutları ile Natufian barınakları arasında önemli farklar bulunmaktadır. Bu durum dönem insanının bilişsel düzeyinin ne kadar gelişmiş olduğunu göstermektedir. Yapılar, genellikle yuvarlak planlı, taş temele sahip ve kerpiç üst yapıdan oluşmaktadır. Yapılara girişler, basamaklardan ya da duvarlarda bulunan bazı boşluklar aracılığıyla sağlanmaktadır. PPNA'da başlamış olan

¹³³ Edward B. Banning, "The Neolithic Period: Triumphs of Architecture, Agriculture and Art", **Near Eastern Archaeology**, Cilt 61, Sayı 4, 1998, ss. 188-237

¹³⁴ Nesbitt, ss. 113-132

¹³⁵ Jean-Denis Vigne, "Zooarchaeological Aspects of the Neolithic Diet Transition in the Near East and Europe, and Their Putative Relationships with the Neolithic Demographic Transition", **The Neolithic Demographic Transition and its Consequences**, (Ed. Jean-Pierre Bocquet-Appel ve Ofer Bar-Yosef), Springer, New York, 2008, ss. 179-205

en önemli yeniliklerden birisi de yapıların dışında çöp çukurlarının kullanılmış olmasıdır.¹³⁶ Çamur tuğlaların sık kullanımı ve önemli miktardaki organik malzeme ile birlikte birçok höyük meydana gelmiştir.¹³⁷

Genel olarak mimaride bölgesel farklılıklar gözlemlenmektedir. Mureybet ve Sultanyen yerleşimleri arasında farklılıklar bulunmaktadır. Sultanyen’de daha önceki mimari teknikler halen devam etmekle birlikte Mureybet’te yuvarlak planlı yapılar bulunmaktadır. Yanı sıra Mureybet’te Sultanyen’in aksine ev içi mekanlar farklı bölümlere ayrılmaktadır. Örneğin, ev 47 olarak adlandırılan yapıda, girişin karşısındaki tüm duvar boyunca yükseltilmiş uyku alanı olarak kullanıldığı düşünülen bir bölüm bulunmaktadır.¹³⁸ Düşük iç duvarlar alanı küçük dikdörtgen hücrelere bölmektedir. Bu hücrelerden bir tanesi ocak için ayrılmışken diğerinin ise depolama için kullanılmış olduğu düşünülmektedir. Tamamı çamur sıva ile kaplı olan tavan kirişler ile desteklenmektedir. Ayrıca Mureybet’te, yapıların tabanlarında, beyaz zemin üzerine geometrik siyah ve kırmızı renklerde olduğu düşünülen dekorasyon izlerine de rastlanılmıştır. Bu uygulama mimari sanatın ilk kullanımları arasında gösterilmektedir. Bir diğer vurgulanacak konu ise, PPNA’nın sonlarına doğru yuvarlak planlı yapıların yerini dörtgen planlı yapıların almasıdır.¹³⁹

PPNA yerleşimlerinde konut dışı mimarilere de rastlanılmaktadır. Özellikle Güney Levant’ta Eriha’da 8.5 metre yüksekliğinde ve 8 metre çapında olan burç ya da kule olarak adlandırılan yapı bunlardan bir tanesidir. Kulenin bir tarafında depolama yapısı olarak kullanılmış ya da düşük ihtimalle konut olarak kullanılmış olabileceği düşünülen küçük dairesel planlı yapılar bulunmaktadır. Dar ve dik bir merdiven doğrudan yapının tepesine çıkmaktadır. Ayrıca Eriha’da kulenin dışında bir de sur sistemi bulunmaktadır. Kenyon, kule ve sur sisteminin PPNA sırasında savunma amaçlı yapılmış olduğunu öne sürmüştür.¹⁴⁰ Ancak Eriha’da ve diğer Erken Neolitik toplumlarında, savaş izlerine dair herhangi bir arkeolojik verilere rastlanmadığından

¹³⁶ Kuijt ve Goring-Morris, ss. 361-440

¹³⁷ Ofer Bar-Yosef ve Anna Belfer-Cohen, “The Levantine “PPNB” Interaction Sphere”, **People and Culture in Change**, (Ed. Israel Hershkovitz), International Series 508, British Archaeological Reports, Oxford, 1989, (Structures), ss. 59-72

¹³⁸ Simmons, s. 97

¹³⁹ Simmons, ss. 97-99

¹⁴⁰ Kuijt ve Goring-Morris, ss. 361-440

ötürü bu durum yalnızca teoriden ibaret kalmıştır.¹⁴¹ Bar-Yosef, Eriha'nın bir bölümündeki sur sisteminin, çevredeki su taşkınlarını önlemek amacıyla yapılmış olduğunu düşünmektedir.¹⁴² Bar-Yosef ve Kuijt, kule yapısının Eriha toplumu için bir ritüel alanı olarak kullanılmış olabileceğini de düşünmektedirler. Ayrıca kulede mezar gömülerine de rastlanılmaktadır. Bu mezarlarda, toplam 12 kişiye ait iskelet kalıntısına rastlanılmıştır. Buradaki gömü uygulamalarının oldukça az olmasından dolayı bu mezarların sıradan insanlar için değil, muhtemelen bir üst sınıfın olduğu sonucuna varılabilmektedir. Bu durumda, kulenin toplum için önemli bir sembolik anlam taşıdığı düşünülmektedir.¹⁴³ Bu tarz büyük yapılar, PPNA topluluklarının inşa faaliyetlerindeki gelişkinliklerini yansıtmaktadır. Yanı sıra büyük bir işgücü gerektirdiğinden insanların planlama ve kolektif olarak örgütlenmeleri de ön plana çıkmaktadır.

Yerleşimlerde ayrıca konutların dışında bulunan iyi şekilde yapılandırılmış büyük silolar da bulunmaktadır. Siloların yanı sıra evlerin içlerinde bulunan sepetler ile de bireysel depolama yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Gilgal ve Netiv Hagdud yerleşimlerinde bunların örneğine rastlanılmıştır.¹⁴⁴ At Dhra ve Jerico'da toplu depolama amaçlı kullanılmış olan silolar açığa çıkartılmıştır.¹⁴⁵ Siloların varlığı, insanların değişim ağlarının genişlemesiyle gıda maddelerini bir takas aracı olarak kullandıklarını düşündürülebilir.

PPNA Bereketli Hilal topluluklarının aralarındaki iletişimlerini güçlendirmiş oldukları takası işaret eden buluntulardan anlaşılmaktadır. Topluluklar kendi bölgelerinde bulunmayan kaynakları veya hammaddeleri takas yoluyla edinmişlerdir. Deniz kabukları, tuz, bitüm ve obsidiyen gibi maddeler bunlara örnek olarak gösterilebilmektedir. Özellikle Anadolu'dan getirilen obsidiyenlerinin uzun süreli değişim maddesi olarak kullanıldığı Jericho ve Netiv Hagdud gibi Ürdün Vadisi'nde

¹⁴¹ R. Brian Fergunson, "The Prehistory of War and Peace in Europe and the Near East", **War, Peace, and Human Nature: The Convergence of Evolutionary and Cultural Views**, (Ed. Douglas P. Fry), Oxford University Press, New York, 2013, ss. 191-240

¹⁴² Ofer Bar-Yosef, "The walls of Jericho: An alternative interpretation", **Current Anthropology**, Cilt 27, 1986, (Wall), ss. 157-162

¹⁴³ Kuijt ve Goring-Morris, ss. 361-440

¹⁴⁴ A. Nigel Goring-Morris ve Anna Belfer-Cohen, "Neolithization Processes in the Levant: The Outhier Envelope", **Current Anthropology**, Cilt 52, 2011, ss. 195-208

¹⁴⁵ Ian Kuijt ve B. Finlayson, "Evidence for food storage and pre-domestication granaries 11.000 years ago in the Jordan Valley", **Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA**, Cilt 106, 2009, ss. 10966-10970

gerçekleştirilen kazılarda görülmektedir.¹⁴⁶ Anadolu'dan getirilmiş olan bu obsidiyenlerin kaynakları Kapadokya, Bingöl ve Nemrut Dağı'nda bulunmaktadır. Ancak Anadolu'daki bu kaynakların yakınında günümüze kadar herhangi bir PPNA yerleşimine rastlanılmamıştır.¹⁴⁷

PPNA materyal kültür açısından son derece zengindir. Yontma taş aletler Natufian kültürünün devamı niteliğindedir. Mikrolit teknoloji ön plandadır. Taş aletlerin işlenmesinde ve biçimlerinde bölgelerle yerleşimler arası farklılıklar görülmektedir.¹⁴⁸ Kazılarda, orak bıçakları, uç kazıyıcılar, çeşitli objeler, bezemeli ya da bezemesiz taş kaplar, geometrik mikrolitler ve PPNA'da oldukça sık rastlanılan taş baltalar gibi birçok nesne bulunmuştur. Jerf el-Ahmar'da üzerleri yırtıcı kuşlar ve çeşitli hayvan kabartmaları ile bezeli taş kaplar bulunmuştur.¹⁴⁹ Bu da dönem insanının sanatsal yapısının gelişkin olduğunu göstermektedir. Çoğu yerleşimde ithal edilmiş obsidiyenden yapılmış objeler, oraklar, hançerler, bıçaklar, dairesel ve yarı dairesel biçime sahip çeşitli kazıyıcılar ortaya çıkmıştır.¹⁵⁰ Bitkisel gıdaların dönem insanının diyetinde önemli bir yer tutmasından dolayı tahılların öğütülmesi ve pişirilmesi gibi işlevlerde kullanılacak aletlere gerek duyulmuştur. Birçok yerleşimde havanelleri, taş kaplar, tahılları öğütmek için kullanılan ezgi taşlarına sıkça rastlanılmaktadır. Bu aletler daha çok bazalt ve kireçtaşlarından üretilmişlerdir. Ayrıca birçok yapıda ritüel ya da farklı işlevleri olduğu düşünülen bezemeli ve kabartmalı olarak yapılmış taş plakalar ele geçmiştir.¹⁵¹

PPNA topluluklarının yapmış oldukları aletler sadece taşla sınırlı değildir. Köy yaşamına özgü çok sayıda başka eşya ele geçmiştir. Kazılarda birçok kemik nesne bulunmuştur. Ayrıca dönemin en yaygın sanatsal eserleri olarak kabul edilen kilden ve taştan yapılmış insan ya da hayvan figürinleri önemli buluntu gruplarını oluşturmaktadır. Bu dönemde, kadın figürinleri yoğun bir şekilde yapılmış olup üreme

¹⁴⁶ Bar-Yosef, PPNA, ss. 1-18

¹⁴⁷ Juan José Ibáñez ve diğerleri, "Developing a complex network model of obsidian exchange in the Neolithic Near East: Linear regressions, ethnographic models and archaeological data", *Paléorient*, Cilt 42, Sayı 2, 2016, ss. 9-32

¹⁴⁸ Ofer Bar-Yosef ve diğerleri, "The "Hagdud Truncation" A New Tool Type from the Sultanian Industry at Netiv Hagdud, the Jordan Valley", *Israel Prehistoric Society*, Cilt 20, 1987, ss. 151-157

¹⁴⁹ Stordeur ve Abbès, ss. 563-595

¹⁵⁰ Éric Coquenugnot, "Analyse tracéologique d'une série de grattoirs et herminettes de Mureybet, Syrie (IXe-IVVe millénaires)", *Traces d'utilisation sur les outiles néolithiques du Proche-Orient*, (Ed. Marie-Claire Cauvin), Maison de l'Orient, Lyon, 1983, ss. 139-172

¹⁵¹ Simmons, ss. 92-93

organları oldukça abartılı bir biçimde tasvir edilmiştir. Bu durumun doğurganlığı sembolize ettiği düşünülmektedir. Bazı araştırmacılar, tüm PPNA insan figürinlerinin kadın olduğunu vurgulamaktadırlar.¹⁵² Bununla birlikte Schmandt-Besserat gibi birçok araştırmacı da tüm PPNA figürinlerinin kadın olduğu konusunda hemfikir değildir. Çoğu figürinin cinsiyeti belirsizdir ya da çift cinsiyeti temsil ettikleri düşünülmektedir.¹⁵³ PPNA yerleşimlerinde sıkça rastlanılan bir diğer figürin grubunu da boğalar oluşturmaktadır. Dönem insanların boğayı bir ritüel veya ruhani yaşamlarıyla ilişkilendirmiş olabilecekleri düşünülmektedir. Öyle ki bazı yerleşimlerde boğa figürinlerinin yanı sıra evlerin tabanlarının altında gömülü halde sığır kafataslarına rastlanılmıştır. Bununla birlikte bazı figürinlerin ne olduğu veya neyi sembolize ettiği tam olarak anlaşılamamıştır. Cauvin'e göre bu dönem "sembollerin devri" modeline ilişkin verilerin büyük bir bölümünü sağlamaktadır.¹⁵⁴

Anadolu'da PPNA yerleşimlerine genellikle Güneydoğu Anadolu'da rastlanılmaktadır. Bunlardan bir tanesi Hallan Çemi'dir. Batman il merkezinin 50 km kuzeyinde, Batman Çayıyla birleşen Sason Çayı'nın batı kenarında bulunmaktadır. Anadolu'da bilinen en eski tam yerleşik hayata geçilmiş Neolitik yerleşim alanıdır. Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Döneme ait en az dört yapı evresi bulunmaktadır. C14 tarihlemelerine göre en erken evresi MÖ 10. binyılın ortalarına tarihlenmektedir.¹⁵⁵ Hallan Çemi insanların ekonomisi avcılık ve toplayıcılığa dayanmaktadır. Badem, antep fıstığı ve bazı bakliyatlar en çok saptanan yabancı bitkiler arasındadır. Et tüketimi de diyetlerinde önemli bir yer tutmaktadır. Yabancı koyun, keçi ve geyik gibi hayvanların kalıntılarına oldukça sık rastlanılmaktadır. Ayrıca yabancı domuzun belirli bir dönem boyunca yetiştirilmiş olduğu anlaşılmıştır. Hallan Çemi'nin merkezinde ortak kullanıma açık, çapı 15 m olan meydan olarak kullanıldığı düşünülen bir açık alan bulunmaktadır. Yapılar bu meydanın çevresinde konumlandırılmıştır. Bu meydana ait dolgularda birçok hayvan kemiğine ve ateşten çatlamış dere taşlarına rastlanılmıştır. Bu kadar hayvan kemiğinin toplu olarak bulunması bir çeşit yemekli

¹⁵² Denise Schmandt-Besserat, "A Stone Metaphor of Creation", *Near Eastern Archaeology*, Cilt 61, 1998, ss. 109-117

¹⁵³ Schmandt-Besserat, ss. 109-117

¹⁵⁴ Cauvin, ss. 22-23

¹⁵⁵ Micheal Rosenberg, "Hallan Çemi", *Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı*, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 1-12

şölenin yapılmış olduğunu düşündürmektedir.¹⁵⁶ C biçimli ve toprağa yarı gömülmüş küçük yapılar, yerleşimin karakteristik yapısını oluşturmaktadır. Yapıların duvarları kil ile sıvanmıştır. Bu yapıların bazılarının içerisinde kötü bir şekilde korunmuş ocak bölümlerine rastlanılmıştır. İki tane yapı diğerlerinden kolayca ayırt edilerek daha büyük yapılmışlardır. C biçimli yapılardan farklı olarak tam daire şeklinde bir plana sahiptirler. Tabanları, kum ve alçı karışımı bir sıvayla kaplanmıştır. Normal konutlarda bulunan öğütme tabanlarına bu yapılarda rastlanılmamaktadır.¹⁵⁷ Bu durum, yapının ortak bir amaç için kamusal ya da toplanma alanı işlevinde kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca bazı yapılarda obsidyenlere ve bakır cevherlerine de rastlanılmıştır. Yerleşimde doğal olarak bulunmayan malzemenin varlığı, Hallan Çemi insanların takas yoluyla ticaret yapmış olduklarını göstermektedir. Ayrıca yapılarda sıkça işlenmiş dekoratif hale getirilen heykel görünümlü havanelleri ve çeşitli şekillendirilmiş taş objeler de bulunmaktadır.¹⁵⁸

Anadolu'daki önemli bir PPNA merkezi de, Diyarbakır'ın kuzeydoğusunda bulunan Demirköy Höyüğü'dür. Bu höyük, taş alet tipolojisi baz alınarak Hallan Çemi'den sonra kurulmuş olduğu anlaşılmıştır.¹⁵⁹ Anadolu'daki neolitikleşme sürecinin izlendiği önemli bir avcı-toplayıcı yerleşim merkezidir. Yerleşimde kayda değer mimari kalıntılar bulunmamaktadır. Bununla birlikte yüzeyleri sıvanmış çay taşı tabanlarla kaldırımlara rastlanılmıştır. Küllü dolgular, taş kümeleri, çan biçiminde çukurlar ve yerleşim içi gömüler de bulunmaktadır. Ancak gömülerin yanında Levant'ta görüldüğü gibi herhangi bir mezar hediyesine rastlanılmamıştır. Buluntu grubunun önemli bir bölümünü de yerleşimde bolca bulunan taş aletler oluşturmaktadır. Çakmaktaşı, obsidyen ve kuvarsit gibi çeşitli taşlardan yapılmış dilgiler, geometrik mikrolitler ve uçlar bulunmaktadır. Ayrıca üç tane kap parçasının

¹⁵⁶ Micheal Rosenberg ve Richar W. Redding, "Hallan Çemi and Early Village Organization in Eastern Anatolia", **Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation**, (Ed. Ian Kuijt), Kluwer Academic Publishers, New York, 2002, ss. 39-61

¹⁵⁷ Çiğdem Atakum, "Architectural Discourse and Social Transformation During the Early Neolithic of Southeast Anatolia", **Journal of World Prehistory**, Cilt 27, Sayı 1, 2014, ss. 1-42

¹⁵⁸ Rosenberg, ss. 1-12

¹⁵⁹ Jak Yakar, **Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları: Neolitik ve Kalkolitik Çağ Topluluklarının Sosyo-Ekonomik Yapıları, İnanç Sistemleri ve Teknolojileri Cilt 1**, çev. Göksenin Abdal, Homer Kitabevi, İstanbul, 2014, s. 44

bulunması, yerleşimde bilinçli olarak üretilmiş ve pişirilmiş kaba hamurlu kapların da bulunduğunu göstermektedir.¹⁶⁰

Anadolu'daki bir diğer PPNA yerleşimi ise Çayönü'dür. Diyarbakır'ın Ergani ilçesinin yaklaşık 7 km güneydoğusunda, yukarı Dicle'ye bağlı küçük bir çayın yakınında konumlanmaktadır. Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Döneme ait 6 yapı evresi bulunmaktadır. Buradaki konut mimarisi toprağa yarı gömülü yuvarlak veya oval planlı barınaklardan oluşmaktadır. Yapıların temellerinde taş kullanılmış olup zemin kısmı ise kireç katkılı bir harç ile sıvanmıştır. Konutların duvarları daha çok dal ve sazlıklar kullanılarak yapılmıştır. İç mekanlar, ocak alanları, depolama ve saklama alanları ve gömülerin uygulandığı mezar odaları gibi alanlara ayrılmaktadır.¹⁶¹ Çayönü'nde PPNA'nın sonlarına doğru görülen en önemli gelişmelerden birisi de ızgara planlı evlerin ortaya çıkmasıdır. MÖ 8. binyıla kadar uzanan yerleşim süresi boyunca Çayönü toplumunda birçok değişiklik meydana gelmiştir. Yerleşim planı, mimari, taş alet endüstrisi, ölü gömme uygulamaları, sanatsal faaliyetler ve beslenme şekilleri bunların arasındadır.¹⁶²

Anadolu'daki PPNA literatürüne, 2000 yılında kurtarma kazısı ile keşfedilen Körtik Tepe'de girmiştir. Batman'ın Bismil ilçesinde, Batman Çayı'nın Dicle ile birleşme noktasının batısında yer almaktadır.¹⁶³ En erken yerleşim evresi MÖ 10. binyıla tarihlenmektedir. Geçim ekonomilerinde baklagillerin yanı sıra balıkçılıkta bulunmaktadır. Taş temelli, yuvarlak tabanlı ve zemin altında gömülerin bulunduğu yapıların yanı sıra taş döşeli dairesel planlı bazı yapı kalıntılarına rastlanılmıştır. Yüzey dolgusundan elde edilen kalıntılar önemli bir veri oluşturmaktadır. Bazı hayvan kemikleri, çeşitli taş aletler ve çakıl taşı döşeli oval planlı iki taban bulunmuştur. Ölü gömme gelenekleri oldukça gelişkindir. Bireyler, doğrudan toprak içine ya da sıkıştırılmış taban altına *hocker* veya *yarı hocker* olarak gömülmüşlerdir. Bazı

¹⁶⁰ Micheal Rosenberg, "Demirköy", **Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, (Demirköy), ss. 12-20

¹⁶¹ Özdoğan ve Özdoğan, ss. 65-74

¹⁶² Yakar, ss. 45-46

¹⁶³ Yakar, ss. 12-13

iskeletlerin üzerleri taş ve boncuk parçalarıyla kaplanmıştır. Bazı iskeletlerde de boya ile işlenmiş bezeklere rastlanılmıştır.¹⁶⁴

Körtik Tepe'nin en önemli buluntu gruplarını özgün mezar hediyeleri oluşturmaktadır. Çeşitli taşlardan ve obsidyenden bezemeli ve bezemesiz kaplar, çeşitli objeler, öğütme taşları, taş baltalar ve taş boncuklar bulunmuştur. Çakmaktaşıdan üretilmiş birçok alet diğer Yakındoğu kültürleriyle benzerlik göstermektedir. Ritüel ya da statü nesneleri olarak kullanıldığı düşünülen bezemeli ve hafif kabartmalı taş levhalar üzerinde stilize edilmiş figürler ve geometrik motifler oldukça dikkat çekicidir.¹⁶⁵

Ayrıca PPNA'da, ortak olarak kullanılmış kamusal veya kutsal alan işlevinde nitelendirilebilecek yapılara da rastlanılmıştır.¹⁶⁶ Ürdün'deki Wadi Feynan yerleşiminde toprağa yarı gömülü olarak inşa edilmiş bir yapı bulunmaktadır. Yapının zemini özel bir harçla kaplanmıştır. Dolgu tabakasında birçok keçi kemiğine, bitki kalıntısına, kırılmış taş kaplara ve çeşitli objelere rastlanılmıştır. Bu yapının diğer konutların mimarisinden farklı olarak anıtsal nitelikte inşa edilmesi ve elde edilmiş buluntular doğrultusunda bir tapınma alanı olarak kullanılmış olduğu düşünülmektedir.¹⁶⁷ Orta-Kuzey Fırat'ta, Mureybet ve Jerf el-Ahmar gibi bazı yerleşimlerde de bir ritüeli gerçekleştirmek ya da ortak toplanma alanı olarak kullanıldığı düşünülen bu gibi yapılara rastlanılmıştır. Ancak PPNA'daki en görkemli ve bilinen en eski anıtsal mimariye sahip yer Göbekli Tepe'dir. Şanlıurfa'nın 15 km kuzeydoğusunda, Germuş Sıradağları'nın en yüksek noktasında yer almaktadır.¹⁶⁸ Günümüzde toplam 9 adet yapı ortaya çıkarılmakla birlikte toprağın altında ise en az 11 yapı daha bulunmaktadır. PPNA'da inşa edilmiş "A Binası" olarak adlandırılan en eski yapı MÖ 10. binyıla tarihlendirilmiş olup diğer yapılar ise PPNB'ye tarihlendirilmektedir. Yapılar ilk evrelerde oval planlı olarak yapılmışlardır. Ancak PPNB'de dikdörtgen plana geçişin yaşanmış olduğu görülmektedir. Göbekli Tepe'nin yerleşik yaşama geçmemiş yarı yerleşik avcı-toplayıcı topluluklar tarafından

¹⁶⁴ Vecihi Özkaya ve Oya San, "Körtik Tepe: Bulgular Işığında Kültürel Doku Üzerine İlk Gözlemler", **Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Neziha Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 21-36

¹⁶⁵ Özkaya, ss. 3-8

¹⁶⁶ Simmons, ss. 99-100

¹⁶⁷ Steven Mithen ve diğerleri, "An 11.600 year-old communal structure from the Neolithic of southern Jordan", **Antiquity**, Cilt 85, 2011, ss. 350-364

¹⁶⁸ Schmidt, ss. 2-3

kurulduğu düşünülmektedir. Mimari incelendiği zaman herhangi bir konut izine rastlanılmamaktadır. Bu durumda Göbekli Tepe'nin, çevre yerleşimlerde bulunan insanların, tapınma, ritüel ya da bir eylem gerçekleştirmek için bir araya geldikleri kutsal bir alan olduğu düşünülmektedir. Yapılar planlı ve düzenli bir mimariyle inşa edilmiştir. Çapları 10 ile 30 metre arasında değişen dairesel yapıların merkezlerinde iki adet “T” biçimli dikilitaş bulunmaktadır.¹⁶⁹ Yekpare kireçtaşından şekillendirilmiş bu dikilitaşların boyutu 4-5.5 m arasında değişim göstermekle birlikte ağırlıkları ise 20 tona kadar ulaşmaktadır. Son yıllarda kabul edilmeye başlanan düşünce, yapıların üstlerinin bir çatı ile kaplı olduğu ve gizli bir girişten geçilerek mekana rampalı bir tünel aracılığıyla inildiğine yöneliktir.¹⁷⁰ “T” biçimli taşların üzerlerinde bulunan soketlerin çatıyı taşıyan yapı elemanlarının yerleştirildiği yuvalar olduğu öne sürülmektedir. Böylece yapı dışarıdan gizlenmiş ve yapının anıtsal niteliği ise asıl mekanın bulunduğu iç kısımda sağlanmıştır. Yapıların iç kısımlarındaki duvarların içlerine de merkezdekilerden daha küçük dikilitaşlar yerleştirilmiştir. Bunlar birbirlerine sekiler ile bağlanmaktadır. “T” biçimli dikilitaşların bazılarının üzerlerinde stilize kol ve el kabartmaları bulunmaktadır. Bunların, insan formunun soyut bir temsili olduğu anlaşılmaktadır. Dikilitaşların hemen hemen hepsinin üzerinde oyma tekniğiyle yapılmış hayvan ve soyut sembollerden oluşan kabartmalar bulunmaktadır. Motiflerin oldukça sık işlenmesinden dolayı bir kompozisyon barındırdığı düşünülmektedir.¹⁷¹ Göbekli Tepe'yi inşa edenler, çevrelerinde gördükleri hareket eden her canlıyı betimlemişlerdir. Hayvan motiflerinde boğa, yaban domuzu, tilki, yılan, yaban ördekleri, akbaba ve diğer kuşlar sıkça görülmektedir. Bu büyüklükteki dikilitaşları işlemek ve taşocağından getirmek için oldukça büyük bir iş gücü gerekmektedir. Bu doğrultuda, yarı avcı-toplayıcılık ile hayatlarını sürdüren topluluklarda kolektif bilincin gelişmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca bu nitelikteki anıtsal yapıları inşa etmelerini sağlayacak ortak bir inanç sisteminin veya hiyerarşik bir düzenin var olduğu düşünülmektedir. Kullanılan yapı komplekslerinin belirli bir

¹⁶⁹ Lee Clare ve diğerleri, “Establishing Identities in the Proto-Neolithic: “History Making” at GöbekliTepe from the Late Tenth Millennium cal BCE”, **Religion, History, and Place in the Origin of Settled Life**, (Ed. Ian Hodder), University Press of Colorado, Louisville, 2018, ss. 115-136

¹⁷⁰ Oliver Dietrich ve Jens Notroff, “A sanctuary, or so fair a house? In defense of an archaeology of cult at Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe”, **Defining The Sacred: Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East**, (Ed. Nicola Laneri), Oxbow, Oxford, 2015, ss. 75-89

¹⁷¹ Dietrich ve Notroff, ss. 75-89

dönemden sonra toprağa gömüldüğü ve üzerlerine yeni yapıların inşa edilmiş olduğu görülmektedir. Yanı sıra, yerleşim dolgusunda oldukça fazla hayvan kemiğine rastlanılmıştır. Bunlar arasında doğal yaşam ortamı Göbekli Tepe ve çevresi olmayan hayvanlar da bulunmaktadır. Ayrıca, çeşitli totem direkleri, figürinler, heykeller ve taş kaplar bulunmuştur. Bütün bu veriler değerlendirildiğinde Göbekli Tepe'nin bir yerleşim merkezi değil, özel işlevli yapılardan oluşan ve Neolitik Dönemin inanç sistemiyle ilişkilendirilebilecek bir alan olduğu düşünülmektedir.¹⁷² Son yıllarda yapılan çalışmalar doğrultusunda Şanlıurfa ve çevresinde Göbekli Tepe benzeri ve hatta daha büyük olan birçok yerleşim keşfedilmiştir.¹⁷³ Hatta bu tarz kült merkezleri, Munzur Dağları'ndan, Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye ve Kuzey İrağı kapsayan coğrafyada oldukça fazla bulunmaktadır. Özdoğan, bu coğrafyayı "Göbekli Tepe Kültür Bölgesi" olarak adlandırmaktadır.¹⁷⁴ Göbekli Tepe'nin de içinde olduğu bu coğrafyadaki tüm kült alanlarında, ortak inanışların benimsenmiş olduğu gözlemlenmektedir. Bu alanlarda görülen en önemli özelliklerden birisi ise tamamen erkek egemen bir yapının hakim olmasıdır. Nadir örnekler dışında neredeyse bu coğrafyadaki tüm alanlarda kadını betimleyen nesnelere rastlanılmamıştır. Ayrıca bu kültür bölgesinde, katmanlaşmış toplum yapısını ve toplum içinde bir karar erkinin olduğunu işaret eden birçok veri elde edilmiştir. Yanı sıra gereksinim dışı gösterişe yönelik nesneler, bazı özel kapların üzerlerinde aynı motiflerin kullanılmaması, farklı hammaddelerin kullanılması ile yeni nesnelerin üretilme denemesi de bu toplum yapısı içindeki seçkin bir elitizmin göstergesidir.¹⁷⁵

Çanak Çömlek Öncesi Neolitik toplumların karmaşık bir sosyal yapılarının olduğu açıktır. Yapılan son araştırmalar ile de uzun süre kabul edilen Neolitik tanımlamaları değişmeye başlamıştır. Bunu gerek kült alanları gerekse de konut mimarisinden elde edilen veriler kanıtlamaktadır. Yeni verilerin sürekli olarak ortaya çıkması ve bilinen herhangi bir tanıma sığmaması da bu alan ile ilgili oldukça fazla teorilerin ortaya atılmasını beraberinde getirmiştir. Ancak kesin olarak bir sonuca ulaşmak oldukça zordur. Çünkü, devam eden kazılar ve çeşitli araştırmalar ile yeni

¹⁷² Oliver Dietrich ve diğerleri, "Anthropomorphic Imagery at Göbekli Tepe", **Human Iconography and Symbolic Meaning in Near Eastern Prehistory**, (Ed. Jörg Becker, Claudia Burger ve Bernd Müller-Neuhof), Austrian Academy of Sciences Press, Vienna, 2019, ss. 151-166

¹⁷³ Çelik, ss. 7-8

¹⁷⁴ Özdoğan, Neolithic, ss. 723-731

¹⁷⁵ Özdoğan, Neolithic, ss. 723-731

veriler sürekli ortaya çıkmaya devam etmekle birlikte her gün Neolitik ile ilgili bilinenler değişmektedir.

2.2.2. Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik B (PPNB)

Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Dönemin ikinci evresi olan Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik B (PPNB: *Pre-Pottery Neolithic B*), diğer Neolitik evrelere kıyasla veri bakımından zengin olduğu için daha çok araştırma konusu olmuştur. PPNB, Yakınoğu'nun büyük kısmını etkisi altına almıştır. PPNA boyunca yerleşim görülmeyen bölgelerde, bu dönem itibarıyla birçok yeni yerleşim ortaya çıkmıştır.

PPNB, çeşitli öneriler değerlendirildiğinde, yaklaşık olarak 2000-2200 yıllık bir aralığı kapsamaktadır ve kendi içinde üç alt bölüme ayrılmaktadır. Erken PPNB (MÖ 9.200-8.300), Orta PPNB (MÖ 8400-7500) ve Geç PPNB (MÖ 7500-7000) aralarına tarihlendirilmektedir.¹⁷⁶ PPNA'da günümüze kadar fazla yerleşimin keşfedilmediği Anadolu, PPNB yerleşimleri bakımından oldukça zengindir. Günümüze kadar yapılan araştırmalar doğrultusunda, Yakınoğu'da en az 200 kadar PPNB yerleşiminin varlığı saptanmıştır.¹⁷⁷ Ayrıca büyüklükleri 8-16 hektar arasında değişim gösteren, insanlık tarihindeki ilk büyük yerleşim alanları, Geç PPNB'de ortaya çıkmış ve bunlara “mega köy” adı verilmiştir. Diğer PPNB yerleşimlerine kıyasla 10 kat daha büyüktürler ve içlerinden birkaç bine kadar insanı barındırmaktadırlar. PPNB'de Yakınoğu'da toplam 15 tane “mega köy” saptanmıştır.¹⁷⁸ Bunlarla birlikte köy niteliği taşımayan avcı-toplayıcı grupları da eklendiği zaman, PPNB'de Yakınoğu'daki nüfus 100.000'e yaklaşmaktadır.¹⁷⁹

PPNB yerleşimleri, tüm Bereketli Hilal boyunca görülmektedir. Buna bağlı olarak dönem boyunca birçok yerel kültür meydana gelmiştir. Erken PPNB'nin en iyi bilinen biçimi Levant'ta gözlemlenmektedir. Bunun sonucunda merkez olarak Levant gösterilmiştir. Ancak Cauvin, Erken PPNB'nin ilk olarak Orta Fırat havzasında ortaya

¹⁷⁶ Trevor Watkins, “Neolithisation in southwest Asia-the pat to modernity”, **Documenta Praehistorica**, Cilt 33, 2006, ss. 71-88; Simmons, s. 123; Asouti, ss. 87-126

¹⁷⁷ Simmons, s. 125

¹⁷⁸ Simmons, s. 126

¹⁷⁹ Marc Verhoeven, “Transformations Society: The Changing Role of Ritual an Symbolism in the PPNB and the PN in the Levant, Syria and South-East Anatolia”, **Paléorient**, Cilt 28, Sayı 1, 2002, (PPNB), ss. 5-13

çıkıp gelişmiş olduğunu ve nüfus hareketleriyle hem kuzeye hem de güneye yayılmış olduğu öne sürmüştür. Ek olarak, Erken PPNB'nin Anadolu'nun neolitikleşme sürecindeki ilk genişleme aşaması olduğunu belirtmektedir.¹⁸⁰ Anadolu'da, birçok yeni PPNB yerleşimi görülmekle birlikte PPNA yerleşimlerinin de PPNB boyunca da kullanılmış olduğu görülmektedir. Örneğin, Göbekli Tepe, Erken PPNB boyunca kullanılmaya devam edilmekle birlikte PPNA'daki oval ya da dairesel planlı büyük boyutlu yapılardan dikdörtgen planlı PPNA'ya göre küçük boyutlu yapılara geçilmiştir.¹⁸¹ Anadolu'da Erken PPNB'nin en iyi gözlemlendiği örneklerinden birisi Çayönü'dür.¹⁸² Bununla birlikte Nevalı Çori¹⁸³ ve Cafer Höyük¹⁸⁴ gibi önemli yerleşimler Anadolu'daki neolitikleşmenin görüldüğü önemli Erken PPNB yerleşimleri arasındadır.

Güneydoğu Anadolu, Orta Fırat ve Şam Havzası dışında başka Erken PPNB yerleşim alanları da bulunmaktadır. Suriye'de bulunan Golan Tepeleri'nin yamaçlarında bulunan Mujahiya,¹⁸⁵ Ürdün'ün kuzeyinde bulunan Wadi Yabis'deki Er-Rahib,¹⁸⁶ Kuzey Irak'taki Qermez Dere¹⁸⁷ bu örnekler arasındadır. Bununla birlikte Levant'ta, PPNA'nın görüldüğü yerleşimlerde Erken PPNB boyunca iskan izine rastlanılmamıştır. Orta PPNB evresinde bu yerleşim alanlarına tekrardan dönüldüğü anlaşılmıştır.¹⁸⁸

Yakındoğu'da Orta PPNB yerleşimleri veri bakımından daha zengindir. Mega köy adı verilen büyük çaplı yerleşimler bu evrede görülmeye başlamıştır. Levant'tan Batı İran'a kadar uzanan ve içerisinde Orta Anadolu'nun da bulunduğu büyük bir coğrafyada Orta PPNB'de birçok yerleşim kurulmuştur. Büyük çaplı yerleşim

¹⁸⁰ Cauvin, ss. 76-78

¹⁸¹ Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe-Southeastern Turkey. The Seventh Campaign 2001", **Neo-Lithics**, Cilt 1, 2002, (EPPNB), ss. 23-25

¹⁸² Aslı Erim-Özdoğan, "Çayönü", **Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 57-98

¹⁸³ Hauptmann, ss. 37-69

¹⁸⁴ Jacques Cauvin ve diğerleri, "Cafer Höyük: Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme Ait Bir Yerleşme", **Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 99-114

¹⁸⁵ Erim Özdoğan, ss. 99-114

¹⁸⁶ Avi Gopher, "Mujahiya, an Early Pre-Pottery Neolithic B Site in the Golan Heights", **Tel Aviv**, Cilt 17, Sayı, 2, 1990, ss. 115-143

¹⁸⁷ Jonathan Mabry ve Gaetano Palumbo, "Wadi el-Yabis. The 1990 Excavations and Survey Season", **Syria**, 1993, ss. 218-220

¹⁸⁸ Watkins ve diğerleri, ss. 19-24

¹⁸⁹ Kuijt ve Goring-Morris, ss. 361-440

alanlarının yanı sıra avcılık ve toplayıcılıkla yaşamlarını sürdüren mevsimsel kampların sayıları da azımsanamayacak kadar fazladır.¹⁸⁹ Bu tür yerleşimlerden uzak kurulmuş kampların, ticaret amaçlı veya pastoral faaliyetler için kurulmuş oldukları düşünülmektedir.¹⁹⁰ Orta Anadolu’da bulunan en önemli neolitik yerleşim merkezlerinin başında gelen Çatalhöyük¹⁹¹ ve Aşıklı Höyük¹⁹² Orta PPNB sırasında kurulmuştur. Ayrıca son yıllarda tarımın Avrupa’ya Orta Anadolu’dan göç eden insanlar tarafından aktarıldığı büyük ölçüde kanıtlanan Boncuklu Höyük’teki ilk yerleşim evresi de Orta PPNB’ye tarihlendirilmektedir.¹⁹³ Ek olarak İran’da bulunan ve iyi bir PPNB merkezi olan Ali Kosh¹⁹⁴ yerleşimi de Orta PPNB’ye tarihlenmektedir.

Cauvin’e göre, Geç PPNB evresinde kültürel bir sıçrama meydana gelmiştir. Neolitikleşme süreci, çekirdek bölgenin ötesinde, Kuzey Suriye’nin ılıman kıyı bölgelerinden, Türkiye, İran ve İrağın iç bölgelerine kadar yayılmıştır. Bununla birlikte Güney Levant’taki yerleşim alanlarının daralmış olduğu görülmektedir.¹⁹⁵ Orta PPNB’de ortaya çıkmaya başlayan mega köyler, Geç PPNB’de giderek artmaya başlamıştır. Özellikle Levant Koridoru boyunca birçok yeni mega köy kurulmuştur. Orta PPNB’den Geç PPNB’ye geçişte kurulmuş olan Ain Ghazal¹⁹⁶ ve Wadi Shueib¹⁹⁷ bunlar arasındadır.

¹⁸⁹ Ofer Bar-Yosef ve Eitan Tchernov, “Animal exploitation in the Pre-Pottery Neolithic B Period at Wadi Tbeik, Souyherm Sinai”, **Paléorient**, Cilt 8, Sayı 2, 1982, ss. 17-37

¹⁹⁰ Andrew N. Garrard ve diğerleri, “The emergence of crop cultivation and caprice herding in the “marginal zone” of the southern Levant”, **The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia**, (Ed. David R. Harris), UCL Press, London, 1996, ss. 204-226

¹⁹¹ Ian Hodder ve Craig Cessford, “Daily Practice and Social Memory at Çatalhöyük”, **American Antiquity**, Cilt 69, 2004, ss. 17-40

¹⁹² Ufuk Esin ve Savaş Harmankaya, “Aşıklı Höyük”, **Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 255-272

¹⁹³ Baird ve diğerleri, ss. 1-9; Douglas Baird, “A Phantom Frontier and the Wild West? A View from the Neolithic of Central Anatolia”, **The Central/Western Anatolian Farming Frontier**, (Ed. Maxime Bami ve Barbara Horejs), Austrian Academy of Sciences Press, Vienna, 2019, ss. 69-84

¹⁹⁴ Frank Hole, “Archeological Survey and Excavation in Iran, 1961”, **Science**, Cilt 137, Sayı 3529, 1962, (Ali Kosh), ss. 524-526

¹⁹⁵ Cauvin, ss. 76-77

¹⁹⁶ Gary O. Rollefson ve diğerleri, “Neolithic Cultures at ‘Ain Ghazal, Jordan”, **Journal of Field Archaeology**, Cilt 19, Sayı 4, 1992, ss. 443-470

¹⁹⁷ Gary O. Rollefson ve Ilse Köhler-Rollefson, “Early Neolithic Exploitation Patterns in the Levant: Cultural Impact on the Environment”, **Population and Environment**, Cilt 13, Sayı 4, 1992, ss. 243-254

PPNB, Childe’ın “Neolitik Devrim” olarak adlandırdığı insanlık tarihindeki sıçrama evresinin tam karşılığıdır.¹⁹⁸ Aurenche ve Kozłowski’nin daha önceden tohumlarının atıldığı ve kök salmış olduğunu söylediği “Neolitik fidan” benzetmesi, bu dönemde toprağı yarararak gün yüzüne çıkmaktadır ve gerçek Neolitğin başlangıcıdır.¹⁹⁹

Neolitik kültürün yaratılmasının asıl sebebi ise tahılların evcilleştirilmesidir. Tahılların evcilleştirilmesi, insanlık tarihinde ateşin kullanılmasından bu döneme kadarki en büyük ve köklü bir değişimi temsil etmektedir. İnsanlık, PPNB’de yaşanan bu gelişme ile beraber tamamen besin üretimine dayalı bir ekonomiye geçmeye başlamıştır. Dünya genelinde yabani bitkilere ve hayvanlara bağılı yaşam biçiminden evcilleştirilmiş türler ile besin üretimine dayalı bir ekonomiye sahip yerleşik toplumlara dönüşmüş insan toplulukları yalnızca birkaç bölgede bulunmaktadır. İnsanlar, buzul çağlarının bitmesi ve Holosen’e geçiş ile birlikte geçim ekonomilerinde yeni yönelimler geliştirmeye başlamışlardır.²⁰⁰ Geçim ekonomisindeki bu değişimler dünyanın sadece bir bölgesinde yaşanmaya başlamamıştır. Daha çok dünyanın uzak bölgelerindeki insan toplulukları bu gelişmeleri bağımsız olarak harekete geçirmişlerdir. Bu bölgelere, *Neolitik Tarım Merkezleri* denilmektedir.²⁰¹ Ancak bu merkezler tarımın başlangıç noktaları olarak algılanmamalıdır. Bu merkezlerdeki insanlar, kendi coğrafyalarında bulunan yerel türlerin evcilleştirilmesine dayalı ekonomiler benimsemişlerdir. Bu toplumlar arasındaki uzak mesafeler düşünüldüğünde birbirleriyle iletişimsiz olarak farklı tarım uygulamalarına geçmiş oldukları görülmektedir. Ayrıca bu kültürler arasında zamansal olarak büyük farklılıklar da bulunmaktadır. Bu merkezler, günümüzden yaklaşık olarak 11.000-10.000 yıl önce Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Filistin’de ortaya çıkan ve Bereketli Hilal’e yayılan Yakındoğu merkezi, 9.000-4.000 yıl önce Meksika’nın güneyinde ortaya çıkan Orta Amerika merkezi, 8.500 yıl önce Kuzey Çin’de, Sarı Irmak

¹⁹⁸ Childe, s. 59

¹⁹⁹ Kozłowski ve Aurenche, ss. 1-275

²⁰⁰ Christopher Ehret, “Agricultural origins What linguistic evidence reveals”, **The Cambridge World History, Volume 2: A World with Agriculture, 12,000 BCE-500 CE**, (Ed. Graeme Barker ve Candice Goucher), Cambridge University Press, Cambridge, 2015, s. 55-92

²⁰¹ Mazoyer ve Roudart, ss. 71-74

havzasında ortaya çıkan ve daha sonra çevreye yayılan Çin Merkezi ve 10.000 yıl önce meydana çıktığı düşünülen Yeni Gine merkezidir.²⁰²

Orta Amerika merkezinde, Neolitik Dönemin başında günümüzden yaklaşık olarak 9.000 yıl önce avokado (*Persea americana*) ve biber (*Capsicum*) ekiminin başladığı, birkaç bin yıl sonra da fasulye (*Phaseolus vulgaris*) ve mısırın (*Zea mays*) evcilleştirilmiş olduğu bilinmektedir.²⁰³ Çin merkezinde ise, günümüzden yaklaşık olarak 7.000 yıl önce Yangtze Nehri havzasında, Asya pirinci (*Oryza sativa*) olarak adlandırılan pirinç evcilleştirilmiştir.²⁰⁴ Yeni Gine’de ise yumrulu bir bitki olan taro (*Colocasia esculenta*) ile diğer bazı tropikal bitkilerin yaklaşık olarak 10.000 yıl önce evcilleştirilmiş olduğu düşünülmektedir.²⁰⁵

Ancak günümüz toplumlarının temelini oluşturan ve zamanla tüm dünyaya yayılan küresel tarımın kökeni Yakındoğu merkezinde ortaya çıkmıştır. Holosen başlarında görülen iklimdeki ılımanlaşma ile Yakındoğu’da, einkorn buğdayı (*Triticum boeoticum*), emmer buğdayı (*Triticum dicoccoides*), arpa (*Hordeum spontaneum*), çavdar (*Secale vavilovii*) gibi yabancı tahıllar ile mercimek (*Lens orientalis*), bezelye (*Pisum humile*), nohut (*Cicer reticulatum*), acı fiğ (*Vicia ervilia*) gibi bazı baklagiller ve ketenin (*Linum bienne*) yabancı formları doğal olarak yetişmeye başlamıştır.²⁰⁶ PPNB öncesinde, MÖ 23.000 civarında İsrail’de bulunan Ohalo II kamp yerleşiminde insanların tahılları tükettikleri bilinmektedir.²⁰⁷ Daha sonraki dönemlerde de tahıllara birçok yerleşim merkezlerinde rastlanılmıştır. Özellikle PPNA toplumlarında evcilleştirmeye yönelik birçok denemenin yapıldığı bilinmektedir. Fakat günümüze kadar PPNB öncesi dönemlerde, tahılların evcilleştirilmiş olduğuna dair kesin bir morfolojik kanıt bulunmamaktadır. Tahılların evcilleştirilmesi uzun bir süreç sonucunda PPNB dönemiyle tamamlanmıştır. İlk olarak evcilleştirilen tahıl

²⁰² Mazoyer ve Roudart, ss. 71-74

²⁰³ María Elena Galindo-Tovar ve diğerleri, “The Avocado (*Persea Americana*, Lauraceae) Crop in Mesoamerica: 10.000 Years of History”, **Harvard Papers in Botany**, Cilt 12, Sayı 2, 2007, ss. 325-334; Mazoyer ve Roudart, s. 84; Paul C. Mangelsdorf, “The Origin of Corn”, **Scientific American**, Cilt 255, Sayı 2, 1986, ss. 80-87

²⁰⁴ Judith A. Carney, **Black Rice**, Harvard University Press, Cambridge, 2001, s. 32

²⁰⁵ R. Michael Bourke, “History of agriculture in Papua New Guinea”, **Food and Agriculture in Papua New Guinea**, (Ed. R. Micheal Bourke ve Tracy Harwood), ANU Press, Canberra, 2009, ss. 10-26

²⁰⁶ Daniel Zohary ve diğerleri, **Domestication of Plants in the Old World: The origin and spread of domesticated plants in Southwest Asia, Europe, and the Mediterranean Basin**, 4. Baskı, Oxford University Press, New York, 2012, ss. 1-8; George Willcox, “The distribution, natural habitats and availability of wild cereals in relation to their domestication in the Near East: multiple events, multiple centers”, **Vegetation History and Archaeobotany**, Cilt 14, Sayı 4, 2005, ss. 534-541

²⁰⁷ Spivak ve Nadel, ss. 524

tohumu einkorn (*Triticum monococcum*) ve emmer buğdayı (*Triticum dicoccon*), günümüzden önce yaklaşık olarak 9.500 yıl önce evcilleştirilmiştir. Arpa (*Hordeum vulgare*), bezelye (*Pisum sativum*), mercimek (*Lens culinaris*), nohut (*Cicer arietinum*), acı fiğ (*Vicia ervilia*) ve keten (*Linum usitatissimum*) ise günümüzden 9.000 yıl önce evcilleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır.²⁰⁸ Çavdarın (*Secale cereale*) evcil formuna ise günümüzden yaklaşık olarak 8.500 yıl önce Orta Anadolu'da bulunan Can Hasan III yerleşiminin PPNB evresinde rastlanılmıştır.²⁰⁹ Bu dokuz bitki türünün, aynı bölge ve aynı zamanlarda evcilleştirilmesinden dolayı “Neolitik Kurucu Paket” denilmektedir.²¹⁰

Tahılların evcilleştirilmesi deneme yanılma yoluyla gerçekleşmiştir. Yabani tahılların formları tanelerini döken, tohumlarını saçan ve tohumları düzensiz olarak çimlenen bir yapıya sahiptir.²¹¹ (Şekil 2) Neolitik Dönem'deki insanlar, yabani tahılların genellikle tanelerini döktüklerini ve bazı tanelerin sap kısmından ayrılmadığını gözlemlemiştir. Ayrıca toprağa düşen tanelerin çimlenme süreleri değişiklik göstermekle birlikte bazı tanelerin üç mevsimde çimlendiği görülmektedir.

İnsanlar, bu doğal sürece müdahale ederek en erken çimlenme eğilimi gösteren, tahılın sap (*rachis*) ve başak (*glume*) kısımlarının güçlenmesiyle uzun süre başak kısmında kalabilen taneleri toplamıştır. Toplu ekimlerin yapılmasıyla her hasat mevsiminde zayıf taneler ve yabani popülasyonlar giderek azalmaya başlamıştır. Böylece şeker bakımından oldukça zengin, yağ ve protein oranı nispeten düşük, besleyici niteliği yüksek, büyük gövdeli ve gövdeden kolayca ayrılmayan iri taneli tohumlar mutasyona uğramıştır.²¹² Kuşaklar boyunca her hasat mevsiminde yeniden ekilen tohumlar, tamamen melez bir türün çıkmasına ve evcilleştirmenin gerçekleşmesine olanak tanımıştır.

²⁰⁸ Benjamin Kilian ve diğerleri, “Genetic Diversity, Evolution and Domestication of Wheat and Barley in the Fertile Crescent”, **Evolution in Action: Case studies in Adaptive Radiation, Speciation and the Origin of Biodiversity**, (Ed. Matthias Glaubrecht), Springer, New York, 2010, ss. 137-166; Zohary ve diğerleri, ss. 1-8

²⁰⁹ Ehud Weiss ve diğerleri, “Autonomous Cultivation Before Domestication”, **Science**, Cilt 312, 2006, ss. 1608-1610

²¹⁰ Simcha Lev-Yadun ve diğerleri, “The Cradle of Agriculture”, **Science**, Cilt 288, 2000, ss. 1602-1603

²¹¹ Mazoyer ve Roudart, ss. 93-94

²¹² Kilian ve diğerleri, ss. 137-166

Şekil 2: Yabani ve Evcilleştirilmiş Buğday Arasındaki Morfolojik Farklılıklar

Kaynak: Killian ve diğerleri, s. 142.

Bu evcilleştirilen türler arasında buğday, Neolitik Devrim'in gerçekleşmesindeki en önemli etkenlerden birisidir. Uygarlığı başlatan buğday, insanlık tarihinin şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir.²¹³ Arkeobotanik çalışmaların sonucunda, einkorn ve emmer buğdayının ilk olarak Güneydoğu Anadolu'da volkanik bir dağ olan Karacadağ ve çevresinde evcilleştirildiği

²¹³ Ahmet Uhri, "Uygarlık Buğdayla Başladı Zeytin-İncir-Üzümlle Devam Etti", **Buğdayın Akdeniz'deki Yolculuğu Konferans Bildirileri**, İzmir Akdeniz Akademisi, 2019, (Buğday), ss. 11-16

anlaşılmaktadır.²¹⁴ Einkorn'un evcilleştirilmiş formuna dair en eski arkeolojik veriler, Çayönü, Nevalı Çori ve Abu Hureyya yerleşimlerinden elde edilmiştir.²¹⁵ Buğday, kültüre alındığından beri en çok ekilen ve tüketilen tahıl olmuştur. İnsanlar bir günlük enerji ihtiyaçlarının neredeyse yarısını buğdaydan almaktadırlar. Ayrıca ekmeğin hammaddesi de buğdaydır. PPNB'de buğdayın evcilleştirilmesinden sonra göçler yoluyla insanlar tüm bilgi birikimleri ve geliştirmiş oldukları tekniklerinin yanında buğdayı da beraberlerinde götürmüşlerdir. Neolitik paket, Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye ve Kuzey İrağın içinde bulunduğu çekirdek bölgeden zamanla Kuzey Afrika'ya, Hindistan'a, Orta ve Batı Anadolu'ya yayılmıştır.²¹⁶ Özellikle Orta Anadolu'dan batıya yapılan göçler, Avrupa'daki neolitikleşme sürecini başlatmıştır. Avrupa'daki araştırmalar sonucunda elde edilmiş en eski buğday kalıntısının Orta Anadolu'da bulunan Boncuklu Höyük'teki verilerle uyduğu ortaya çıkmıştır. Yanı sıra yapılan disiplinler arası araştırmalar ve DNA çalışmaları, Boncuklu Höyük halkının, Güneydoğu Avrupa'ya göç etmiş olduğunu göstermektedir.²¹⁷ Buğdayın, MÖ 6.500 civarında Yunanistan'a, MÖ 5.000 civarında ise Almanya'ya kadar ulaştığı bilinmektedir.²¹⁸ Besin üretiminin Ortadoğu'dan biraz sonra başladığı Çin'de ise Longshan kültüründe MÖ 2.600 civarında evcilleştirilmiş buğday kalıntılarına rastlanılmıştır.²¹⁹ Günümüzde de buğday, anavatanından oldukça uzak kara parçalarında bile değişmez bir besin kaynağı olarak görülmektedir.

PPNB'deki bir diğer önemli evcilleştirme uygulaması da hayvanlar üzerinde olmuştur. İnsanlar, tahılların evcilleştirilmiş olmasına rağmen avcı-toplayıcı

²¹⁴ Manfred Heun ve diğerleri, "Site of Einkorn Wheat Domestication Identified by DNA Fingerprinting", **Science**, Cilt 278, 1997, ss. 1312-1314; Hakan Özkan ve diğerleri, "Geographic distribution and domestication of wild emmer wheat (*Triticum dicoccoides*)", **Genetic Resources and Crop Evolution**, Cilt 58, Sayı 1, 2011, ss. 11-53

²¹⁵ W. Van Zeist ve G. Jan De Roller, "The Plant Husbandry of Aceramic Çayönü, S.E. Turkey", **Palaeohistorica**, Cilt 33/34, 1991-1992, ss. 65-96; R. Pasternak, "Investigations of botanical remains from Nevalı Cori PPNB, Turkey: a short interim report", **The Origins of Agriculture and Crop Domestication Proceedings of the Harlan Symposium**, (Ed. A.B. Damania, J. Valkoun, G. Willcox ve C.O. Qualset), ICARDA, Rome, 1998, ss. 170-176; Gordon C. Hillman ve diğerleri, "Plant-food economy during the Epipalaeolithic period at Tell Abu Hureyra, Syria: dietary diversity, seasonality, and modes of exploitation", **Foraging and Farming: The Evolution of Plant Exploitation**, (Ed. David R. Harris ve Gordon C. Hillman), Routledge, New York, 2014, ss. 240-268

²¹⁶ Zohary ve diğerleri, ss. 1-8

²¹⁷ Baird ve diğerleri, ss. 1-9

²¹⁸ Jared Diamond, **Guns, Germs and Steel: Human Fates of Human Societies**, W.W. Norton & Company, New York, 1999, s. 97

²¹⁹ Rowen Flad ve diğerleri, "Early wheat in China: Results from new studies at Donghuishan in the Hexi Corridor", **The Holocene**, Cilt 20, Sayı 6, 2010, ss. 955-965

faaliyetlerden tamamen vazgeçmemişlerdir. Arkeolojik veriler, neolitik toplumların belirli bir süre yerleşimlerinin etrafındaki yabani hayvanları avlamış ve tüketmiş olduklarını göstermektedir.²²⁰ Bu süre içerisinde, çevrelerinde bulunan hayvanların uysallığını, üreme döngülerini ve beslenme alışkanlığı gibi davranışlarını gözlemlemişlerdir. Tahıllarda kaliteli tohumların seçilmesi gibi insana kolayca ısınan ve uysal davranışlar sergileyen hayvanlar damızlık olarak kullanılmıştır.²²¹ Belirli bir süreçten sonra daha çok süt veren, kaliteli yüne sahip, üreme döngüleri kısa ve daha etli ırklar seleksiyon yoluyla elde edilmiştir.²²² Elde edilen veriler doğrultusunda, keçinin (*Capra aegagrus*) günümüzden yaklaşık olarak 9.500, domuzun (*Sus domestica*) 9.200, koyunun (*Ovis aries*) 9.000 ve sığırın (*Bos taurus*) 8.400 yıl önce evcilleştirilmiş olduğu belirtilmektedir.²²³ Bazı araştırmacılar bu hayvanların Güney Levant'ta evcilleştirilmiş olduğunu öne sürmelerine rağmen ortak kanı ise Güneydoğu Anadolu ve Orta Zagros arasını kapsayan coğrafyada evcilleştirilmiş olduğudur.²²⁴

Bitki ve hayvanların evcilleştirildiği bu dönem yerleşimleri, materyal kültür açısından da oldukça zengindir. İnsanlar, önceki dönemlerden beri devam eden taş işçiliğindeki bilgi birikimlerini geliştirerek uygulamaya devam etmişlerdir. Çakmaktaşı, obsidyen ve çeşitli taşlardan üretilmiş tarım için kullanılan büyük boyutlu oraklar, kaba ok uçları, bıçaklar ve sıyırıcı aletlere oldukça sık rastlanılmaktadır.²²⁵ Bazı tahılların evcilleştirilip ekim faaliyetlerinin yapılmasıyla bağlantılı olarak çok sayıda ezgi taşı bulunmuştur. Bu ezgi taşları, PPNA'da görülen muadillerine göre daha büyük bir forma sahiptirler. Hatta bazı öğütme plakaları, taşınamayacak kadar büyük boyutludurlar. Örneğin Ürdün'de bulunan Beidha²²⁶ yerleşiminde, ortalama ağırlıkları 26 kg olan ve bazılarının çapı 1 m'ye varan 26 adet öğütme plakası bulunmuştur.²²⁷ Bu dönem yerleşimlerinde büyük boyutlu öğütme plakalarının bulunma nedeni,

²²⁰ Metin Özbek, **Dünden Bugüne İnsan**, İmge Kitabevi, Ankara, 2018, ss. 219-220

²²¹ Greger Larson ve Dorian Q. Fuller, "The Evolution of Animal Domestication", **Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics**, Cilt 45, 2014, ss. 115-136

²²² Melinda A. Zeder, "Archaeological Approaches to Documenting Animal Domestication", **Documenting Domestication: New Genetic and Archaeological Paradigms**, (Ed. Melinda A. Zeder, Daniel G. Bradley, Eve Emshwiller ve Bruce D. Smith), University of California Press, Berkeley, 2006, (Animal), ss. 171-180

²²³ Mazoyer ve Roudart, ss. 78

²²⁴ Simmons, s. 142

²²⁵ Simmons, s. 130

²²⁶ Diana Kirkbride, "Beidha: An Early Neolithic Village In Jordan", **Archaeology**, Cilt 19, Sayı 3, 1966, ss. 199-207

²²⁷ Banning, ss. 188-237

tahılların evcilleştirilmesiyle beraber yerleşik yaşamın getirdiği yeni beslenme biçimidir. Daha çok bitki ve tahıllara dayalı bir insan diyeti de mutfak gereçlerinin işlevlerinin geliştirilmesini beraberinde getirmiştir. Mutfak gereçleri, basit ve sağlam bir formda üretilmiş olup genellikle bezemesizdirler. Beslenme kültürlerinin çeşitlenmesiyle ilişkili olarak da birçok küçük ve orta büyüklükte kaseler ve tabaklar önemli bir buluntu grubunu oluşturmaktadır. Bu türden nesneler genellikle bazalt, kireçtaşı ya da kum taşından üretilmişlerdir. Ayrıca PPNB yerleşimlerinde, oyun için kullanıldığı düşünülen plakalar ve taş bilezikler gibi kişisel süs eşyası olarak nitelendirilen nesneler ile sepetler ortaya çıkarılmıştır. Bununla beraber çeşitli ahşap nesneler ve çanak çömleklerin ilk formlarına rastlanılmıştır. Dönem boyunca bu tarz buluntuların artması, yerleşik yaşamın birey üzerinde oluşturduğu etkilerle ilişkilendirilmektedir.²²⁸ Bir diğer değişle, komunal yaşamın getirmiş olduğu iş bölümü ve düzen, bireylere kendilerine ayırabilecekleri ve diğer insanlarla yeni sosyal ilişkiler kurmak için zaman tanımıştır. Bu doğrultuda bireyler çeşitli sanat, zanaat, ruhani yaşam gibi ikincil derece edinimler kazanmışlardır. Wilson, bu durumu “insanın kendini evcilleştirmesi” olarak açıklamaktadır.²²⁹

Nesne üretiminde hammadde olarak sadece taş çeşitleri kullanılmamıştır. Kemik aletler, deniz kabuklarından yapılmış çeşitli takı veya süs eşyaları ve sepet gibi organik maddelerden üretilmiş araç gereçler bunlar arasında gösterilebilir. Ayrıca PPNB’de, insanların soyut düşüncelerinin birer dışavurumu olarak ortaya çıkan birçok maske, totem direği, heykel, insan ya da hayvan biçimli kilden üretilmiş figürinler gibi sembolik kimliği olduğu düşünülen nesneler de bulunmaktadır.²³⁰ Bu dönem içerisinde bu tür nesnelerle ilişkili olarak teknolojik gelişmeler yaşanmıştır. Kireçtaşından alçı üretmek için yüksek sıcaklıkların uygulanması gerektiği keşfedilerek zemin kaplaması, duvar kaplamaları ve heykel gibi birçok nesnenin üretiminde önemli bir yapı malzeme olmuştur.²³¹

Bu dönemi PPNA’dan ayıran en önemli özellik mimaride yaşanmıştır. PPNA boyunca kullanılan dairesel veya oval planlı yapıların formu PPNB’de değişime uğrayarak düzgün bir biçimde şekillendirilmiş dikdörtgen planlı mimariye

²²⁸ Verhoeven, PPNB, ss. 5-13

²²⁹ Peter J. Wilson, **The Domestication of the Human Species**, Yale University Press, London, 1989

²³⁰ Kuijt ve Goring-Morris, ss. 361-440; Verhoven, PPNB, ss. 5-13; Banning, ss. 188-237

²³¹ Banning, ss. 188-237

geçilmiştir.²³² Ancak bölgesel farklılıklar göz önüne alındığında bazı PPNB yerleşimlerinde yerel mimari örneklerine rastlanılmaktadır. Örneğin, Güney Levant'ta, “megaron” veya “iskele evleri” olarak adlandırılan yapılar oldukça yaygın görülmektedir.²³³ Bir diğer belirgin mimari değişiklikte Çayönü'nde görülmektedir. PPNA'daki yuvarlak planlı konutlardan ızgara planlı düzgün ve gelişkin bir mimariye geçilmiştir. Izgara planlı yapılar evresini sırasıyla kanallı yapı evresi, taş döşemeli yapı evresi, hücre planlı yapı evresi ve geniş odalı yapı evresi izlemektedir.²³⁴ Tüm bu evreler göz önüne alındığı zaman konut mimarisindeki evrimsel değişim açık bir şekilde gözlemlenmektedir. Genel itibariyle PPNB'de dikdörtgen plana geçilmesiyle birlikte yuvarlak veya dairesel planlı yapılar tamamen terk edilmemiş, bazı yerleşimlerde kullanılmaya devam edilmiştir. Ayrıca PPNB mimarisinde görülen başka bir önemli gelişme ise yapı inşasında tuğlanın kullanım tekniğinin geliştirilmiş olmasıdır. PPNA'nın son evrelerinde ortaya çıkan kaba şekilde biçimlendirilmiş ve güneşte kurutularak pişmeleri sağlanan kerpiç bloklar, yapıları hem güçlendirmiş hem de hızlı bir şekilde yapılmalarını sağlamıştır. Üretilen bu kerpiç tuğlalar ile oluşturulan bilinen en eski duvar tekniğine ise “pise” denilmektedir.²³⁵ Kerpiç tuğlanın “pise” tekniği şeklinde ilk olarak kullanımlarına Orta Fırat bölgesinde rastlanılmaktadır. Anadolu'daki en erken örneklerinden bazıları Çayönü ve Cafer Höyük'te bulunmaktadır.²³⁶ Bu dönemde gelişen tuğla teknolojisiyle tuğlaların şekil ve boyutları standart bir hale gelmiştir. Bunun en iyi örneğiyle Orta Anadolu'daki Çatal Höyük'te görülmektedir. Kullanılan boyut ise 32 x 16 x 8 cm boyutlarındadır.²³⁷ Boyutlandırmanın insan ayak ölçüsü baz alınarak yapılmış olduğu düşünülmektedir. Çünkü 32 cm uzunluğu normal bir insanın ayak uzunluğuna neredeyse eşittir.²³⁸

²³² Edward B. Banning, “Housing Neolithic Farmers”, *Near Eastern Archaeology*, Cilt 66, Sayı 1, 2003, (House), ss. 4-21

²³³ Edward B. Banning ve Brian F. Byrd, “Alternative Approaches for Exploring Levantine Neolithic Architecture”, *Paléorient*, Cilt 15, Sayı 1, 1989, ss. 154-160

²³⁴ Mehmet Özdoğan, “Çayönü: Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'e Tarihlenen Bir Yerleşim Yeri Koruma ve Alan Düzenleme Uygulaması”, *TÜBA-KED*, Sayı 8, 2010, (Planlama), ss. 141-154

²³⁵ Marcin Białowarczuk, “Early Neolithic Wall Construction Techniques in The Light of Ethnographical Observation on the Architecture of the Modern Syrian Village of Qaramel”, *Polish Archaeology in the Mediterranean*, Cilt 19, 2007, ss. 586-599

²³⁶ Białowarczuk, ss. 586-599

²³⁷ James Mellaart, *Çatal Hüyük A Neolithic Town in Anatolia*, (Ed. Mortimer Wheeler), Thames and Hudson, London, 1967, ss. 54-56

²³⁸ Białowarczuk, ss. 586-599

Orta PPNB evresi, konut mimarisi biraz daha gelişmiştir. Konutlardaki oda sayılarında artış görülmektedir. Genel olarak tipik bir Orta PPNB yapısının iç bölümleri ayrılmış ve genellikle girişin karşısında yapının merkezinde bir ocak konumlandırılmıştır. Duvarlarda taş örgü ya da kerpiç tuğla kullanılarak üzerleri sıvanmıştır. Alçının kullanılmasıyla zeminler daha kalın bir tabaka halinde yapılmıştır. Bazı yerleşimlerde zeminde bulunan pembe, kırmızı veya beyaz renkteki kalıntılar zeminlerin boyandığını göstermektedir. Ayrıca zeminlerde, çatıyı desteklemek için kullanılmış olan ahşap direklerin yuvaları da bulunmaktadır.²³⁹ Bu tarz yapılar standart bir hale gelmiş ve yerleşimlerde kümeler halinde inşa edilmiş oldukları görülmektedir.

PPNB'deki değişimlerin en iyi gözlemlendiği yerleşimlerin başında gelen Çayönü'nde, mimarideki gelişmelerin yanında din pratikleri ve ölüm olgusunun oldukça gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Özel amaçla kullanıldığı düşünülen birkaç yapıda bu gelişmeler gözlemlenmektedir. Bu yapılar arasında, *Terrazo Tabanlı Yapı*, *Kafataslı Bina*, *Saltaşlı Döşemeli Yapı* ve *Sekili Yapı* bulunmaktadır.²⁴⁰ Bu yapılar tüm özellikleri bakımından konut mimarisinden kolayca ayrılmaktadır.

Yerleşimin doğu kesiminde bulunan “Kafataslı Bina”, PPNB toplumlarının karmaşık sosyal yapılarını niteleyen en iyi örneklerden bir tanesidir. Bu yapının yalnızca ölümler için inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. İlk olarak inşa edildiği evreden itibaren birçok kez onarım görmüş ve yeni eklemeler yapılmıştır. Bu doğrultuda yapının uzun süreler kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır.²⁴¹ Yapının farklı evrelere ait insan kemiği kalıntıları, Çayönü insanının çeşitli ölü gömme uygulamaları benimsemiş olduğunu göstermektedir. Yapıda, toplamda 90 tane kafatasıyla birlikte 400'ün üzerinde insan kalıntısına rastlanılmıştır.²⁴² Çayönü toplumunda insan kafatasının gövdeden ayrılarak özel alanlarda muhafaza edilmesi, diğer Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik toplumlarda olduğu gibi inanç sisteminin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Günümüz geleneksel toplumlarında da insan başı, güç ve kudretin simgesi olarak kabul edilmekle birlikte ölen kişilerinin kafataslarının

²³⁹ Kuijt ve Goring-Morris, ss. 361-440; Banning, (House), ss. 4-21

²⁴⁰ Wulf Schirmer, “Some aspects of building at the “aceramic-neolithic” settlement of Çayönü Tepesi”, **World Archaeology**, Cilt 21, Sayı 3, 1990, ss. 363-387

²⁴¹ Trevor Wakens, “Building houses, framing concepts, constructing worlds”, **Paléorient**, Cilt 30, Sayı 1, 2004, (Çayönü), ss. 5-23

²⁴² Schirmer, ss. 363-387; Kent V. Flannery ve Joyce Marcus, **The Creation of Inequality: How Our Prehistoric Ancestors Set the Stage for Monarchy, Slavery, and Empire**, Harvard University Press, Cambridge, 2012, s. 133

bulunduğu alanlar tapınım alanı olarak görülmektedir.²⁴³ Çayönü kazılarında elde edilmiş olan insan kalıntılarının %65'inin Kafataslı Bina'da olduğu ve bu durumda toplumun belirli bir kesiminin bu yapıya gömülmüş olduğu anlaşılmaktadır. Bu uygulama biçiminin ata kültürüne işaret ettiği düşünülmektedir.²⁴⁴ Yapının son kullanım evresinde, yangından tahrip olmuş üç küçük oda içinde en küçüğü 2-3 yaşlarında çocuk, yetişkin kadın ve erkeklere ait yaklaşık olarak 75 adet yanmış kafatasına rastlanmıştır.²⁴⁵ Özdoğan ve Erim-Özdoğan'a göre, taş döşemeli yapılar evresinin sonlarında yapının giriş ve çıkışlarının örülerek kapatılması, yangının bilinçli bir şekilde yapının işlevini sonlandırmak amacıyla yapıldığını göstermektedir.²⁴⁶

Suriye'nin kuzeyinde bulunan Djade el-Mughara yerleşiminde, "Ölümler Evi" olarak adlandırılan yapı Çayönü'ndeki kafataslı yapıyla benzerlik göstermektedir.²⁴⁷ Ayrıca Suriye'de bulunan Tel Ramand ve Tel Aswad, İsrail'de bulunan Jericho ve Ürdün'deki Ain Ghazal gibi yerleşimlerde, yüz kısımları kil ya da alçıyla şekillendirilmiş ve süslenmiş olarak bulunan kafatasları, PPNB toplumlarında ortak bir kafatası kültürünü yansıtmaktadır.²⁴⁸

PPNB ile birlikte Göbekli Tepe gibi birçok ortak kült alanları, bazı yerleşim merkezlerinin içerisinde görülmeye başlanmıştır.²⁴⁹ Şanlıurfa'nın kuzeyinde bulunan Nevali Çori yerleşiminde de bu tarz kült yapılarına rastlanılmıştır.²⁵⁰ Nevali Çori'nin II. evresinde MÖ 8.500-8.200 yılları arasında inşa edilen kült binası, hemen hemen kare formunda olup, yapının inşasında kireç taşı kullanılmıştır. Yapının içerisini bir seki çevrelemekte olup bu sekinin aralarında toplam 13 tane "T" biçimli dikilitaş

²⁴³ Metin Özbeke, **Çayönü'nde İnsan**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2004, (Çayönü), s. 19

²⁴⁴ Metin Özbeke, "Culte des Crânes Humains à Çayönü", **Anatolica**, Cilt 15, 1988, (Skull), ss. 127-138

²⁴⁵ Françoise Le Mort ve diğerleri, "Feu et archéanthropologie au Proche-Orient (épipaléolithique et néolithique). Le lien avec les pratiques funéraires. Données nouvelles de Çayönü (Turquie)", **Paléorient**, Cilt 26, Sayı 2, 2000, ss. 37-50

²⁴⁶ Mehmet Özdoğan ve Aslı Erim-Özdoğan, "Buildings of Cult and the Cult of Buildings", **Light on Top of the Black Hill: Studies presented to Halet Çambel**, (Ed. Güven Arsebük, Machteld J. Mellink ve Wulf Schirmer), Ege Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 581-601

²⁴⁷ Bérénice Chamel ve Eric Coqueugnio, "Human Self-perception and Self-expression during the 9th Millennium calBC: Funerary Practices and Symbolic Meaning of the Human Representations at Dja'de el-Mughara (Syria)", **Human Iconography and Symbolic Meaning in Near Eastern Prehistory Proceedings of the Workshop held at 10th ICAANE in Vienna, April 2016**, (Ed. Jörg Becker, Claudia Beuger ve Bernd Müller-Neuhof), Austrian Academy of Sciences Press, Vienna, 2019, ss. 57-69

²⁴⁸ Metin Özbeke, "Köşk Höyük (Niğde) Neolitik Köyünde Kil Sıvalı İnsan Başları", **H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 1, 2009, (Sıvalı Kafatası), ss. 145-162

²⁴⁹ Tatiana V. Kornienko, "Notes on the Cult Buildings of Northern Mesopotamia in the Aceramic Neolithic Period", **Journal of Near Eastern Studies**, Cilt 68, Sayı 2, 2009, ss. 81-102

²⁵⁰ Yakar, ss. 91-92

bulunmaktadır. Merkezdeki dikilitaşların oturma yuvalarından hareketle sekinin çevresindekilerden daha büyük olduğu anlaşılmaktadır.²⁵¹ Daha sonra III. evrede MÖ 7.700 civarında bu yapı üzerine yeni bir yapı inşa edilmiştir. Yeni yapıda, kare plandan dikdörtgen plana geçilmiştir. Binanın merkezinde 2, etrafında ise 12 dikilitaş bulunmaktadır. Günümüze kadar ulaşmış olan merkez dikilitaşlardan birinin üzeri kabartma motifler ile süslüdür.²⁵²

Geç PPNB sırasında da standart mimari teknikler geliştirilerek kullanılmaya devam edilmiştir. Bu evrede nüfus yoğunluğunun artmış olduğu görülmektedir. Orta PPNB'nin sonları ve Geç PPNB'de, "mega köy" olarak adlandırılan merkezler diğer yerleşim merkezlerinden 10 kat daha büyüktürler. Buna bağlı olarak mega köylerde yapılar oldukça sık inşa edilmişlerdir. Orta PPNB ile kıyaslandığı zaman binaların oda sayıları artmış ancak boyutları azalmıştır.²⁵³ Boyutların küçülmesi ile birlikte iki katlı yapılar ortaya çıkmaya başlamıştır. Böylece yapılar daha işlevsel hale gelmiştir. Bu yapıların zemin katları daha çok depolama amaçlı kullanılmış küçük odalardan oluşmaktadır.²⁵⁴

Yapılan araştırmalar doğrultusunda Orta PPNB'nin sonları ve Geç PPNB'de kurulan 15 tane "mega köy" bulunmaktadır. Bilinen mega köylerin en büyüğü Batı Ürdün'de Zarka Nehri'nin kenarında bulunan Ain Ghazal'dır.²⁵⁵ Kurak bir coğrafyada konumlanan yerleşim yaklaşık olarak 14-16 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Bu büyüklükteki bir alanın oldukça fazla bir nüfusu barındırmış olduğu düşünülmektedir. Ancak tüm yerleşim merkezinin aynı anda işgal edilip edilmediği bilinmemektedir.²⁵⁶ MÖ 9. binyılın son çeyreğinde kurulan köyün nüfusundaki en büyük yoğunluk Geç PPNB döneme tarihlenmektedir. Bu dönemde, nüfusun yaklaşık olarak 2500'ün üstünde olduğu düşünülmektedir.²⁵⁷ Bu ani nüfus artışının arkasında çevre bölgelerden

²⁵¹ Atakum, ss. 1-42

²⁵² Edward B. Bannig, "So Fair a House: Göbekli Tepe and the Identification of Temples in the Pre-Pottery Neolithic of Near East", **Current Anthropology**, Cilt 52, Sayı 5, 2011, (Nevali Çori), ss. 619-660

²⁵³ Hans-Dieter Bienert, "The Pre-Pottery Neolithic B (PPNB) of Jordan: A First Step Towards Proto-Urbanism?", **Studies in the History and Archaeology of Jordan VII**, (Ed. Ghazi Bisheh), Departman of Antiquities, Amman, 2001, ss. 107-119

²⁵⁴ Kuijt ve Goring-Morris, ss. 361-440; Banning, House, ss. 4-21

²⁵⁵ Simmons, ss. 138-139

²⁵⁶ Rollefson ve diğerleri, ss. 443-470

²⁵⁷ Gary O. Rollefson, "Ain Ghazal, Jordan", **The Cambridge World History, Volume 2: A World with Agriculture, 12,000 BCE-500 CE**, (Ed. Graeme Barker ve Candice Goucher), Cambridge University Press, Cambridge, 2015, ss. 243-260

gelen göç hareketleri etkilidir. PPNB başlarında gerçekleşen çevresel bozulmaların etkisiyle, Ürdün Vadisi ve İsrail gibi bölgelerdeki tarım köylerinin birçoğu terk edilmiştir. Böylece Ain Ghazal'da ani bir nüfus patlamasıyla beraber sosyal yapıyı da etkileyen gelişmeler yaşanmıştır. Bunun sonucunda bazı evler kümeler halinde inşa edilmiş ve bu kümelerdeki evler neredeyse birbirlerine bitişik aralarında bir insanın geçebileceği boyutta ve genellikle iki katlı olarak yapılmıştır. Rollefson, bu tür ev kümelerinin akrabalıkla ilişkili olduğunu öne sürmektedir.²⁵⁸ Evlerin kümeler halinde ayrılması, bu ailelerin ekonomik üretim ve tüketim açısından bağımsız olmalarına rağmen yerleşimde ortak bir yaşam ön planda olduğu anlaşılmaktadır. Orta PPNB'de görülen bağımsız ekonomik birimler yerine Ain Ghazal'da ailelerin birçoğu kendi üretmiş oldukları kaynakları paylaşmışlardır.²⁵⁹

Ain Ghazal insanının diyetinde hayvanlar önemli bir yer tutmaktadır. Yapılan kazı çalışmalarında yarım milyondan fazla hayvan kemiği parçasına rastlanılmıştır.²⁶⁰ Bu kemiklerde yapılmış analizlerin sonucuna göre 50 farklı hayvan türünün avlanılmış ve tüketilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar arasında en çok kalıntısına rastlanılan hayvan ise keçidir. Bunun sebebi ise yerleşik yaşam ile avcılık faaliyetlerinin zayıflamasıdır. İnsanlar, bu durumda protein ihtiyaçlarını büyük ölçüde evcil hayvanlardan karşılamışlardır. Ain Ghazal'da bulunan evcil hayvanlar kronolojik sıraya göre keçi, koyun, domuz ve sığırdan oluşmaktadır.²⁶¹ Bazı tahılların 8. binyılda evcilleştirilmiş olmasından kaynaklı tahıllar bolca ekilip tüketilmiştir. Diyetlerinin büyük bölümünü bu tahıllar oluşturmaktadır. Paleobotanik incelemeler sonucunda, evcilleştirilmiş buğday, arpa, bezelye, mercimek ve nohut bolca bulunmakla birlikte badem, antep fıstığı ve çeşitli yabani bitkilerin Ain Ghazal halkı tarafından tüketilmiş olduğu anlaşılmaktadır.²⁶²

Ain Ghazal, insanının oldukça karmaşık bir toplumsal yapısı bulunmaktadır. PPNB toplumlarının birçoğunda görülen çeşitli ritüel uygulamaları burada da

²⁵⁸ Rollefson, ss. 243-260

²⁵⁹ Gary O. Rollefson, "Ritual and Social Structure at Neolithic Ain Ghazal", **Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation**, (Ed. Ian Kuijt), Kluwer Academic Publishers, New York, 2002, (Ritual), ss. 165-190

²⁶⁰ Rollefson ve diğerleri, ss. 443-470

²⁶¹ Ilse Köhler-Rollefson ve diğerleri, "A Brief Note on the Fauna from Neolithic Ain Ghazal", **Paléorient**, Cilt 19, Sayı 2, 1993, ss. 95-97

²⁶² Gary O. Rollefson ve diğerleri, "Excavation at the Pre-Pottery Neolithic B (PPNB) Village of Ain Ghazal (Jordan), 1983", **Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft**, Cilt 117, 1985, ss. 69-116

mevcuttur. Yerleşimde çok sayıda kilden yapılmış insan ve hayvan figürinleri (büyük çoğunluğunu sığır oluşturmakla birlikte anatomik olarak incelendiği zaman birçoğu boğa olarak tanımlanmıştır), bazı evlerin zeminlerinin alt kısımlarında bulunan gömüler, toplu bir şekilde üzerleri işlenmiş, boyanmış veya sıvalı bir şekilde bulunan kafataslarıyla kireçtaşından yapılmış büyük boyutlu insan heykellerin bulunması bunun örneğidir.²⁶³ Sığır figürinleri arasında iki tanesi diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu iki figürinin, kille şekillendirilip fırınlanmadan önce çakmaktaşı bıçak ile başlarına kesikler atılmış ve daha sonra fırınlanarak yan yana bir evin tabanına gömülmüşlerdir. Rollefson, bu işlemin ritüel amaçlı yapılmış olduğunu düşünmektedir.²⁶⁴ Kil figürinler, sembolik olarak kurban edilmiş ve taban altına gömülerek bir çeşit sunu veya ritüel eylemi gerçekleştirilmiştir. Ayrıca iki tip insan figürini bulunmaktadır. Bunların ilk tipini, doğurganlığı simgelediği düşünülen karın ve kalça kısmı şişkin iri memeli kadın figürinleri oluşturmaktadır. Genel itibariyle PPNB toplumlarının birçoğunda bu dönemde oldukça sık rastlanılan bir figürin biçimidir. Diğer tipte ise cinsiyete özgün özelliklerin bulunmamasından dolayı ritüel veya kişisel amaçlı kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.²⁶⁵ Bununla birlikte bu tür nesneler ile ruhani uygulamaların yapılmış olduğu düşünülen bazı konut dışı yapılar da bulunmuştur. Bu yapılar ritüel faaliyetleriyle ilişkilendirilmiştir.

Ain Ghazal'da toplu halde bulunmuş olan kafatasları ve insan gömüleri daha önceki dönemlerde pek sık rastlanılmayan uygulamalar arasındadır. Bu uygulamalar, insanların yeni davranışlar edinmiş olduklarını göstermektedir. PPNB boyunca birçok mezar ortaya çıkartılmıştır. Ancak bu mezarların neredeyse hepsinin sıradan insanlar olmadığı düşünülmektedir.²⁶⁶ Seçkin bireyler olduğu düşünülen bu kişiler, evlerin tabanları altına kafaları bedenlerinden ayrılarak sadece başsız gövdeler halinde gömülmüşlerdir. Rollefson, gruplar halinde ele geçen sıvalı kafataslarının, bedenleri evlerin tabanlarında yatan seçkin kişilere ait olduğunu öne sürmektedir. Ayrıca bu kafatasların yüzleri kil ile yeniden şekillendirilerek yüz hatları ve gözleri tamamlanmıştır.²⁶⁷ Adeta ölü bireylere yeni bir kimlik kazandırılmıştır.

²⁶³ Carol A. Grissom, "Neolithic Statues from Ain Ghazal: Construction and Form", **American Journal of Archaeology**, Cilt 104, Sayı 1, 2000, ss. 25-45

²⁶⁴ Rollefson, *Ritual*, ss. 165-190

²⁶⁵ Simmons, ss. 186-188

²⁶⁶ Rollefson, *Ritual*, ss. 165-190

²⁶⁷ Rollefson, ss. 243-260

PPNB'deki mega köylerin niteliklerine, Ain Ghazal perspektifinden bakıldığı zaman birbirlerine benzemektedir. Ancak bazı mega köylerde, coğrafi yapı, üretim metotları, mimari anlayış, din pratikleri, ölüm olgusu ve sanat algısı gibi bazı özellikler farklılık göstermektedir. Bunların en iyi örneklerinin birisi de Orta Anadolu'da bulunan Çatalhöyük'tür. Orta Anadolu, PPNB evresine kadar yoğun bir iskan alanı olmamıştır. Bu dönem öncesinde, MÖ 9. binyılın ortalarına tarihlenen avcı-toplayıcı kamp yerleşimi Pınarbaşı ile MÖ 9. binyılda kurulan Aşıklı Höyük, Orta Anadolu'daki en eski yerleşim alanları olarak bilinmektedir.²⁶⁸ Neolitik Dönem çalışmalarının artmasıyla Can Hasan III, Suberde ve Kaletepe obsidyen atölyesi gibi alanlardan gelen veriler, Orta Anadolu Neolitik yerleşimlerdeki yapıyı çeşitlendirmiştir.²⁶⁹ Yapılan Neolitik öncesi çalışmalar da bölge tarihini Paleolitik Çağa kadar çekmektedir.²⁷⁰

Çatalhöyük, Konya'nın Çumra ilçesinin 11 km kuzeyinde konumlanmaktadır. Çatalhöyük, 13.5 hektarlık alanı ile Geç PPNB başında MÖ 7.500 civarında avcı-toplayıcı toplumlar tarafından kurulmuş bir mega köydür. Baird, evcil koyunun MÖ 8. binyılın ortalarında Konya Ovası'na gelmesinin hemen ardından Çatalhöyük'ün kurulmuş olduğunu düşünmektedir.²⁷¹ Çatalhöyük, doğu ve batı olmak üzere iki yerleşim alanından oluşmaktadır. PPNB'de oldukça büyüyen doğu yerleşiminin en belirgin özelliği oldukça fazla evin bir arada planlı şekilde inşa edilmiş olmasıdır. Yerleşimin nüfusu tahmini olarak 3500-8000 arasında hesaplanmıştır.²⁷² Buradaki konut mimarisi diğer yerleşimlere göre farklıdır. Yapılar birbirlerine bitişik bir şekilde inşa edilmişlerdir. Evlere giriş ve çıkışlar çatılardan sağlanmaktadır. Yerleşimde sokakların bulunmamasından kaynaklı evleri birbirlerine çatılar bağlamaktadır. Bu durumu Nauman, ilk evrelerde birbirlerinden bağımsız olan evlerin, zamanla artan nüfus ile birlikte evler arasındaki boşlukların yeni yapılar ile doldurulmuş olabileceği

²⁶⁸ Mihriban Özbaşaran ve Marion Cutting, "Orta Anadolu'da Neolitiğin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (Aşıklı Höyük-Çatalhöyük)", **12000 Yıl Önce "Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı" Neolitik Dönem**, (Ed. Nezih Başgelen), YKY, İstanbul, 2007, ss. 55-83

²⁶⁹ Özdoğan, Anadolu, ss. 1508-1544

²⁷⁰ Ludovic Slimak ve diğerleri, "Installations paléolithiques en Cappadoce. État des connaissances de cinq années de recherche sur les premiers peuplements humains en Anatolie centrale", **Anatolia Antiqua**, Cilt 13, 2005, ss. 287-294

²⁷¹ Douglas Baird, "The Late Epipaleolithic, Neolithic, and Chalcolithic of the Anatolian Plateau, 13.000-4000 BC", **A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East**, (Ed. Daniel T. Potts), Wiley-Blackwell, 2012, (Orta Anadolu), ss. 431-465

²⁷² Craig Cessford, "Stimating the Neolithic Population of Çatalhöyük", **Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995-99 Seasons**, (Ed. Ian Hodder), British Institute at Ankara, McDonald Institute for Archaeological Research, 2005, ss. 323-326

şeklinde açıklamaktadır.²⁷³ Tipik bir Çatalhöyük evinin içinde bir ocak, ölülerin gömüldüğü alanlar ve başka platformların bulunduğu bir ana oda, yiyeceklerin saklandığı depo, mutfak olarak kullanılan ve günlük işlerin yapıldığı birden fazla oda bulunmaktadır.²⁷⁴ Mezarlar, odaların kuzey ve doğu bölümlerinde yer almaktadır. Ancak bebek ve çocuklar daha çok ocakların yakınında bulunan odalara gömülmektedir.²⁷⁵ Doğu Çatalhöyük'te toplamda 400'ün üzerinde insan kalıntısına rastlanılmıştır. Yanı sıra bazı evlerin 70 ila 100 yıl gibi uzun bir süreç boyunca kullanılmış oldukları bilinmektedir. Bu tarz evler, sürekli olarak kullanıldığından çeşitli evrelerde yenilemeler ve eklemeler yapılmıştır. Bazı evlerin ana odalarındaki yapılan incelemelerde, duvar sıvalarının 7.5 cm'ye kadar varabildiği ve bir duvarda 450 kat sıvanın atılmış olduğu anlaşılmıştır.²⁷⁶ Ayrıca evlerin sürekli olarak kullanılmasının bir başka önemli sebebi ise zeminlerin altında gömülü ölü bireylere duyulan saygıyla ilişkilendirilmektedir. Bu evler, içlerinde barındırdığı mezarlar, duvar resimleri, heykeller, figürinler ve çeşitli hayvan kemiği buluntuları bakımından diğer yapılardan ayrılmaktadırlar. Hodder, Çatalhöyük'te 4 farklı tipte binanın bulunduğu ve bunları; ayrıntılı binalar, çoklu mezar binaları, tarih evleri ve diğer binalar olarak tanımlamaktadır.²⁷⁷ Ayrıntılı evler, Çatalhöyük insanında önemli bir yeri olan boğa başları, vahşi hayvan kalıntıları, duvar resimleri ve figürin gibi sembolizmi temsil eden nesnelerin yoğun olarak bulunduğu yapılardır. Çoklu mezar binalarında, yoğun bir biçimde insan kafataslarıyla birçok kemik kalıntısına rastlanılmıştır. Tarih evleriye hem bireysel olarak hem de birçok insanın mezar işlevinde ortak kullandığı aynı yapıyı kapsamaktadır.²⁷⁸ Evler, uzun süre kullanıldıklarından sonra içleri temizlenerek bazı durumlarda insan yapımı objeler bırakılarak gömülerek terk edilmiştir. Bu evlerin bazılarının üstlerine yeni yapıların yapıldığı anlaşılmaktadır. Çatalhöyük insanı için ev, barınmadan fazlası olarak

²⁷³ Rudolf Nauman, **Eski Anadolu Mimarlığı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 494

²⁷⁴ Ian Hodder, "Çatalhöyük: the leopard changes its spots. A summary of recent work", **Anatolian Studies**, Cilt 64, 2014, (Ev), ss. 1-22

²⁷⁵ Başak Boz ve Lori D. Hager, "Living Above the Dead: Intramural Burial Practices at Çatalhöyük", **Humans and Landscapes of Çatalhöyük: Reports from the 2000-2008 Seasons**, (Ed. Ian Hodder), British Institute at Ankara, Cotsen Institute of Archaeology Press, 2013, ss. 413-440

²⁷⁶ Wendy Matthews, "Micromorphological and Microstratigraphic Traces of Uses and Concepts of Space", **Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995-99 Seasons**, (Ed. Ian Hodder), British Institute at Ankara, McDonald Institute for Archaeological Research, 2005, ss. 355-398

²⁷⁷ Hodder, Ev, ss. 1-22

²⁷⁸ Ian Hodder, "The Vitalities of Çatalhöyük", **Religion at Work in a Neolithic Society**, (Ed. Ian Hodder), Cambridge University Press, New York, 2014, (History Houses), ss. 1-34

toplumsal yapının, üretimin, zanaatın, sanatın ve ritüellerin merkezi olarak sosyal örgütlenme sisteminin bileşeni konumundadır.

Çatalhöyük'te herhangi bir kamu binası ve dini faaliyetlerin gerçekleştirildiği bina olarak inşa edilmiş bir yapıya rastlanılmamakla beraber toplumsal düzeni kontrol altında tutan merkeziyetçi bir düzen de bulunmamaktadır.²⁷⁹ Ancak evlerdeki bu farklılaşmalar ile nüfus yoğunluğu göz önüne alındığında, toplum içerisinde günlük yaşam ve ritüellerin yönetim ve biçimlendirilmesinde karar verme yetkisine sahip bir grubun olduğu düşünülmektedir.²⁸⁰ Ancak bu durum toplumu kontrol eden bir otoritenin varlığının göstergesi sayılmamaktadır.

Neolitik kurucu pakette bulunan evcilleştirilmiş 9 tahılın 8 tanesine Çatalhöyük'te rastlanılmaktadır. Ekonomilerinin büyük bir kısmını tarım faaliyetleri oluşturmaktadır. Tahılların evlerin içerisinde depolandıklarına dair birçok veri bulunmaktadır. Ayrıca evlerin mutfak alanlarında bulunan çeşitli öğütme taşları da bu durumla ilişkilidir.²⁸¹

Çatalhöyük, materyal kültür bakımından oldukça zengin bir yerleşimdir. Birçok evde rastlanılan duvarlara yerleştirilen boğa başları insanların imgelemeleriyle ilişkilendirilmektedir. Boğa imgesine duvar resimlerinde, figürinlerde ve kabartmalarda da rastlanılmaktadır. Bunlarla beraber oldukça fazla taştan insan figürinleri de bulunmaktadır. İnsan figürinlerin çoğu başsız bir biçimde şekillendirilmiştir. Ayrıca birçok başsız gövdeli insan betimlemeleri genellikle akbabalar ile birlikte yapılmışlardır.²⁸² Bu durum Göbekli Tepe gibi başka birçok kült alanı olarak kullanıldığı düşünülen yerlerde de görülmektedir. Bununla beraber başın gövdeden ayrı betimlenmesinin ölümü sembolize ettiği düşünülmektedir.²⁸³ Çatalhöyük'ün en önemli kalıntılarının başında duvar resimleri gelmektedir. İnce beyaz alçı üzerine doğal boyaların yağ ile karıştırılıp sürülmesiyle yapılmışlardır. Kırmızı, sarı ve kahverengi gibi renkler duvar resimlerinde kullanılmıştır. Genellikle

²⁷⁹ Hodder, *History Houses*, ss. 1-34

²⁸⁰ Hodder, *History Houses*, ss. 1-34

²⁸¹ Clarck Spencer Larsen ve diğerleri, "The Human Remains II: Interpreting Lifestyle and Activity in Neolithic Çatalhöyük", **Humans and Landscapes of Çatalhöyük: Reports from the 2000-2008 Seasons**, (Ed. Ian Hodder), British Institute at Ankara, Cotsen Institute of Archaeology Press, 2013, ss. 397-412

²⁸² Nerissa Russel ve Kevin McGowan, "Dance of the Cranes: Crane symbolism at Çatalhöyük and beyond", **Antiquity**, Cilt 77, 2003, ss. 445-455

²⁸³ Lynn Meskell, "The Nature of the Beast: Curating Animals and Ancestors at Çatalhöyük", **World Archaeology**, Cilt 40, Sayı 3, 2008, ss. 373-389

av sahneleri, geometrik motifler, el, boğa başı, boynuz, akbabalar ve ölü gömme ile ilişkili konular resmedilmiştir.²⁸⁴ IX. tabakada, güney duvarındaki ocağın yanında bulunan kil topları, Çatalhöyük insanının mutfak kültürünü anlamak adına önemlidir. Bu kil topların ilk olarak ocakta kızdırılarak daha sonra su ısıtmak veya yemek pişirmek gibi faaliyetlerde kullanılmış olduğu düşünülmektedir. Bu eylemin, VI. tabakada çömlek ile yemek pişirime başlanılmasına kadar sürdürülmüş olduğu düşünülmektedir.²⁸⁵

Genel olarak PPNB evresinde, neolitikleşme süreci oldukça hızlanarak çekirdek bölgeden çevreye yayılmaya başlamıştır. Yeni geliştirilen teknolojiler, nüfusun çoğalması ve üretim metotları mega köylerin kurulmasını sağlamıştır. İnsanlar iş bölümü ve bireysel faaliyetler ile toplumsal örgütlenmeleri güçlendirmişlerdir. Günümüzde tükettiğimiz bazı tahıl ile evcil hayvanlar bu süreçte evcilleştirilerek insanın diyeti değişmiş ve metabolizması da buna bağlı olarak evrimleşmiştir. Dini yapı ve hiyerarşi giderek belirgin hale gelmeye başlamıştır. PPNB evresinin sonlarına doğru insanlar, kili fırınlayarak çömleği elde etmişlerdir. Böylece neolitikleşme sürecinde yeni bir evreye geçilerek çanak-çömlek insan hayatındaki yerini almıştır.

2.2.3. Çanak-Çömlekli Neolitik (PN)

PPNB'nin sonlarına doğru MÖ 7.500 civarında sosyal bir çöküş yaşanmaya başlamıştır. Bu durum tüm Ortadoğu yerleşimlerinde görülmektedir. Bu çöküşün doğal çevrenin bozulması, yoğun tüketim ve toplumsal bozukluklar gibi birçok nedenden olabileceği düşünülmekle birlikte kesin olarak nedeni bilinmemektedir. Ancak birçok araştırmacı Levant özelinde, iklimdeki hızlı değişimin PPNB'nin çöküşündeki önemli bir etken olduğunu vurgulamaktadırlar.²⁸⁶ Diamond, doğal

²⁸⁴ Wendy Matthews, "Creating Settled Life: Micro-Histories of Community, Ritual, and Place-the Central Zagros and Çatalhöyük", **Religion, History, and Place in the Origin of Settled Life**, (Ed. Ian Hodder), University Press of Colorado, Louisville, 2018, (Duvar Resmi), ss. 64-98

²⁸⁵ Harvey Whitehouse ve diğerleri, "Modes of Religiosity and the Evolution of Social Complexity at Çatalhöyük", **Religion at Work in a Neolithic Society**, (Ed. Ian Hodder), Cambridge University Press, New York, 2014, ss. 134-158

²⁸⁶ Ofer Bar-Yosef, "From Sedentary Foragers to Village Hierarchies: The Emergence of Social Institutions", **The Origins of Human Social Institutions**, (Ed. W. G. Runciman), Proceedings of the British Academy, Cilt 110, 2001, (PPNB Çöküş), ss. 1-38

çevrenin bozulmasının pek çok kültürün yok olmasında tutarlı bir değişken olduğunu ifade etmekle birlikte her zaman başka faktörlerinde olduğunu vurgulamaktadır.²⁸⁷ MÖ 7.000 civarında bu çöküş daha belirgin hale gelmiştir. Bu tarihten itibaren büyük bir göç yayılımı başlamış, mega köyler ve diğer bazı büyük yerleşimlerde oldukça belirgin küçülmeler ve tamamen terk edilmeler yaşanmıştır.²⁸⁸ Göbekli Tepe Kültür Bölgesi olarak bilinen çekirdek bölgeden de yeni kültür bölgelerine göçler başlamıştır. Bu göçler ile birlikte, Anadolu'nun Orta ve Batı bölgelerinde birçok yeni yerleşim alanı kurulmuştur. Ancak Göbekli Tepe Kültür Bölgesi'ndeki figürin, heykel ve kabartma gibi birçok kült alanında görülen erkek egemen toplum yapısı yerine kadının insanların imgeleminde daha ağır bastığı yeni bir toplum yapısı görülmektedir.²⁸⁹

Kültürdeki bu ani değişimlerin yaşanması ve beraberinde büyük göç yayılımlarının yaşandığı Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik ile Çanak-Çömlekli Neolitik arasındaki bu geçiş evresi, Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik C (*PPNC: Pre-Pottery Neolithic C*) olarak adlandırılmaktadır. Yaklaşık olarak MÖ 7.000-6.500 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır.²⁹⁰

Bu geçiş evresinde Yakındoğu'da kullanılmaya başlayan çanak çömlek, köylerin kent devrimine giden yolunu açmıştır. Çanak çömlek, insanların deneyim ve bilgi birikimlerinin birleşimi sonucu ortaya çıkmıştır. Kilin ateş ile fırınlanması sonucu oluşan çanak çömlek, yiyeceklerin saklanması, mayalanması ve yemek yapımı gibi önemli yenilikleri beraberinde getirmiştir. Kilin insanın kültür tarihindeki yeri Paleolitik Çağa kadar uzanmaktadır. Paleolitik Çağ insanları, geçici olarak kullanmış oldukları yerleşim alanlarında mimari ve ocak yapımı gibi faaliyetlerde kili kullanmışlardır. Bununla beraber Üst Paleolitik Çağ'da figürin, takı ve mağara duvarlarında kabartmalar yapmak için kilin plastik özelliğinden faydalanmışlardır.²⁹¹ Çek Cumhuriyeti'nde Üst Paleolitik Çağ merkezi olan Dolní Věstonice'de, günümüzden önce 31.000-27.000 yıl önceye tarihlenen kilden yapılmış ve orta

²⁸⁷ Jared Diamond, **Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed**, Penguin, New York, 2005, (Collapse), ss. 1-24

²⁸⁸ Simmons, ss. 185-186

²⁸⁹ Özdoğan, Neolithic, ss. 723-731

²⁹⁰ Gary O. Rollefson ve Ilse Köhler-Rollefson, "PPNC Adaptations in the First Half of the 6th Millennium B.C.", **Paléorient**, Cilt 19, Sayı 1, 1993, ss. 33-42

²⁹¹ Mehmet Özdoğan, **Hammaddeden Ustalara Tarihöncesi Arkeolojisinde Malzeme**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2019, (Hammadde), ss. 223-232; Prudence M. Rice, "On the Origins of Pottery", **Journal of Archaeological Method and Theory**, Cilt 6, Sayı 1, 1999, ss. 1-54

sıcaklıkta pişirilmiş bir çıplak kadın figürünü bulunmuştur.²⁹² Bu figürün bilinen en eski seramik figürinlerinden birisidir. Bu durum kilin insanlık tarafından kullanılmış olan en eski kendilerini ifade etme araçlarından birisi olduğunu göstermektedir.

Neolitik Dönem’de kilin kullanımı oldukça yaygınlaşmıştır. Çanak çömlek, birbirinden uzak coğrafyalarda farklı ekonomik ve ekolojik çevrelerdeki toplumlar tarafından birbirlerinden bağımsız olarak geliştirilmiştir.²⁹³ Özdoğan bu durumu dönem insanların teknolojik yeterliliklerinden ziyade çanak çömleğe ihtiyaç duyulmamasıyla ilişkilendirmektedir.²⁹⁴ Dünyada çanak çömlek kullanımının bilinen en eski merkezi Çin’dir. Özellikle Jiangxi Eyaleti’nde bulunan Xianrendong Mağarası’ndaki çanak çömlek parçalarına yapılan radyokarbon incelemeleri günümüzden 20.000 yıl önceye tarihlendiğini ortaya çıkarmıştır.²⁹⁵ Mağaradan elde edilen veriler, çanak çömleklerin Son Buzul Doruğu sırasında yaşayan avcı-toplayıcılar tarafından üretildiğini göstermekle birlikte Wu ve diğerleri bu çanak çömleklerin beslenme faaliyetleriyle ilişkili olduğunu düşünmektedir.²⁹⁶ Japonya’daki Jomon Kültürü’nde çanak çömlek üretimi günümüzden 16.000 yıl önceye tarihlendirilmektedir.²⁹⁷ Hazar Denizi’nin kuzey kıyıları ve Rusya’nın Uzak Doğu kesiminde günümüzden önce 13.300 yıl öncesine tarihlenen çanak çömlek parçaları bulunmuştur.²⁹⁸ Günümüzden 12.000 yıl önce ise Afrika kıtasının bazı bölgelerinde çanak çömlek üretiminin başlamış olduğuna dair örnekler bulunmaktadır.²⁹⁹

Çanak-çömlek üretimine Yakındoğu’dan oldukça erken başlayan bu bağımsız kültürlerde, çanak çömleğin ortaya çıkışı yerleşik tarımcı topluluk yaşantısıyla ilişkilendirilmemektedir. Çanak çömleğin yerleşik yaşam ile doğrudan ilişkisi Yakındoğu topluluklarında meydana gelmiştir. Yakındoğu’da MÖ 7. binyıldan

²⁹² Kevin Gibbs, “Pottery Invention and Innovation in East Asia and the Near East”, **Cambridge Archaeological Journal**, Cilt 25, Sayı 1, 2014, ss. 339-351

²⁹³ John W. Hoopes ve William K. Barnett, **The Emergence of Pottery: Technology and Innovation in Ancient Societies**, Smithsonian Institution Press, Washington, 1995, ss. 39-41

²⁹⁴ Özdoğan, Çanak Çömlek, s. 294

²⁹⁵ Xiaohong Wu ve diğerleri, “Early Pottery at 20.000 Years Ago in Xianrendong Cave, China”, **Science**, Cilt 336, Sayı 6089, 2012, ss. 1696-1700

²⁹⁶ Wu ve diğerleri, ss. 1696-1700

²⁹⁷ Kunio Yoshida ve diğerleri, “Dating and Stable Isotope Analysis of Charred Residues on the Incipient Jomon Pottery (Japan)”, **Radiocarbon**, Cilt 55, Sayı 2-3, 2013, ss. 1322-1333

²⁹⁸ Yaroslav V. Kuzmin, “Chronology of the earliest pottery in East Asia: progress and pitfalls”, **Antiquity**, Cilt 80, Sayı 308, 2006, ss. 362-371

²⁹⁹ Friederike Jesse, “Early Pottery in Northern Africa – An Overview”, **Journal of African Archaeology**, Cilt 8, Sayı 2, 2010, ss. 219-238; Aron D. Mazel, “Early Pottery from the Eastern Part of Southern Africa”, **The South African Archaeological Bulletin**, Cilt 47, Sayı 155, 1992, ss. 3-7

itibaren çanak çömleğin kullanımı ve kullanım alanları oldukça çeşitlenmiştir.³⁰⁰ Ancak İran'da bulunan Ganj Dareh yerleşiminde MÖ 8. binyıla tarihlenen çanak çömlek parçaları ele geçmiştir.³⁰¹ Bu durum gelecekte yapılacak araştırmalar ile Yakındoğu'da çanak çömlek üretiminin başlangıç tarihinin geriye çekilebileceğini göstermektedir. Çanak çömlek teknolojisinin malzeme kültürüne dahil edilmesi Yakındoğu topluluklarında Çanak Çömlekli Neolitik Dönemin (PN: *Pottery Neolithic*) başlangıcıdır.

PN'nin kronolojisi, PPNA ve PPNB evreleri kadar net değildir. Yakındoğu'nun birçok bölgesinde değişkenlik göstermektedir. Güney Levant'ta Çanak Çömlekli Neolitik, Yarmukian (MÖ 6.550/6.450-5.800), Lodian (MÖ 5.950/5.850-5.750/5.650) ve Wadi Rabah (MÖ 5.650/5.550-4.850) olarak bilinen üç ana kültür evresinden oluşmaktadır.³⁰² Mezopotamya'da, Hassuna (MÖ 6.500-6.000), Samarra (MÖ 6.200-5.900) ve Halaf (MÖ 6.000-5.100) olarak adlandırılan üç ayrı Çanak Çömlekli Neolitik Dönem kültürü bulunmaktadır.³⁰³ Anadolu'da ise, Çanak Çömlekli Neolitik Dönem MÖ 7.000-6.000/5.500 yılları arasına tarihlendirilmektedir.³⁰⁴ (Tablo 3)

Tablo 3: Anadolu ve Yakın Çevresindeki Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem Kronolojisi

Dönem	Başlangıç	Bitiş
Yarmukian	MÖ 6.550/6.450	MÖ 5.800
Lodian	MÖ 5.950/5.850	MÖ 5.750/5.650
Wadi Rabah	MÖ 5.650/5.550	MÖ 4.850
Hassuna	MÖ 6.000	MÖ 5.100
Samarra	MÖ 6.200	MÖ 5.900
Anadolu	MÖ 7.000	MÖ 6.000/5.500

Kaynak: Levy, s. 75 ve Tekin s. 297'deki Kronolojilerden Geliştirilmiştir.

³⁰⁰ Özdoğan, Çanak Çömlek, ss. 296

³⁰¹ Philip E. L. Smith, "An Interim Report on Ganj Dareh Tepe, Iran", *American Journal of Archaeology*, Cilt 82, Sayı 4, 1978, ss. 537-540

³⁰² Janet Levy, *The Genesis of the Textile Industry from Adorned Nudity to Ritual Regalia: The Changing Role of Fibre Crafts and Their Evolving Techniques of Manufacture in the Ancient Near East from the Natufian to the Ghassulian*, Archaeopress, Oxford, 2020, s. 75

³⁰³ Tekin, s. 238

³⁰⁴ Mehmet Özdoğan, "Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları", *12000 Yıl Önce "Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı" Neolitik Dönem*, (Ed. Nezir Başgelen), YKY, İstanbul, 2007, (PN), ss. 9-20

Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem aynı zamanda Geç Neolitik Dönem olarak da adlandırılmaktadır. Bu dönemin başlamasına sebep olan büyük göç hareketleri sonucu PPN toplumlarına göre daha küçük yeni yerleşim alanları ortaya çıkmıştır. PPN’de görülen anıtsal mimari anlayışı yerini oldukça basit ve küçük boyutlu yapılara bırakmıştır. Köylerin küçülmesiyle dönem insanların ekonomisinin olumsuz yönde etkilendiği görülmektedir. Mega köylerde görülen çeşitliliğin aksine daha kısıtlı evcil bitki ve hayvan üzerine dayalı bir ekonomik anlayışları bulunmaktadır. Küçülen ekonomi ve nüfusa rağmen birçok yeni gelişmeler yaşanmaya başlanmıştır. Bunlardan birisi ikincil ürünlerin üretilmeye başlamasıdır. Önceki dönemlerde evcilleştirilen hayvanlar daha çok eti, postu ve kemiği için tüketilmekteydi. Bu dönem ile yün, deri, süt ve süt ürünlerini üretmek için hayvanların kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır.³⁰⁵ Sherratt, bu süreci “İkincil Ürün Devrimi” olarak adlandırmıştır.³⁰⁶ Ancak ikincil ürünlerin yoğun bir şekilde insan yaşamına girmesi Kalkolitik Dönem ile birlikte gerçekleşmiştir.³⁰⁷ İkincil ürünlerin kullanılması Geç Neolitik Dönem insanının ekonomisini olumlu bir şekilde etkilemiştir. Hayvanların sütlerinin sağılması, insanların onları kesmeden protein gereksinimlerini karşılamalarına olanak sağlamıştır. Dönem insanının genetik yapısı sütü doğrudan tüketmelerine izin vermediği için peynir, yoğurt ve tereyağı gibi süt ürünlerini üretmişlerdir. Benzer bir biçimde yün üretimi, yeni tekstil faaliyetleri için hammadde kaynağı olmuştur. Son yıllarda yapılan çeşitli araştırmalar, sütün Yakındoğu’da Orta PPNB’den itibaren kullanıldığını bu nedenle ikincil üretim devrimiyle ilişkilendirilemeyeceğini göstermiştir.³⁰⁸ Ayrıca tarım faaliyetlerinde arazinin sürülmesi için kullanılan bazı araçlar hayvan gücüyle kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum hem daha fazla ekilebilecek araziye hem de daha az iş gücünü beraberinde getirmiştir. Ek olarak tarımsal faaliyetlerde sulama için yapılmış olduğu düşünülen küçük su kanallarının

³⁰⁵ Uhri, s. 77

³⁰⁶ Andrew G. Sherratt, “Plough and pastoralism: aspect of the Secondary Products Revolution”, **Pattern of the Past**, (Ed. I. Hodder, G. Isaac ve N. Hammond), Cambridge University Press, Cambridge, 1981, ss. 261-306

³⁰⁷ Haskel J. Greenfield, “The Secondary Products: the past, the present and the future”, **World Archaeology**, Cilt 42, Sayı 1, 2010, ss. 29-54

³⁰⁸ Jean-Denis Vigne ve Daniel Helmer, “Was milk a “secondary product” in the Old World Neolithisation process? Its role in the domestication of cattle, sheep and goats”, **Anthropozoologica**, Cilt 42, Sayı 2, 2007, ss. 9-42

varlığına dair veriler de bulunmaktadır.³⁰⁹ Yanı sıra hayvanlar ticarette de önemli bir rol oynamıştır. Gıda, hammadde ve diğer bazı değerli nesnelerin taşınması ve daha uzak bölgelere ulaştırılması için yük hayvanları kullanılmıştır.³¹⁰ PN toplulukları tarafından kullanılan kaynakların çoğu yereldir. Bununla birlikte obsidyen, bitüm, değerli taşlar, çanak çömlek ve diğer eşyalar takas yoluyla sağlanmıştır.³¹¹

Sherratt'a göre, gıda üretim teknolojilerin kullanılmaya başlanması, uzak coğrafyalarda küçük boyutlu toplulukların kalıcı ve mevsimsel yerleşim merkezleri kurmalarını sağlamıştır.³¹² Toplum yapısı yerleşik köylülere ve pastoral göçebelere bölünmüştür.³¹³ Bu durum neolitikleşme sürecini hızlandırmıştır. Böylece daha önceki dönemlerde iskan görülmemiş birçok bölgede yerleşim alanları görülmeye başlanmıştır.

Geç Neolitik Dönem ile birlikte büyük bir kolonileşme hareketi görülmektedir. Neolitik toplulukların bilgi ve birikimleri çekirdek bölgeden ilk olarak komşu bölgelere zamanla da uzak coğrafyalara yayılmıştır. Bu süreçte Anadolu'nun neredeyse tüm topraklarında, kıyı coğrafyalarında ve Trakya'da yeni yerleşim alanları kurulmuştur. Kolonileşme hareketleri Anadolu coğrafyasıyla sınırlı kalmamıştır. MÖ 7. binyılın ortalarına doğru Orta Anadolu'da bulunan Boncuklu Höyük halkının Güneydoğu Avrupa'ya göç etmesiyle birlikte Avrupa'daki neolitikleşme süreci de başlamıştır.³¹⁴ Doğu Trakya'da bulunan Aşağı Pınar, Hoca Çeşme ve Yarımburgaz, Marmara ve Batı Anadolu'da bulunan Pendik,³¹⁵ Ilıpınar, Menteşe,³¹⁶ Barçın

³⁰⁹ Edward B. Banning, "Ceramic Neolithic – Late or Pottery Neolithic", **Encyclopedia of Prehistory: 8. South and Southwest Asia**, (Ed. Peter Peregrine ve Melvin Ember), Springer, New York, 2002, (Pottery Neolithic), ss. 40-55

³¹⁰ Greenfield, ss. 29-54

³¹¹ Brian L. Peasnell, "Iranian Neolithic", **Encyclopedia of Prehistory: 8. South and Southwest Asia**, (Ed. Peter Peregrine ve Melvin Ember), Springer, New York, 2002, ss. 215-235

³¹² Andrew G. Sherratt, "The Secondary Exploitation of Animals in the Old World", **World Archaeology**, Cilt 15, Sayı, 1983, (Exploitation), ss. 90-104

³¹³ Simmons, ss. 222-223

³¹⁴ Baird ve diğerleri, ss. 1-9

³¹⁵ Mehmet Özdoğan, "Neolithic Sites in the Marmara Region: Fikirtepe, Pendik, Yarımburgaz, Toptepe, Hoca Çeşme, and Aşağı Pınar", **The Neolithic in Turkey: Northwestern Turkey and Istanbul**, (Ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm), Archaeology & Art Publications, İstanbul, 2013, (Marmara Neolitigi), ss. 167-269

³¹⁶ Jacob Roodenberg ve Songül Alpaslan Roodenberg, "Ilıpınar and Menteşe Early Farming Communities in the Eastern Marmara", **The Neolithic in Turkey: Northwestern Turkey and Istanbul**, (Ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm), Archaeology & Art Publications, İstanbul, 2013, ss. 69-91

Höyük,³¹⁷ Aktopraklık,³¹⁸ Dedecik-Heybelitepe,³¹⁹ Ulucak,³²⁰ Göller Yöresinde bulunan Höyücek ve Bademağacı³²¹ gibi Neolitik yerleşimlerden elde edilen son veriler de Anadolu'nun Avrupa ile etkileşimini göstermektedir.³²²

İnsan yaşantısının büyük ölçekli değişmiş olduğu bu dönemde, insanların beslenme alışkanlıklarında köklü bir değişikliğin yaşandığı görülmektedir. Çanak çömlek üretiminin ilk örneklerinin daha çok mutfak kültürü ile ilişkili olduğu bunu destekler niteliktedir. İlk formlar tencere ve kazan gibi derin bir yapıda üretilmişlerdir.³²³ Geri kalan çanak çömlek gruplarıysa daha çok bardak ve yiyecek servislerinde kullanıldığı düşünülen geniş sığ kaplardan oluşmaktadır. Çanak çömleklerin büyük kısmı bezemeli ve perdelanmış şekildedir.³²⁴

Besinler, çanak çömlek sayesinde yüksek ısılarda ve sulu bir biçimde kaynatılarak tüketilmişlerdir. Beslenme kültüründeki bu değişim insanın sindirim sistemini etkilemiş ve yeni bir yapıya evrilmesini sağlamıştır. Karbonhidrat ağırlıklı tahıllara dayalı diyetleri olan insanlarda diş çürükleri artış göstermiştir. Ek olarak tahıl öğütme esnasında una karışan taş parçacıkları da dişlerin deforme olmasına sebep olmuştur.³²⁵

Geç Neolitik'te tahılların kullanımı ve çanak çömlek teknolojisi bira üretimine başlanıldığını düşündürmektedir. Ancak biranın üretilmeye başlanılmış olduğuna dair güçlü veriler bulunmamaktadır. Bu durumun aksine Katz ve Voigt, biranın insan zihnini etkileyen alkollü bir içki olmasının yanında son derece besleyici bir kaynak

³¹⁷ Fokke Gerritsen ve diğerleri, "Barcın Höyük The Beginnings of Farming in the Marmara Region", **The Neolithic in Turkey: Northwestern Turkey and Istanbul**, (Ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm), Archaeology & Art Publications, İstanbul, 2013, ss. 93-112

³¹⁸ Necmi Karul ve Mert B. Avcı, "Aktopraklık", **The Neolithic in Turkey: Northwestern Turkey and Istanbul**, (Ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm), Archaeology & Art Publications, İstanbul, 2013, ss. 45-68

³¹⁹ Clemens Lichter ve Recep Meriç, "Dedecik-Heybelitepe", **Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 385-386

³²⁰ Altan Çilingiroğlu ve Çiler Çilingiroğlu, "Ulucak", **Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 361-372

³²¹ Refik Duru, "Göller Bölgesi Neolitiği: Hacılar-Kuruçay Höyüğü-Höyücek-Bademağacı Höyüğü", **Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 331-360

³²² Mehmet Özdoğan, "Neolitik Yaşam Biçiminin Orta Anadolu'dan Avrupa'ya Aktarımı", **12000 Yıl Önce "Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı" Neolitik Dönem**, (Ed. Nezih Başgelen), YKY, İstanbul, 2007, (Yayılma), ss. 63-70

³²³ Tekin, s. 238

³²⁴ Banning, Pottery Neolithic, ss. 40-45

³²⁵ Metin Özbek, **Beslenme Kültürü ve İnsan**, Alter Yayınları, Ankara, 2013, (Beslenme), ss. 186-187

olabileceği konusunda varsayımlarda bulunmuşlardır. Bira üretiminin Neolitik Dönem’de başladığını gösteren doğrudan kanıtın olmadığını kabul ederlerken, insan iskeletlerinde ürik asitler şeklinde tespit edilebileceğini düşünmektedirler.³²⁶ Çanak çömlekler üzerinde ve insan iskeletlerinde yapılacak olan analizler Neolitik Dönem sırasında bira üretiminin başladığını kanıtlayabilir. Benzer bir şekilde Geç Neolitik dönemde şarap yapımıyla ilgili bazı veriler bulunmaktadır. İran’da bulunan Hacı Firuz Tepe yerleşiminde MÖ 7. binyıla ait çanak çömlekler üzerinde yapılan kalıntı analizi, üzümde doğal olarak bulunan tartarik asitten meydana gelen kalsiyum kristallerinin bulunduğunu göstermiştir.³²⁷ Tartarik asit şarap üretimi esnasında mayalanmaya yardım eden bir maddedir.³²⁸ Ayrıca diğer kimyasal analizlerde çanak çömleklerde şarap kalıntılarına rastlanılmıştır.³²⁹ Bu doğrultuda Geç Neolitik insanların bilinçli bir şekilde şarap üretimini gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Şarap üretimi ve tüketimi doğrudan sosyal yapının farklılaşmasıyla ilgilidir. Düzenli bir yerleşik yaşam ile ilişkilendirilen boş zaman ve iş bölümünün getirmiş olduğu yeni bir yaşam tarzı şarap üretimi gibi gelişmeleri doğurmuş olduğu düşünülebilir.

Bu dönemde önemli bir maddi kültür grubunu taş aletler ve süs eşyaları oluşturmaktadır. Geç Neolitik Dönemle birlikte çanak çömlek teknolojisinde büyük gelişmeler meydana gelirken taş alet teknolojisinde azalmaların gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Birçok yerleşimde deniz kabuklarından üretilmiş süs eşyaları bulunmaktadır. Yanı sıra çeşitli değerli taşlar, organik malzemeler ve obsidyen gibi volkanik kayalar da süs eşyası üretiminde kullanılmıştır.³³⁰

PN ekonomisi tamamen tahıllar, bakliyatlar ve evcil hayvanların yönetim biçimine dayanmaktadır. Bu durum ele geçen araç gereç topluluklarından da anlaşılmaktadır. Buluntu grubunun büyük bir çoğunluğunu zirai işlemlerde kullanılmış olan orak, çapa ve pulluk gibi araçlar oluşturmaktadır. Avcılık faaliyetleri büyük ölçüde azalmış olmasına rağmen hala yapılmakta olduğu yerleşimlerden elde edilen

³²⁶ Solomon H. Katz ve Mary M. Voight, “Bread and Beer: The Early Use of Cereals in the Human Diet”, **Expedition**, Cilt 28, Sayı 2, 1986, ss. 23-34

³²⁷ Patrick E. McGovern, **Ancient Wine: The Search for The Origins of** Viniculture, Princeton University Press, Princeton, 2003, ss. 64-84

³²⁸ Arif Akman, “Şaraplarda Malolaktik Fermantasyon”, **Gıda**, Cilt 11, Sayı 3, 1986, ss. 135-138

³²⁹ McGovern, ss. 64-84

³³⁰ Banning, ss. 188-237

yabani hayvan kalıntılarından anlaşılmaktadır. PN'nin sonuna doğru, Güney Levant'ta zeytinyağının üretilmiş olduğuna dair kanıtlar bulunmaktadır.³³¹

PN yerleşimleri, genellikle mevsimsel veya yıl boyu yerleşimin olduğu önemli miktarda taş veya kerpiç mimariye sahip küçük çaplı merkezlerden oluşmaktadır. Yerleşim hiyerarşisinin varlığını gösteren bazı veriler bulunmaktadır. Büyük boyutlu köyler ile ilişkili küçük boyutlu tarım için kullanılan yerleşimlerin olduğunu gösteren belirtiler bulunmaktadır.³³²

Genel olarak PN konut mimarisi dikdörtgen plana sahip tek veya çok odalı evlerden oluşmaktadır. Ancak nadirde olsa Yarmoukian ve Halaf kültüründe dairesel yapının tekrardan ortaya çıktığı görülmektedir. Konutlar, taş temel üzerine kerpiç ve taş eklenerek yapılmıştır. Bazı evlerin zeminlerinde alçı ve kireçten yapılmış sıvalar bulunmaktadır. Yerleşim organizasyonu daha çok çekirdek ailelere dayalı bir şekilde yapılmıştır. Bununla beraber konut mimarisinden ayrılan büyük boyutlu geniş ailelerin yaşadığı ya da depo olarak kullanılmış olduğu düşünülen yapılar da bulunmaktadır.³³³

İnsanların sosyal yaşamlarında sınıfsal farklılaşmanın yaşandığını gösteren veriler bulunmaktadır. Özellikle damga mühürlerin yoğun bir şekilde kullanımı özel mülkiyetin ortaya çıkmış olduğunu göstermektedir. Ayrıca toplumsal iş bölümü, bireylerin toplumdaki statüsü ve yeni zanaatların ortaya çıkması da sosyal yapının önceki dönemlere göre değişikliklere uğramış olduğunu kanıtlar niteliktedir. Buna rağmen sosyal örgütlenme biçiminin en iyi anlaşılabilceği büyük yerleşimlerden birisi olan Çatalhöyük'te, hala hane halkı toplumda ön plandadır. Mellaart, Çatalhöyük toplumunda yöneticiler sınıfının olduğunu önermiştir.³³⁴ Fakat bunu kanıtlayacak kesin veriler olmamasından dolayı diğer araştırmacılar tarafından kabul görmemiştir.

Geç Neolitik Dönem'le birlikte ruhani yaşam ve ritüel pratikleri gibi yenilikler görülmektedir. Daha önceki PPN yerleşimlerindeki kutsal alanlarda ve konutların hemen hemen hepsinde görülen erkek egemen bir toplum yapısına işaret eden erkek betimlemelerine Geç Neolitik yerleşimlerinde nadir bir şekilde rastlanılmaktadır. Bu durum Geç Neolitik topluluklarının toplanma yapılarının değişime uğradığını

³³¹ Simmons, ss. 212-213

³³² Banning, Pottery Neolithic, ss. 40-45

³³³ Banning, Pottery Neolithic, ss. 40-45

³³⁴ James Mellaart, "Çatal Hüyük: The 1960's Seasons", **Ancient Anatolia: Fifty Years' Work by the British Institute of Archaeology at Ankara**, (Ed. Roger Matthews), British Institute of Archaeology at Ankara, Ankara, 1998, (Çatalhöyük), ss. 35-41

yansıtmaktadır. Bu dönemdeki yerleşim alanlarında taş ve kil figürinler oldukça yaygın olmakla birlikte büyük çoğunluğunu kadın betimlemeleri oluşturmaktadır. Kadın figürinleri genellikle oturur pozisyonda abartılı kalçaları ve doğurganlığı simgeleyen diğer özellikleri vurgulanarak yapılmışlardır.³³⁵ Ek olarak Yarmukian kültüründeki çanak çömleklerde görülen üçgen, “V” şekli ve zikzak motiflerinin kadın cinsel organını temsil ettiği düşünülmektedir.³³⁶ Kadının insanların imgelemelerinde baskın bir yer edinmesi ana tanrıça kültünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ritüel ve tapınımın önceki dönemlerde görülen toplu bir biçimde, toplanma yapılarında gerçekleştirilmesinin aksine bu dönemde hane halkı tarafından kendi evlerinde gerçekleştirilmiş olduğu görülmektedir.³³⁷ Geç Neolitik yerleşimlerinde ortak amaçlar için kullanılmış yapıların kanıtları bulunmaktadır. Ancak bu yapıların ruhani amaçlara hizmet etmiş olduğu bilinmemektedir.³³⁸

Ölü gömme gelenekleri önceki dönemlerde de olduğu gibi ritüel faaliyetlerini anlamak için önemli veriler oluşturmaktadır. Birçok Geç Neolitik yerleşiminde ölümler evlerin tabanlarına gömülmüşlerdir. Ancak PPN evresinde ölümlerin sadece evlerin altına gömüldüğü bazı yerleşimlerde bu dönem ile ev dışında da gömülere rastlanılmaktadır.³³⁹ Ölümler genellikle çeşitli mezar hediyeleriyle birlikte gömülmüşlerdir. Özellikle bireylerin yaşamları boyunca kullanmış olduğu düşünülen kişisel eşyalar ve çeşitli çanak çömlekler, mezar hediyelerinin büyük bir çoğunluğunu oluşturmaktadırlar.³⁴⁰ Güney Levant yerleşimlerinde ise gömüler genellikle tek kişi olmakla birlikte nadiren mezar hediyelerine rastlanılmaktadır.³⁴¹ Wadi Rabah yerleşiminde görülen yeni bir gömme biçimi ise ölen veya ölü doğan bebekler için çanak çömleklerin kullanılmasıdır.³⁴² Bu davranış bebeklerin ve çocukların toplum içindeki statüsünün göstergesidir. PPN topluluklarında görülen kafatasının bedenden

³³⁵ Banning, *Pottery Neolithic*, ss. 40-45

³³⁶ Estelle Orrelle ve Avi Gopher, “The Pottery Neolithic Period: Questions about Pottery Decoration, Symbolism, and Meaning”, **Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation**, (Ed. Ian Kuijt), Kluwer Academic Publishers, New York, 2002, ss. 295-308

³³⁷ Simmons, s. 218

³³⁸ Simmons, s. 218

³³⁹ Peasnell, ss. 215-235

³⁴⁰ Peasnell, ss. 215-235

³⁴¹ Avi Gopher, “Early Pottery-Bearing Groups in Israel -The Pottery Neolithic Period”, **The Archaeology of the Holy Land**, (Ed. Thomas Levy), Leicester University Press, London, 1998, (Burial), ss. 205-225

³⁴² Simmons, s. 219

ayrılarak ayrı bir şekilde değerlendirilmesi bu dönem ile birlikte azalmaktadır. Yine de Catalhöyük'te bu geleneğin devam ettiğini gösteren gömüler bulunmuştur.³⁴³

PN, özellikle bazı bölgelerde birçok yeniliğin ve değişimin yaşanmış olduğu bir evredir. Genel olarak PN toplulukları, yeni ihtiyaçlara göre üretilen teknolojik yeniliklerle küçük bölgelerdeki yerleşik tarım köylerini yansıtmaktadır. Bu süreçte, Yakındoğu'da bulunan birçok mega köy küçülmüş ve terk edilmiştir. Anadolu toprakları PN evresi için merkez konumuna gelmiş ve neolitik paket buradan Avrupa'ya aktarılmıştır. Ekonomik açıdan evcilleştirilmiş bitki ve hayvanlara dayalı bir sistem benimsenmiştir. İş bölümü birçok zanaatın ortaya çıkması ve gelişmesine olanak sağlamıştır. Çanak çömlek açık bir şekilde maddi kültürün önemli bir parçası haline gelmiştir. Kadın, toplum imgeleminde önemli bir yere gelmiştir. Toplumlara hala hane odaklı bir sosyal yapılanması bulunmaktadır. Ancak özel mülkiyetin ve sınıfsal farklılığın göstergeleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Çekirdek bölgeden uzak coğrafyalara yayılarak kolonileşme hareketleri hızlanmış ve küreselleşmenin ilk adımları atılmıştır.

³⁴³ Hodder ve Cessford, ss. 17-40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YEMEK KÜLTÜRÜNÜN OLUŞUMU VE GELİŞİMİ

3.1. PALEOLİTİK VE EPI-PALEOLİTİK ÇAĞLARDA BESLENME

Beslenme, canlılar için hayatın vazgeçilmez unsurlarından birisidir. Tüm canlılar hayatta kalabilmek için beslenmek zorundadır. Beslenme, canlılar için doğum, büyüme ve ölüm gibi yaşamın sıradan bir parçasıdır. Fakat sadece insanlar beslenmeyi kültürel bir olguya çevirmiştir. İlk insansı formlardan günümüze kadar 6 milyon yıllık süreçte beslenme biçiminin beş aşamadan oluştuğu önerilmektedir. Bunlar sırasıyla toplayıcılık, toplayıcılık ve leş yiyicilik, toplayıcılık ve küçük çaplı avcılık, toplayıcılık ve örgütlü bir biçimde avcılık ile tarım ve hayvancılıktır.³⁴⁴

İnsanın evrimiyle beslenme alışkanlıklarının gelişimi ve değişimi doğru orantılıdır. Günümüze kadar yapılan araştırmalar doğrultusunda insanın atalarına ait en eski fosil, 2009 yılında İspanya’da bulunmuştur. 12 milyon yıl önceye tarihlendirilen bu tür *Anoiapithecus brevirostris* olarak adlandırılmaktadır.³⁴⁵ Afrika’da bulunan hominid fosilleri ise 6-7 milyon yıl önceye tarihlendirilmektedir.³⁴⁶ Bu hominidlerin ağız ve diş yapılarından yola çıkılarak, temelde bitki ile beslenen (*Herbivore*) canlılar oldukları ortaya çıkmıştır.³⁴⁷ Günümüzden 3.4 milyon yıl öncesine kadar hominidlerin diyeti, tohum, meyve, yaprak, ağaç kabuğu, toprak altında bulunan çeşitli bitki kökleri ve yumrularından oluşmaktadır.³⁴⁸ İnsanın beslenme kültürü ise Etiyopya’nın Hadar Çölü’nde bulunan ve 3.4 milyon yıl öncesine tarihlendirilen “Lucy” olarak bilinen *Australopithecus afarensis* türü ile başlamaktadır.³⁴⁹ Bu türün doğrudan insan ile ilişkilendirilmesinin sebebi, arka ayaklarının üzerinde yürüeyebilen ilk hominid olması ve modern insanın da dahil

³⁴⁴ Özbek, Beslenme, s. 81

³⁴⁵ Salvador Moyà-Solà ve diğerleri, “A Unique Middle Miocene European Hominoid and the Origins of the Great Ape and Human Clade”, **Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America**, Cilt106, Sayı 24, 2009, ss. 9601-9606

³⁴⁶ Martin Pickford, “Palaeoenvironments and hominoid evolution”, **Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie**, Cilt 83, 2002, ss. 337-348

³⁴⁷ Linda Civitello, **Cuisine and Culture: A History of Food and People**, John Wiley & Sons, Canada, 2008, ss. 1-2

³⁴⁸ Jonathan Silvertown, **Dinner with Darwin: Food, Drink, and, Evolution**, University of Chicago Press, 2017, ss. 24-26

³⁴⁹ Donald C. Johanson, “Lucy, Thirty Years Later: An Expanded View of Australopithecus Afarensis”, **Journal of Anthropological Research**, Cilt 60, Sayı 4, 2004, ss. 465-486

olduğu *Homo*'nun kökenlerinin bu türe dayanmasıdır. *A. afarensis*'lerin diyetleri daha çok vejetaryendir. Yapılan araştırmalar doğrultusunda büyük yan dişler ve görece ufak köpek dişler ile güçlü bir çene yapısına sahip olmaları sert yiyecekleri kolay bir şekilde çiğnediklerini göstermektedir.³⁵⁰ *A. Afarensis* gibi vejetaryen türlerin diyetleri paleoarkeolojik verilerin azlığından kaynaklı olarak tam olarak bilinmemektedir. Ancak bitkilerin yapısında bulunan fitolit, bitkinin yenilmesi durumunda hominidlerin dişlerinde silis tanecikleri bırakmaktadır. Böylece diş analizleri sırasında ne tür bitkileri tüketmiş oldukları hemen hemen anlaşılmaktadır.³⁵¹ *A. Afarensis*'ler daha çok vejetaryen olmalarına rağmen et tüketen ilk hominid türüdür.³⁵² Fakat ateş insanlığın kültür tarihine bu süreçte dahil olmadığı için eti çiğ olarak tüketmişlerdir. Yabani sığır, koyun ve keçi gibi hayvanlara ait fosilleşmiş kemik kalıntıları üzerinde yapılan incelemelerde etin, taştan yapılmış keskin aletler yardımıyla kemikten sıyrıldığını gösteren izler bulunmaktadır.³⁵³ Sadece et sıyırmakla kalınmamış kemiklerin iliklerine ulaşmak için kemiklerin kırıldığı anlaşılmaktadır. Bu tarz kesik ve kırılma izlerini gösteren kemik kalıntıları Etiyopya'da Lucy'nin bulunmuş olduğu bölgede keşfedilmiştir.³⁵⁴ Et tüketiminin daha çok leş yiyiciliğe dayalı olduğu düşünülmektedir.³⁵⁵ Bununla birlikte 2.5 milyon yıl öncesine kadar insan atalarının, eti avlayarak tüketmiş olduklarına dahil günümüze kadar herhangi bir veri bulunamamıştır.³⁵⁶ Bu doğrultuda insansıların et yemeye leş yiyicilik ile başlamış olduğu kabul edilmektedir.

Modern insanında içinde bulunduğu *Homo* türünün 2.8 milyon yıl önce *Australopithecus*'tan evrimleştiği ilk türün *Homo habilis* (becerikli/yetenekli insansı)

³⁵⁰ Daniel E. Lieberman, **The Evolution of the Human Head**, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 2011, ss. 433-434

³⁵¹ Peter S. Ungar, "Dental Evidence for the Reconstruction of Diet in African Early Homo", **Current Anthropology**, Cilt 53, Sayı 6, 2012, ss. 318-329

³⁵² Peter S. Ungar ve Matt Sponheimer, "The Diets of Early Hominins", **Science**, Cilt 334, Sayı 6053, 2011, ss. 190-193

³⁵³ Bruce Bower, "Fossils Flesh out Humanity's Past", **Science News**, Cilt 155, Sayı 17, 1999, s. 262

³⁵⁴ Shannon P. McPherron ve diğerleri, "Evidence for stone-tool-assisted consumption of animal tissues before 3.39 million years ago at Dikika, Ethiopia", **Nature**, Cilt 466, Sayı 7308, 2010, ss. 857-860

³⁵⁵ Sonia Ragir ve diğerleri, "Gut Morphology and the Avoidance of Carrion among Chimpanzees, Baboons, and Early Hominids", **Journal of Anthropological Research**, Cilt 56, Sayı 4, 2000, ss. 477-512

³⁵⁶ Ken Sayers ve C. Owen Lovejoy, "Blood, Bulbs, and Bunodonts: On Evolutionary Ecology and the Diets of Ardipithecus, Australopithecus, and Early Homo", **The Quarterly Review of Biology**, Cilt 89, Sayı 4, 2014, ss. 319-357

olduğu düşünülmektedir.³⁵⁷ *H. habilis*'e ait ilk fosil Tanzanya'nın Olduvai Boğazı'nda 1964 yılında bulunmuş ve 1.8 milyon yıl öncesine tarihlendirilmiştir.³⁵⁸ Ancak son yıllardaki çalışmalar doğrultusunda bulunan fosiller, *H. habilis*'in kökenlerini 2.3 milyon yıl öncesine çekmiştir.³⁵⁹ Bu durum *Homo* türünün *Australopithecus*'tan evrimleşmiş olduğunu destekler niteliktedir. *H. habilis*'ler diğer insansılara göre daha büyük bir beyin yapısına sahiptirler. Bu türün en önemli özelliği ise günlük yaşamlarındaki çeşitli işlerde kullanılmak üzere bilinçli olarak alet üretmiş olmalarıdır. Fosillerin çevresinde birçok taş alet bulunmuştur. Daha çok çakıl taşı, kuvarz ve çakmak taşlarından üretilmiş olan bu aletler (Oldowan olarak adlandırılan taş endüstrisi), keskin kenarlı ya da delici şeklinde biçimlendirilmiştir.³⁶⁰ Modern insanlığın kültür tarihi *H. habilis* ile başlamaktadır. *H. habilis*'lerin diyetinin büyük bir kısmını et oluşturmaktadır. Ancak organize bir avcılık söz konusu olmadığı için çevrelerinde buldukları hayvan leşlerinden et gereksinimlerini karşılamışlardır. Olduvai I olarak adlandırılan jeolojik tabaka içerisinde, çeşitli hayvanlara ait 40 bine yakın kemik parçasıyla *H. habilis*'lerin ürettiği birçok taş alet bulunmuştur.³⁶¹ Bu buluntular üzerinde yapılan çalışmalar, *H. habilis*'ler, etleri küçük parçalara ayırmak, kemikler üzerindeki et artıklarını sıyırmak ve kemikleri kırıp içlerindeki ilikleri çıkarmak için ürettiği taş aletleri kullanmışlardır.³⁶² Ek olarak kamp alanlarından geriye kalan veriler doğrultusunda, çeşitli balık ve kabuklu deniz ürünlerini de tüketmiş oldukları anlaşılmaktadır.³⁶³ Etin yanı sıra toplayıcılık faaliyetlerinden elde edilen bitkisel besinler de oldukça sık tüketilmiştir.³⁶⁴ Protein ve yağ bakımından zengin besinlerin bulunduğu *H. habilis*'lerin diyeti, vücut yapılarının evrime uğramasına yol açmıştır. Düzenli bir şekilde et tüketiminin en büyük etkisi sindirim sistemi üzerinde olmuştur. Yüksek kalitedeki besinlerden oluşan bu tarz bir

³⁵⁷ Henry M. McHenry ve Katherine Coffing, "Australopithecus to Homo: Transformations in Body and Mind", **Annual Review of Anthropology**, Cilt 29, 2000, ss. 125-146

³⁵⁸ P. V. Tobias, "Australopithecus, Homo Habilis, Tool-Using and Tool-Making", **The South African Archaeological Bulletin**, Cilt 20, Sayı 80, 1965, ss. 167-192

³⁵⁹ Fred Spoor ve diğerleri, "Reconstructed Homo habilis type OH 7 suggests deep-rooted species diversity in early Homo", **Nature**, Cilt 519, 2015, ss. 83-86

³⁶⁰ Tobias, ss. 167-192

³⁶¹ Randall L. Susman, "Who Made the Oldowan Tools? Fossil Evidence for Tool Behavior in Plio-Pleistocene Hominids", **Journal Anthropological Research**, Cilt 47, Sayı 2, 1991, ss. 129-151

³⁶² Peter S. Ungar ve diğerleri, "Diet in Early Homo: A Review of the Evidence and a New Model of Adaptive Versatility", **Annual Review of Anthropology**, Cilt 35, 2006, ss. 209-228

³⁶³ Roy Larick ve Russell L. Ciochon, "The African Emergence and Early Asian Dispersals of the Genus Homo", **American Scientist**, Cilt 84, Sayı 6, 1996, ss. 538-551

³⁶⁴ Ungar ve diğerleri, ss.209-228

diyetin yaşamlarına dahil olması, mide ve bağırsak sisteminin küçülmesine yol açmakla birlikte beyin oldukça iri bir hale gelerek gelişmesine olanak sağlamıştır.³⁶⁵

Günümüzden 1.9 milyon yıl öncesinde *Homo erectus* (dik duran insan) olarak adlandırılan yeni bir tür ortaya çıkmıştır.³⁶⁶ Daha önceki türler ile kıyaslandığı zaman modern insana en çok benzeyeni *H. erectus*'tur. 130 cm boyunda ve dik şekilde yürüyebilen ilk *Homo* türüdür.³⁶⁷ İlk *H. erectus* fosillerinin iri yan dişleri olmasına rağmen sonraki dönemlere ait fosillerin incelenmesi doğrultusunda, dişlerin evrimleşerek küçülmüş olduğu anlaşılmıştır.³⁶⁸ Bu durum *H. erectus*'ların beslenme biçimlerindeki köklü bir değişim ile ilişkilidir. Güney Afrika'da Swartkrans Mağarası ve Kenya'daki Koobi Fora fosil sahasında bulunan yanmış hayvan kemikleri üzerinde yapılan incelemeler, günümüzden 1.5 milyon yıl öncesinde ateşin kontrol altına alınarak kullanılmaya başlanıldığını göstermektedir.³⁶⁹ Ayrıca yine Afrika'nın 11 farklı bölgesinde daha *H. erectus*'un ateşi kullanılmış olduğuna dair çeşitli kömürleşmiş kalıntılar bulunmakla birlikte ateşin bir yangın sonucu oluşmadığı bilinçli olarak yakılmış olduğu düşünülmektedir.³⁷⁰ *H. erectus*'ların yayılım alanı Afrika ile sınırlı kalmamıştır. Dünyanın birçok bölgesine yayılmışlardır. Çin'de bulunan Chou-k'ou-tien Mağarası'nda bulunan *Pekin Adamı* olarak adlandırılan *Homo erectus pekinensis*'e ait fosiller, 400-500.000 yıl öncesinde ateşin Uzak Doğu'da kullanılmış olduğunu göstermektedir.³⁷¹ Ateşin insanlığın kültür tarihine girmesi *H. erectus*'lar ile olmuştur. Ateşin insan yaşamındaki yeri oldukça önemlidir. Isınma, aydınlatma, yemek pişirme, kurutma, korunma, haberleşme ve güven duygusu bunların başında gelmektedir. Swartkrans ve Koobi Fora'daki yanmış hayvan kemiği kalıntıları, ateşin kontrol altına alınması dışında besin pişiriminin de bu tarihte

³⁶⁵ Leslie C. Aiello ve Jonathan C. K. Wells, "Energetics and the Evolution of the Genus Homo", **Annual Review of Anthropology**, Cilt 31, 2002, ss. 323-338

³⁶⁶ G. Philip Rightmire, "Patterns in the Evolution of Homo erectus", **Paleobiology**, Cilt 7, Sayı 2, 1981, ss. 241-246

³⁶⁷ Christopher Ruff, "Variation in Human Body Size and Shape", **Annual Review of Anthropology**, Cilt 31, 2002, ss. 211-232

³⁶⁸ Lieberman, ss. 433-434

³⁶⁹ Silje Evjenth Bentsen, "Using Pyrotechnology: Fire-related Features and Activities with a Focus on the African Middle Stone Age", **Journal of Archaeological Research**, Cilt 22, Sayı 2, 2014, ss. 141-175

³⁷⁰ Steven R. James, "Hominid Use of Fire in the Lower and Middle Pleistocene: A Review of the Evidence", **Current Anthropology**, Cilt 30, Sayı 1, 1989, ss. 1-26

³⁷¹ K. C. Chang, "Chinese Palaeoanthropology", **Annual Review of Anthropology**, Cilt 6, 1977, ss. 137-159

başlamış olduğu düşünülmektedir.³⁷² Wrangham, *H. erectus*'un 1.5 milyon yıl önce yemek pişiren ilk insan türü olduğunu vurgulamaktadır.³⁷³ Wrangham bu önerisini *H. erectus*'un diğer türlere kıyasla ağız, diş, mide ve bağırsak yapısının küçülmesi ve daha büyük bir beyin yapısına sahip olmasına dayandırmaktadır.³⁷⁴ *H. erectus*'un sindirim sistemindeki büyük değişimin nedeni besinlerin pişirilerek tüketilmeye başlanmasıyla ilişkilidir. Fakat günümüze kadar yapılan çalışmalarda besin pişiriminin tam olarak ne zaman başlamış olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte besin pişiriminin, Swankrans ve Koobi Fora'daki 1.5 milyon yıl önceki ateşin bilinen ilk izlerinden Neanderthal insanın ortaya çıktığı 200 bin yıl öncesi arasında bir tarihte başlamış olduğu düşünülmektedir.³⁷⁵

Lévi-Strauss, ilk olarak 1964'te yayımlanmış olduğu kitabında, yemek pişirmenin hayvanlar ile insanlar arasındaki farkı belirlemekle birlikte kültürün yaratılmasında önemli bir yeri olduğunu vurgulamıştır.³⁷⁶ Armesto'ya göre ise yemek pişirmek ilk kimyasal işlemdir. İnsanların besinleri pişirerek deneme yanılma yolu ile tat değişikliklerine yol açan ve sindirimi kolaylaştıran biyokimyasal değişimleri keşfetmiş olduğunu ve ilk bilimsel devrimin böylece gerçekleştirilmiş olduğunu öne sürmektedir.³⁷⁷ Besin pişiriminin ilk olarak ne zaman başladığı hakkında birçok öneri bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar, ilk kızarmış ete bir orman yangının sebep olduğunu düşünürken bazıları ise pişirme işleminin insanlar tarafından kontrol edilen incelik gerektiren bir eylem olduğunu düşünmektedirler.³⁷⁸ Açık bir ateş üzerinde besinlerin kızartılmasının ilk pişirme yöntemi olduğu araştırmacılar tarafından kabul edilmektedir.³⁷⁹

Besinlerin pişirilmeye başlanması, yiyeceklerin kolay ve hızlı bir şekilde sindirilmesini sağlamış, yiyeceklerin besleyicilik oranını artırmış ve çığ besinlerden kaynaklanan hastalıkların birçoğu önlenerek evrimsel açıdan büyük değişikliklerin

³⁷² Silvertown, ss. 30-32

³⁷³ Richard Wrangham, **Catching Fire: How Cooking Made Us Human**, Basic Books, New York, 2009, ss. 45-50

³⁷⁴ Wrangham, ss. 45-50

³⁷⁵ Ahmet Uhri, **Ateşin Kültür Tarihi**, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, (Ateş), s. 22

³⁷⁶ Claude Lévi-Strauss, **The Raw and the Cooked**, Jonathan Cape, London, 1970

³⁷⁷ Felipe Fernández-Armesto, **Yemek için Yaşamak: Yiyeceklerle Dünya Tarihi**, çev. Elif Akhan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 25

³⁷⁸ Catherine Perlès, "Feeding Strategies in Prehistoric Times", **Food: A Culinary History from Antiquity to the Present**, (Ed. Jean Louis Flandrin ve Massimo Montanari), Columbia University Press, New York, 1999, ss. 21-31

³⁷⁹ Civitello, ss. 2-4

başlangıcı olmuştur. *H. erectus*'tan itibaren zaman içerisinde pişmiş yiyecekler insan bünyesinde vazgeçilmez olmuş ve sindirim sistemi buna göre evrimleşmiştir.³⁸⁰ Ayrıca pişirme sayesinde besinler yumuşamaktadır. Böylece daha fazla çiğnemeye gerek kalmadan besinler kolay bir şekilde öğütülebilmektedir. Çene hareketlerinde görülen azalma, şakak kaslarının küçülmesine yol açmaktadır. Bu şakak kaslarının kemikler üzerinde sıkıştırıcı etkisi bulunmaktadır. Şakak kaslarının küçülmesi, kafatası üzerindeki baskıyı azaltarak beynin büyümesine olanak sağlamıştır.³⁸¹ Bu sayede modern insanın anatomik yapısı şekillenmeye başlamıştır.

Beslenme biçimindeki köklü değişiklik ile giderek hızlanan evrimleşme sürecinde 780.000 yıl önce *H. erectus*'tan evrilmiş bir tür ortaya çıkmıştır. İlk olarak 1907 yılında Alanya'nın güneyinde Heidelberg yakınlarında bir çene kemiğinin bulunması ile *Homo heidelbergensis* olarak adlandırılan yeni bir *Homo* türü keşfedilmiştir.³⁸² Ancak daha sonra Yunanistan, Etiyopya, Zambiya, Hindistan ve Çin'de de bu türe ait fosiller ortaya çıkmıştır.³⁸³ *H. erectus*'a göre yüzde 30 oranında daha büyük bir beyin yapısına, daha güçlü kaslara ve uzun kemiklere sahip oldukları bilinmektedir.³⁸⁴ *H. heidelbergensis* kalıntılarının incelenmesi sonucunda ateşi ihtiyaç halinde kullanabildikleri ortaya çıkmıştır. Böylece yayıldığı tüm coğrafyalara kolayca uyum sağlayarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Alanya'da bulunan Schöningen kasabasında 300-320.000 yıl öncesine tarihlenen mızraklar bulunmuştur. *H. heidelbergensis*'lerin bu mızrakları üretilip organize bir şekilde avcılık faaliyetlerinde kullanmış oldukları düşünülmektedir.³⁸⁵ Bu bölgede yapılan araştırmalarda, *H. heidelbergensis*'lerin yaşamış oldukları dönemde bir gölün varlığı ve etrafında çok sayıda hayvanın yaşamış olduğu anlaşılmıştır. Diyetlerinin büyük bir çoğunluğunu avlayarak elde ettikleri büyükbaş hayvanlar oluşturmaktadır. Etin yanı sıra bölgede

³⁸⁰ Özbek, Beslenme, ss. 105-106

³⁸¹ Uhri, Ateş, ss. 23

³⁸² Günther A. Wagner ve diğerleri, "Radiometric dating of the type-site for *Homo heidelbergensis* at Mauer, Germany", **Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America**, Cilt 107, Sayı 46, 2010, ss. 19726-19730

³⁸³ Silvertown, ss. 34-35

³⁸⁴ Laura T. Buck ve Chris B. Stringer, "Homo heidelbergensis", **Current Biology**, Cilt 24, Sayı 6, 2014, DOI:10.1016/j.cub.2013.12.048, (01.08.2020), ss. 1-2

³⁸⁵ Duilio Garofoli, "A Radical Embodied Approach to Lower Palaeolithic Spear-making", **The Journal of Mind and Behavior**, Cilt 36, Sayı 1/2, 2015, ss. 1-25

bolca bulunan meşe palamudu, fındık ve böğürtlen gibi bitkisel ürünleri de tüketmişlerdir.³⁸⁶

Homo cinsinin evrimleşme sürecindeki en büyük gelişmelerden birisi de Neandertallerin ortaya çıkmasıdır. İlk Neandertal fosili, 1856 yılında Almanya'nın, Düsseldorf kenti yakınlarındaki Neander Vadisi'nde bulunmuştur.³⁸⁷ Bu yüzden *Homo neanderthalensis* olarak adlandırılmıştır. Neandertallerin kökeni diğer türlerde olduğu gibi Afrika değil Avrupa'dır.³⁸⁸ Günümüzden önce yaklaşık olarak 250.000 ile 35-28.000 yılları arasında yaşadıkları ve bilinmeyen nedenlerden ötürü soylarının yok olduğu bilinmektedir.³⁸⁹ Neandertaller, Kuzey Almanya'nın soğuk bölgeleri ve Sibiry'a'nın Altay Dağlarından, güneyde Cebelitarık ve Levant gibi daha sıcak iklim yapısına sahip bölgelerde yaşamışlardır.³⁹⁰

Neandertallerin anatomik yapıları günümüz modern insanından oldukça farklıdır. Büyük bir çene yapısı bulunan, iri kemikli ve oldukça büyük bir beyine sahiptirler.³⁹¹ Bu gibi fiziksel özellikler, Neandertallerin modern insana göre daha güçlü ve dayanıklı bir yapıda olmalarını sağlamıştır. Yaşadıkları süre boyunca Neandertaller, karmaşık aletler üretmiş,³⁹² olasılıkla ölümlerini bilinçli olarak gömmüş³⁹³ ve mağara duvarlarına imgelemlerindeki çeşitli nesneleri resmetmişlerdir.³⁹⁴ Bu gibi veriler, Neandertallerin karmaşık bir sosyal yapılarının olduğunu göstermektedir.

Neandertallerin diyetleri ise, yaşamış oldukları bölgelere göre değişiklik göstermektedir. Soğuk bölgelerdeki Neandertallerin beslenme biçimi daha çok ete

³⁸⁶ Peter S. Ungar ve diğerleri, ss. 209-228

³⁸⁷ William L. Straus, Jr. ve A. J. E. Cave, "Pathology and the Posture of Neanderthal Man", **The Quarterly Review of Biology**, Cilt 32, Sayı 4, 1957, ss. 348-363

³⁸⁸ Paul Mellars, **The Neanderthal Legacy: An Archaeological Perspective from Western Europe**, Princeton University Press, Princeton, 1996, ss. 1-3

³⁸⁹ Robert A. Foley ve Marta Mirazón Lahr, "Variable Cognition in the Evolution of Homo: Biology and Behaviour in the African Middle Stone Age", **Landscapes of Human Evolution: Contributions in Honour of John Gowlett**, (Ed. James Cole, John McNabb, Matt Grove ve Rob Hosfield), Archaeopress, Oxford, 2020, ss. 125-141

³⁹⁰ Gerhard P. Shipley ve Kelly Kindscher, "Evidence for the Paleoethnobotany of the Neanderthal: A Review of the Literature", **Scientifica**, Cilt 4, 2016, ss. 1-12

³⁹¹ George P. Rédei, **Encyclopedia of Genetics, Genomics, Proteomics, and Informatics**, Springer, New York, 2008, ss. 1325-1326

³⁹² Paola Villa ve Wil Roebroeks, "Neandertal Demise: An Archaeological Analysis of the Modern Human Superiority Complex", **PLoS ONE**, Cilt 9, Sayı 4, 2014, ss. 1-10

³⁹³ William Rendu ve diğerleri, "Evidence supporting an international Neandertal burial at LA Chapelle-aux-Saints", **Proceedings of the National Academy of Sciences**, Cilt 111, Sayı 1, 2013, ss. 81-86

³⁹⁴ A. W. G. Pike ve diğerleri, "U-Series Dating of Paleolithic Art in 11 Caves in Spain", **Science**, Cilt 336, Sayı 6087, 2012, ss. 1409-1413

dayalı olduğu düşünülmektedir. Çünkü buzullar ile kaplı bir coğrafyada gıdaya erişimleri zor olduğundan bölgelerinde bulunan çeşitli hayvanları avlayıp tüketmişlerdir. Yanı sıra bölgelerinde bulunan bazı bitkileri de göreceli olarak tüketmişlerdir.³⁹⁵ Aksine daha sıcak bölgelerde yaşayan Neandertallerin ise, gıdaya erişimleri daha kolaydır. Neandertallerin diyetlerini anlayabilmek için çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları, diş kalıntıları üzerinde yapılan incelemeler ve fosilleşmiş dışkı kalıntılarıdır. Bu çalışmalar hem soğuk bölgelerdeki hem de sıcak bölgelerdeki Neandertallerin diyetinin büyük bir kısmını etin oluşturduğunu destekler niteliktedir.³⁹⁶ Uzun yıllar boyunca Neandertaller etobur bir tür olarak tanımlanmıştır. Ancak son yıllarda yapılan diş taşları üzerindeki analizler sonucunda bitkilerin de diyetlerinde önemli bir yer tuttuğu anlaşılmıştır.³⁹⁷

Bazı Neandertallerin diş taşlarının incelenmesi sonucunda birçok bitkiye ait fitolitlere rastlanılmıştır.³⁹⁸ Minerallerin dişlerin yüzeyine çökmesi, bakteri ve gıda parçacıkları dahil ağız ortamının birçok bileşenini korur. Elde edilen diş taşı ağır şekilde mineralleştğinde arkeolojik bağlamda iyi bir şekilde korunarak günümüze kadar ulaşmaktadır.³⁹⁹ Bu doğrultuda diş taşı analizi insan türlerinin diyetlerinin nasıl şekillendiğini anlamak adına oldukça güçlü bir veridir. Neandertallerin bitki tüketimine dair en önemli kalıntılar Yakınoğu coğrafyasından gelmektedir. Bu bölgedeki diş taşlarından gelen veriler, hurma, çeşitli otlar, baklagiller, meşe palamudu ve Antep fıstığı gibi birçok değişik bitki türünün tüketilmiş olduğunu göstermektedir.⁴⁰⁰ Avrupa Neandertallerinin diyetlerinde ise bitkinin kullanılmış olduğuna dair veriler çok azdır. Taş aletlerin üzerlerindeki kalıntıların incelenmesi sonucunda bazı bitki türlerinin kullanılmış olduğu düşünülmektedir.⁴⁰¹ Ancak hangi türlerin tüketildiği net bir şekilde bilinmemektedir.

³⁹⁵ Shipley ve Kindscher, ss. 1-12

³⁹⁶ Tom Higham ve diğerleri, "The timing and spatiotemporal patterning of Neanderthal disappearance", **Nature**, Cilt 512, 2014, ss. 306-309

³⁹⁷ Ainara Sistiaga ve diğerleri, "The Neanderthal Meal: A New Perspective Using Faecal Biomarkers", **PLoS ONE**, Cilt 9, Sayı 6, 2014, ss. 1-6

³⁹⁸ Sistiaga ve diğerleri, ss. 1-6

³⁹⁹ Angela R. Lieverse, "Diet and the Aetiology of Dental Calculus", **International Journal of Osteoarchaeology**, Cilt 9, Sayı 4, 1999, ss. 219-232

⁴⁰⁰ Marco Madella ve Martin K. Jones, "The Exploitation of Plant Resources by Neanderthals in Amud Cave (Israel): The Evidence from Phytolith Studies", **Journal of Archaeological Science**, Cilt 29, 2002, ss. 703-719; Efraim Lev ve diğerleri, "Mousterian vegatal food in Kebara Cave, Mt. Carmel", **Journal of Archaeological Science**, Cilt 32, 2005, ss. 475-484

⁴⁰¹ Bruce L. Hardy, "Neanderthal behaviour and stone tool function at the Middle Palaeolithic site of La Quina, France", **Antiquity**, Cilt 78, Sayı 301, 2004, ss. 547-565

Amanda G. Henry ve arkadaşlarının farklı coğrafyalarda yapmış oldukları kapsamlı çalışma, Neandertallerin diyetlerinin oldukça geniş ve modern insaninkine benzediğini göstermektedir. Bu araştırma, Neandertallerin küçük av hayvanları, çeşitli deniz ürünleri (balık, midye vb.) ve bitkisel besinleri pişirerek tükettiklerini ortaya çıkarmıştır. Bu beslenme biçimindeki bitkilerin diyetlerinde önemli bir yeri tutmuş olması ve besinlerini pişirerek tüketmeleri hem beslenme kalitelerini yükseltmiş hem de insan gruplarının sosyal organizasyonlarının değişmesine sebep olmuştur.⁴⁰² Bu durum insan davranışındaki önemli bir değişimi temsil etmektedir.

Neandertaller ve önceki türlerin hiçbiri günümüze kadar hayatta kalamamıştır. Günümüzde yaşayan tek insan türü *Homo sapiens*'tir. Modern insana ait en eski kalıntılar 200.000 yıl öncesine tarihlendirilmekteydi. Son yıllarda Fas'ta Jebel Irhoud'da bulunan *Homo sapiens* fosilleri 315.000 yıl öncesine tarihlenmektedir.⁴⁰³ Fosil kayıtlarının az olması ve birçok önemli fosil verilerinin kronolojik olarak tarihlendirilememesinden dolayı *Homo sapiens*'in kesin olarak ortaya çıkış yeri ve zamanı belirsizliğini korumaktadır. Yine de Jebel Irhoud *Homo sapiens*'in erken dönemlerini belgeleyen en eski ve en zengin bölge konumundadır. *Homo sapiens*'ler Afrika kökenli bir türdür ve Afrika'dan dünyanın kalan coğrafyalarına zamanla yayılmışlardır. Günümüze kadar, Afrika dışında bulunan *Homo sapiens*'lere ait en eski fosiller, İsrail'deki Qafzeh ve Es Skhul mağaralarında ele geçmiş ve 90.000 ila 120.000 yıl öncesine tarihlendirilmiştir.⁴⁰⁴ Yine İsrail'de bulunan Misliya mağarasında son yıllarda keşfedilen bir çene ve diş fosilleri 177.000 ila 194.000 yıl öncesine tarihlendirilmiştir.⁴⁰⁵ Bu veri, *Homo sapiens*'lerin Afrika'yı düşünüldüğünden daha önce terk etmiş olduklarını göstermektedir.

Homo sapiens'ler bir noktada Asya'ya, Avrupa'ya, Avustralya ve Amerika kıtasına kadar yayılmışlardır. Birçok araştırmacı Afrika dışına yayılımın bir seferde

⁴⁰² Amanda G. Henry ve diğerleri, "Microfossils in calculus demonstrate consumption of plants and cooked foods in Neanderthal diets (Shanidar III, Iraq; Spy I and II, Belgium)", **Proceedings of the National Academy of Sciences**, Cilt 108, Sayı 2, 2011, ss. 486-491

⁴⁰³ Jean-Jacques Hublin ve diğerleri, "New fossils from Jebel Irhoud, Morocco and the pan-African origin of *Homo sapiens*", **Nature**, Cilt 546, 2017, ss. 289-292

⁴⁰⁴ John J. Shea ve Ofer Bar-Yosef, "Who Were The Skhul/Qafzeh People? An Archaeological Perspective on Eurasia's Oldest Modern Humans", **Journal of The Israel Prehistoric Society**, Cilt 35, 2005, ss. 451-468

⁴⁰⁵ Israel Hershkovitz ve diğerleri, "The earliest modern humans outside Africa", **Science**, Cilt 359, 2018, ss. 456-459

meydana geldiğini düşünmektedir.⁴⁰⁶ Bae ve arkadaşlarına göre ise insanların bu göç girişimleri tek seferde değil birkaç seferde meydana gelmiştir.⁴⁰⁷ Avrupa’da modern insanlara, Würm buzullaşması sırasında rastlanılmaktadır. Son yıllarda yapılan çalışmalarda, Bulgaristan’da Bacho Kiro mağarasında *Homo sapiens*’e ait fosiller bulunmuştur.⁴⁰⁸ Bu fosiller, günümüzden 47.000 yıl öncesine tarihlendirilmekle birlikte Avrupa’da günümüze kadar bulunmuş olan en eski *Homo sapiens* fosilleridir. Aynı zamanda bu fosillerin yanında bulunan vahşi hayvanlara ait kemik kalıntıları, taş aletler ve fildişi boncuk eserler, o dönemdeki insanların yaşam biçimlerini de yansıtmaktadır. Bizon, yabani at ve ayılara ait çok sayıda kemik bulunmuştur. Böylece 47.000 yıl önce Avrupa’da yaşamış *Homo sapiens*’lerin diyetlerinin önemli bir kısmını avlayarak elde ettikleri etin oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Avrupa’da yaşayan Üst Paleolitik Çağ’daki *Homo sapiens*’ler her türlü hammaddeden çeşit çeşit alet üretmişlerdir. Ek olarak ateşi de oldukça verimli kullanarak yiyeceklerini istedikleri gibi hazırlayarak diyetlerini çeşitlendirmişlerdir.⁴⁰⁹ Birçok mağarada ocak izleri ve bunların içerisinde yanmış hayvan kemikleri bulunmuştur. Bu durum besinleri pişirerek tüketmiş olduklarını göstermektedir. *Homo sapiens*’lerin diyetleri yalnızca etten oluşmamaktadır. Karbonhidrat açısından zengin bitkiler ve meyveler de diyetlerinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Diğer türlere göre daha dengeli bir beslenme biçimini benimsemişlerdir. Bazı Üst Paleolitik yerleşimlerinde 29.000 ila 20.000 yıl öncesine tarihlendirilen öğütme taşları bulunmuştur.⁴¹⁰ Bu taşların üzerinde yapılan analizlerde yoğun miktarda nişasta kalıntısı ortaya çıkmıştır. *Homo sapiens*’lerin, Neolitik Dönem’den 20.000 yıl öncesinde de yabani tahılları tüketmiş oldukları anlaşılmıştır.

Homo sapiens’ler deniz ürünlerini özellikle de balığı oldukça çok tüketmişlerdir. 50.000 yıl öncesinde modern insanların Avustralya’ya ulaşip yerleştikleri bilinmektedir. Burada yaşamış olan modern insanların denizcilik

⁴⁰⁶ P. P. Joglekar, “Recent Changes in Perception of the Prehistoric Past”, **Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute**, Cilt 95, 2014, ss. 50-69

⁴⁰⁷ Christopher J. Bae ve diğerleri, “On the origin of modern humans: Asian perspectives”, **Science**, Cilt 358, 2017, ss. 1-7

⁴⁰⁸ Ann Gibbons, “Oldest *Homo sapiens* bones found in Europe”, **Science**, Cilt 368, Yayın 6492, 2020, s. 697

⁴⁰⁹ Fernando Sérgio Zucoloto, “Evolution of the human feeding behavior”, **Psychology & Neuroscience**, Cilt 4, 2011, ss. 131-141

⁴¹⁰ Katherine I. Wright, “Ground-Stone Tools and Hunter-Gatherer Subsistence in Southwest Asia: Implications for the Transition to Farming”, **American Antiquity**, Cilt 59, Sayı 2, 1994, ss. 238-263

becerilerini geliştirerek yakın adalarda balık avları gerçekleştirmiş olduklarına dair kanıtlar bulunmuştur. Doğu Timor’da 42.000 yıl öncesine tarihlendirilen farklı balık türlerine ait binlerce balık iskeletine rastlanılmıştır. Ayrıca dünyadaki bilinen en eski olta üretimine ilişkin kanıtlar elde edilmiştir.⁴¹¹

İnsanlığın evrim tarihinde 5 milyon yıl önce yaşamış olan ilk hominidler daha çok vejetaryenlerdi. 3.4 milyon yıl öncesinde ise basit aletler üretmeye başlayıp bitkilerin yanı sıra leş yiyiciliğine de başlamışlardır. 2.8 milyon yıl öncesinde de daha karmaşık taş aletler üretilip etleri kemikten sıyrarak tüketmeye başlamışlardır. 2.5 milyon yıl öncesinde de bilinçli olarak organize bir şekilde avcılık faaliyetlerine başlamışlardır ve et insan diyetindeki önemli parçalardan biri haline gelmiştir. 1.5 milyon yıl önce ateş kontrol altına alınmaya başlanmış ve besinler kademeli olarak pişirilerek tüketilmeye başlanmıştır. Böylece insanın evrimleşme sürecindeki en önemli değişikliklerden birisi olan sindirim sisteminin değişimi gerçekleşmiştir. 500.000 yıl öncesinde gelindiğinde insan diyetinin büyük bir kısmını avlanarak elde edilen büyükbaş hayvanlar ile protein miktarını dengelemek için tüketilen çeşitli bitkisel ürünler oluşturmuştur. 250.000 yıl önce Neandertallerin ortaya çıkmasıyla insan diyeti daha dengeli bir hale gelmeye başlamıştır. Artık çeşit çeşit otlar, meyveler ve deniz ürünleri insan diyetindeki yerini almıştır. Son verilerle birlikte 315.000 yıl öncesinde modern insanın evrim sürecine dahil olması günümüz beslenme biçiminin son aşamasını oluşturmuştur. Diyetlerinde yenilebilir her türlü bitki, bitki kökleri, yumrular, meyveler, yemişler, her türlü eti bulundurmışlardır. Buzul çağlarının bitip Holosen’in başlamasıyla tüm dünyada yeni bir iklim yapısı görülmeye başlanmıştır. Birçok yeni bitkiler ve hayvan türleri ortaya çıkarken modern insanlar yaşam tarzlarını buna göre şekillendirmişlerdir. Böylece Neolitik Döneme geçilerek günümüz yaşantısının kökenlerini besleyen ilk adımları atılmıştır.

⁴¹¹ Sue O’Connor ve diğerleri, “Pelagic Fishing at 42.000 Years Before the Present and the Maritime Skills of Modern Humans”, **Science**, Cilt 334, Sayı 6059, 2011, ss. 1117-1121

3.2. YERLEŞİK YAŞAM VE BESLENME İLİŞKİSİ

İnsanlık tarihinin %99'luk kısmını Paleolitik Çağ oluşturmaktadır. Bu 2.5 milyon yıllık uzun süreçte günümüz modern insanını oluşturan tüm bilgi birikimi, deneyimler, beslenme biçimleri ve sosyal yapı gelişmiştir. Neolitik Döneme geçilmesiyle Paleolitik boyunca geliştirilen tüm değerler değişime uğramıştır.

Holosen'in başlamasıyla birlikte insanlık tarihindeki en büyük çevresel değişikliklerin bazıları meydana gelmiştir. Bu süreçte yavaş yavaş yükselen nem, bitki örtüsünün çoğalmasına ve geniş gölgelere yayılmasına yol açmıştır. Bu durum dünyanın çeşitli bölgelerinde farklı biçimlerde ortaya çıkmıştır. Özellikle Yakındoğu'nun alçak bölgelerindeki yamaçlarda geniş çaplı erozyon sonucu alüvyon birikmelerinin meydana gelmesi ekilebilir toprakların yenilenmesi ve Neolitik yerleşimlerin ortaya çıkması için büyük önem taşımaktadır.⁴¹² MÖ 10.500-10.300 yıllarına denk gelen bu tarihlerde insanlar ilk köy topluluklarını kurmaya başlamışlardır. Milyonlarca yıllık avcı-toplayıcı yaşam biçiminden kısa bir süre içerisinde yerleşik yaşama geçilerek tarımsal faaliyetlere başlanılmıştır. Yerleşik yaşam ile birlikte insanlar, yiyecek aramak için çok uzak mesafelere gitmek yerine yerleşim alanlarının çevresindeki bitki ve hayvanları besleyip çoğaltmış ve istenmeyen türleri uzak tutmuşlardır.

Neolitik Döneme geçilmesinin en önemli gelişmelerinden başında tarımsal faaliyetlere başlanması gelmektedir. Bu dönem ile birlikte milyonlarca yıllık insan diyeti büyük bir değişime uğramıştır. Tahılların ana besin haline gelmesi nişastalı yiyeceklerin önemini artırmıştır. Yerleşik yaşama geçilmeden önce insanlar yabani tahılları doğadan toplayarak uzun süre boyunca tüketmişlerdir. Ancak yerleşik yaşam ile birlikte nüfusun artmasına bağlı ürün yetersizliği tahılların evcilleştirilmesini gerektirmiştir. Tahılların evcilleştirilmesi, insanlık tarihindeki en büyük ve köklü değişimlerden bir tanesidir. Holosen ile değişen iklim yapısı insanların geçim ekonomilerini değiştirmelerini gerektirmiştir. Dünyanın birbirinden uzak bazı bölgelerindeki insan toplulukları bağımsız olarak bu değişimleri gerçekleştirmişlerdir. Bu değişimlerin görüldüğü bölgeler *Neolitik Tarım Merkezleri* olarak bilinmektedir.⁴¹³

⁴¹² Kuijt ve Goring-Morris, ss. 361-440

⁴¹³ Mazoyer ve Roudart, ss. 71-74

Bu bölgelerde bulunan insanlar, kendi coğrafyalarında yetişen yerel türleri evcilleştirmişlerdir. Ek olarak bu türlerin evcilleştirilmeleri tarihsel anlamda farklılık göstermektedir. En eski merkez, günümüzden 11.000-10.000 yıl önce Güneydoğu Anadolu, Suriye ve Filistin’de ortaya çıkmış olan daha sonra Bereketli Hilal’e yayılan Yakınoğu merkezidir. Diğer merkezler ise günümüzden 9.000-4.000 yıl önce Meksika’nın güney kısmında ortaya çıkmış olan Orta Amerika merkezi, 8.500 yıl öncesinde Kuzey Çin’in Sarı Irmak havzasında ortaya çıkmış olan ve zamanla çevre bölgelere yayılan Çin merkezi ve son olarak 10.000 yıl önce ortaya çıkmış olan Yeni Gine merkezidir.⁴¹⁴ (Şekil 3)

Şekil 3: Dünya üzerindeki Neolitik Tarım Merkezleri

Harita: Mert Hüseyin Doğan.

Tarımın temelleri bu merkezlerde atılmıştır. Tarımın beraberinde getirdiği yerleşik yaşamla bağlantılı olarak hayvanlar da bu merkezlerde evcilleştirilmiştir. Tüm bu merkezler içerisinde küresel boyutta etkiye sahip olan ve toplumsal örgütlenmenin değişimini sağlayan Yakınoğu merkezidir. Dünya üzerindeki tarım faaliyetlerine

⁴¹⁴ Mazoyer ve Roudart, ss. 71-74

öncülük eden insanlar, Bereketli Hilal olarak adlandırılan coğrafyada yaşıyorlardı. Bereketli Hilal’de uygulanan tarım, yoğun bir nüfus artışına olanak sağlamıştır. Artı ürünün elde edilebilmesiyle bağlantılı olarak boş zamanın oluşması beslenme dışında yeni birçok faaliyeti meydana getirerek kültürel gelişmeyi hızlandırmıştır.⁴¹⁵

Günümüz modern insanının beslenme biçimin büyük bir kısmını oluşturan tahıllar bu coğrafyada evcilleştirilmiştir. Yapılan çeşitli genetik, arkeolojik ve fitocoğrafik çalışmalar, modern tahıl ürünlerinin atalarının Bereketli Hilal’de bulunmuş olduğunu doğrulamaktadır.⁴¹⁶ Günümüzden yaklaşık olarak 9.500 yıl önce evcilleştirilmiş ilk türler einkorn (*Triticum monococcum*) ve emmer (*Triticum dicoccon*) buğdaydır.⁴¹⁷ Bununla birlikte evcil buğdayın ilk olarak nerede ortaya çıkmış olabileceği üzerine multidisipliner çalışmalar yapılmıştır. Yapılan kapsamlı incelemeler sonucunda, einkorn buğdayın atasının Urfa Karacadağ’da olduğu ortaya çıkmıştır.⁴¹⁸ Günümüzden 9.000 yıl öncesinde ise arpa (*Hordeum vulgare*), bezelye (*Pisum sativum*), mercimek (*Lens culinaris*), nohut (*Cicer arietinum*), acı fiğ (*Vicia ervilia*) ve keten (*Linum usitatissimum*) evcilleştirilmiştir.⁴¹⁹ Bu tahıllara ek olarak 8.500 yıl öncesinde de Orta Anadolu’da bulunan Can Hasan III yerleşiminde çavdarın (*Secale cereale*) evcilleştirilmiş olduğu bilinmektedir.⁴²⁰

Orta Amerika merkezinde, günümüzden yaklaşık olarak 9.000 yıl önce avokado (*Persea americana*) ve biber (*Capsicum*) ekiminin başladığı ve birkaç bin yıl sonra da fasulye (*Phaseolus vulgaris*) ve mısır (*Zea mays*) evcilleştirilmiştir.⁴²¹ Çin merkezinde ise, 7.000 yıl önce Yangtze Nehri havzasında, Asya pirinci (*Oryza sativa*) evcilleştirilmiştir.⁴²²

Uzak bölgelerde evcilleştirilmiş bu türler arasında buğdayın ayrı bir yeri bulunmaktadır. Beslenme kültürü açısından en önemli tahıl türü buğdaydır. Buğday,

⁴¹⁵ Diamond, ss. 97-99

⁴¹⁶ Naomi F. Miller, “The Origins of Plant Cultivation in the Near East”, **The Origins of Agriculture**, (Ed. C. Wesley Cowan ve Patty Jo Watson), The University of Alabama Press, Tuscaloosa, 2006, ss. 39-58; Zohary ve diğerleri, ss. 1-8

⁴¹⁷ Killian ve diğerleri, ss. 137-166

⁴¹⁸ Francesco Salamini ve diğerleri, “Genetics and Geography of Wild Cereal Domestication in the Near East”, **Nature Reviews Genetic**, Cilt 3, Sayı 6, 2002, ss. 429-441

⁴¹⁹ Killian ve diğerleri, ss. 137-166

⁴²⁰ Weiss ve diğerleri, ss. 1608-1610

⁴²¹ Galindo-Tovar ve diğerleri, ss. 80-87

⁴²² Gary W. Crawford, “Prehistoric Plant Domestication in East Asia”, **The Origins of Agriculture**, (Ed. C. Wesley Cowan ve Patty Jo Watson), The University of Alabama Press, Tuscaloosa, 2006, ss. 7-38

vitamin, mineral, karbonhidrat ve diğer besin öğeleri bakımından oldukça zengin besleyici bir tahıldır. Evcil buğdayın içerisinde %14,5 oranında protein bulunmaktadır.⁴²³ Neolitik Dönem ile insanlar günlük enerji ihtiyaçlarının neredeyse yarısını buğdaydan karşılamaktadır. Ayrıca ekmeğin hammaddesi de buğdaydır.

Paleolitiğin son evrelerinde aşırı avlanma ve iklim değişikliğinin etkisi ile av hayvanlarında azalmalar meydana gelmiştir. Neolitik Dönem ile birlikte insanlar bitkilerde olduğu gibi hayvanları da evcilleştirmeye başlamışlardır. Neolitik Dönemin erken evrelerinde insanlar yine de belirli bir süre yerleşimlerinin etrafındaki yabani hayvanları avlamış ve tüketmişlerdir.⁴²⁴ Neolitik Dönem ile bazı hayvan türlerinin de evcilleştirilmesiyle birlikte insan diyetinde av hayvanlarının yerini evcil hayvanlar almaya başlamıştır.⁴²⁵ Ancak tahıllar ve diğer bitkisel ürünler Neolitik insanın diyetinin temelini oluşturmaktadır.

Neolitik Dönem ile birlikte değişen insan diyetine dair dolaylı kanıtlar mevcuttur. Yerleşimlerde bulunmuş evcilleştirilmiş hayvan kemikleri ve tahılların öğütülmesi ile ilişkili aletlerin ortaya çıkması bunların başında gelmektedir.⁴²⁶ Diyetteki değişikliklerin doğrudan kanıtı ise insan iskeletleri üzerinde yapılan incelemelerden gelmektedir. Abu Hureyra'daki kemikler üzerinde yapılan çalışmalarda, kadınların kemiklerinde gündelik yaşamlarında yapmış oldukları iş ile bağlantı değişikliklerin olduğu görülmüştür.⁴²⁷ Bu doğrultuda, Neolitik Dönem'de besin hazırlama işleminin daha çok kadınlar tarafından yapılmış olduğu düşünülmektedir.⁴²⁸ Kemik yapılarında tahıl öğütme işleminden kaynaklı değişimin görülmesi bunu destekler niteliktedir. Neolitik insanın diyetindeki değişimi anlamaya yönelik bir diğer yöntem ise dişler üzerindeki incelemelerdir. Paleolitik ve Neolitik insanın diş yapıları birbirlerinden farklıdır. Paleolitik Çağ'daki insanların genelinin

⁴²³ Priscilla Mary Işın, **Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi**, YKY, İstanbul, 2019, ss. 26-27

⁴²⁴ Özbek, ss. 219-220

⁴²⁵ Mazoyer ve Roudart, ss. 78

⁴²⁶ M. P. Richards, "A brief review of the archaeological evidence for Palaeolithic and Neolithic subsistence", **European Journal of Clinical Nutrition**, Cilt 56, 2002, ss. 1270-1278

⁴²⁷ Theya Molleson, "The Eloquent Bones of Abu Hureyra", **Scientific American**, Cilt 271, Sayı 2, 1994, ss. 70-75

⁴²⁸ Molleson, ss. 70-75

dişlerinde çürük bulunmamaktadır. Ancak Neolitik Dönem’de çürük oranlarında artış görülmektedir.⁴²⁹

İnsanın evrimleşme süreci beslenme biçimi ile doğru orantılıdır. Ateşin kontrol altına alınması ve Neolitik Döneme gelindiğinde tahılların evcilleştirilmesi ile insanların besinleri öğütmek için harcadıkları enerji miktarı azalmıştır. Pişmiş besinler daha kolay bir şekilde öğütülebilmektedir. Bu durum insanların kafatası yapılarında bazı değişikliklere yol açmıştır. Çiğneme kuvvetlerinin tüketilen yiyeceklerin kıvamından kaynaklandığı kabul edilmektedir.⁴³⁰ Neolitik Dönem ile değişen besinleri hazırlama ve işleme yöntemleri gıdaların daha yumuşak ve çiğnenmesini kolay hale getirmiştir. Çiğneme işlevindeki bu değişiklik insanın daha küçük çene ve dişleri olan bir yüz yapısının olmasını sağlamıştır.⁴³¹ Yüzün küçülmesi insanın ağız sağlığını olumsuz yönde etkilemiştir. Çünkü dişler çene ile orantılı bir şekilde küçülmediğinden dişler arasında bakterilerin kolayca büyüyebileceği alanlar oluşmuştur. Bu bakteriler, plak oluşumu ve diş çürümesinin görülmesine neden olmuştur.⁴³² Neolitik Dönem ile karbonhidrat içeren bitkisel besinlerin tüketimi, içerdikleri şeker ve asit bakımından diş minesini ve altındaki dokuların bozulmasına yol açmıştır. Bu da çürük oluşumlarının artmasının sebebi olarak görülmektedir. Ayrıca tahılların öğütülmesinde kullanılan taşlardan arta kalan parçacıkların besinlerin içine karışması, dişlerinin daha fazla aşınmasına ve çukurlaşmasına sebep olmuştur.

Yakındoğu dışındaki diğer neolitik tarım merkezlerinde de beslenme biçiminin değişimi ile bağlantılı olarak morfolojik farklılıklar ortaya çıkmıştır. Güney Asya’da pirincin evcilleştirilerek diyeteye dahil edilmesi ile bağlantılı olarak dişlerdeki çürük oranlarında artışlar meydana gelmiştir.⁴³³ Mısırın evcilleştirilip Amerika’nın

⁴²⁹ Theya Molleson ve diğerleri, “Dietary change and the effects of food preparation on microwear patterns in the Late Neolithic of Abu Hureyra, northern Syria”, **Journal of Human Evolution**, Cilt 24, 1993, ss. 455-468

⁴³⁰ Marina L. Sardi ve diğerleri, “The Neolithic transition in Europe and North Africa. The functional craneology contribution”, **Anthropologischer Anzeiger**, Cilt 62, 2004, ss. 129-145

⁴³¹ Clark Spencer Larsen, “Skeletal and Dental Adaptations to the Shift to Agriculture on the Georgia Coast”, **Current Anthropology**, Cilt 22, Sayı 4, 1981, ss. 422-423

⁴³² Clark Spencer Larsen, “The agricultural revolution as environmental catastrophe: Implications for health and lifestyle in the Holocene”, **Quaternary International**, Cilt 150, 2006, (Dental), ss. 12-20

⁴³³ Kenneth A. R. Kennedy, “Growth, Nutrition, and Pathology in Changing Paleodemographic Setting in South Asia”, **Paleopathology at the Origins of Agriculture**, (Ed. Mark Nathan Cohen ve George J. Armelagos), Academix Press, New York, 1984, ss. 169-192

tamamına yayılmasından sonra insanların sağlıkları olumsuz yönde etkilenmiş olduğu görölmeye başlamıştır.⁴³⁴

Neolitik yaşantının ve beslenme biçiminin getirmiş olduğu bir başka olumsuzluk ise bulaşıcı hastalıkların artmasıdır. Yerleşik hayata geçiş ile toplumların nüfuslarında oldukça hızlı yükselişler görölmeye başlanmıştır. Yüksek nüfuslu yeni toplumlarda yetersiz beslenme ve bulaşıcı hastalıkların oranın yükseldiği görölmektedir.⁴³⁵ Erken tarım topluluklarındaki insanlar evcilleştirilen hayvanlar ile iç içe yaşamaya ve besin olarak kullanmaya başlamışlardır. Böylece zoonotik hastalıklar hayvanlardan insanlara geçmiştir. Beslenme biçimi ve hastalıklar arasındaki bu etkileşim, insan popölasyonunda ölüm oranını artırmış ve bireylerin çalışma ve üremelerini etkilemiştir.⁴³⁶ Neolitik Dönem insanı Paleolitik Çağ'da olduğu gibi diyetlerini et üzerine kurmamışlardır. Tahıllara dayalı bir diyet benimsemeleri ve Paleolitik Çağa göre daha az et tüketmeleri sadece hayvanlarda bulunan çinko, A vitamini ve B12 vitamininin alımını azaltmıştır. Bu gibi verilere Neolitik yerleşimlerdeki bulunan insan kemikleri üzerinde yapılan incelemeler ile ulaşılmıştır.⁴³⁷

Geç Neolitik Döneme gelindiğinde insanlar, evcilleştirmiş oldukları hayvanları yün, deri, süt ve süt ürünlerini üretmek için kullanmaya başlamışlardır.⁴³⁸ Neolitik Dönemin erken evrelerindeki insanların süt ve süt ürünlerini tüketmemesinde dolayı vücutlarında kalsiyum ve D vitamini eksiktir. Bu eksiklik çocukların büyüme hızlarını yavaşlatmış ve bulaşıcı hastalıklara kolayca yakalanmalarına yol açmıştır.⁴³⁹ Süt ve süt ürünleri gibi ikincil ürünlerin diyetlerine dahil edilmesi ile insanların bağışıklık sistemini, büyüme hızı ve kemik yapıları güçlenmeye başlamıştır.

Neolitik Dönem ile çanak çömlek teknolojisinin kullanımı özdeşleştirilmektedir. Geleneksel olarak çömlekçilik, tarımsal faaliyetlerin başlamasının sonuçları olarak kabul edilen yerleşik yaşam, gıda depolama ve büyük

⁴³⁴ Lignette Norr, "Prehitoric Subsistence and Health Status of Coastal Peoples from the Panamanian Isthmus of Lower Central America", **Paleopathology at the Origins of Agriculture**, (Ed. Mark Nathan Cohen ve George J. Armelagos), Academix Press, New York, 1984, ss. 463-490

⁴³⁵ Stanley J. Uliaszek ve diğerleri, "Human dietary change", **Philosophical Transactions: Biological Sciences**, Cilt 334, Sayı 1270, 1991, ss. 271-279

⁴³⁶ Alan Goodman, "On the Interpretation of Health From Skeletal Remains", **Current Anthropology**, Cilt 34, Sayı 3, 1993, ss. 281-288

⁴³⁷ Uliaszek ve diğerleri, ss. 271-279

⁴³⁸ Uhri, s. 77

⁴³⁹ Uliaszek ve diğerleri, ss. 271-279

ölçekli gıda üretimiyle ilişkilendirilmektedir.⁴⁴⁰ Çanak-çömlektten üretilmiş ilk formlar tencere ve kazan gibi derin bir yapısı bulunan mutfak kültürü ile ilişkili kaplardan oluşmaktadır.⁴⁴¹ Besinler, çanak çömlek sayesinde yüksek ısılarda ve sulu bir biçimde kaynatılarak tüketilmişlerdir. Sulu ya da lapa biçimindeki yemeklerin pişirilmesi insan diyetindeki en önemli değişiklikler arasında yer almaktadır. İnsanların çiğ yerine pişirilen yiyecekleri tüketme şekli doğada hazır olmayan maddelerin gıda işleme ve pişirme teknikleri ile dönüştürülmesini temsil etmektedir. Toz haline getirme, ıslatma, kaynatma, kavurma, fermente etme ve karıştırma gibi tekniklerin kullanımı, çiğ gıda maddelerini dönüştürerek onları potansiyel olarak daha yenilebilir, daha besleyici ve depolanabilir hale getirmektedir.⁴⁴²

Neolitik Dönem, yemek pişirme biçimini değiştirmiş ve mutfak kültüründe uzun süreli bölgesel kalıpların oluşmasına olanak sağlamıştır. Neolitik toplumlarda pişmiş ekmek ve haşlanmış yulaf lapası gibi tahıldan elde edilen ürünlerin hazırlanmasında bölgesel farklılıklar bulunmaktadır.⁴⁴³ Mutfak kültürlerindeki bu farklılık, Neolitik Dönem’den günümüze kadar devam eden sosyal yapı, akrabalık ve din gibi kültürel değerlerle ilişkilidir. Gıda üretim teknolojilerinin çeşitlenmesi ile Neolitik Dönem toplulukları ekmek üretmeye de başlamışlardır. Ekmek, besleyici niteliğinin dışında özel bir gıdadır. Neolitik Dönem ve öncesine uzanan bir kültürel gelenekten ortaya çıktığı öne sürülmektedir. Ekmek çoğu insanın diyetinin önemli bir bölümünü oluşturmakla birlikte Türkçe “ekmek” terimi gıdanın genel adına karşılık gelmektedir.⁴⁴⁴ Delaney, ekmek yapmanın sembolik olarak yeni bir yaratıma benzetilebileceğini öne sürmektedir. Hamurun kabarma sürecini anne karnındaki bir bebeğin gelişmesi ile benzeştirmektedir.⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ Dushka Urem-Kotsou ve diğerleri, “Defining function in Neolithic ceramics: the example of Makriyalos, Greece”, **Documenta Prehistorica**, Cilt 29, 2002, ss. 109-118

⁴⁴¹ Tekin, s. 238

⁴⁴² Michèle M. Wollstonecroft, “Investigating the role of food processing in human evolution: a niche construction approach”, **Archaeological and Anthropological Sciences**, Cilt 3, Sayı 1, 2011, ss. 141-150

⁴⁴³ Lara Gonzalez Carretero ve Dorian Q Fuller, “The archaeology of Neolithic cooking traditions: archaeobotanical approaches to baking, boiling and fermenting”, **Archaeology International**, Cilt 21, 2018, ss. 109-121

⁴⁴⁴ Randi Haaland, “Porridge and Pot, Bread and Oven: Food Ways and Symbolism in Africa and the Near East from the Neolithic to the Present”, **Cambridge Archaeological Journal**, Cilt 17, Sayı 2, 2007, ss. 165-182

⁴⁴⁵ Carol Delaney, **The Seed and the Soil: Gender and Cosmology in Turkish Village Society**, University of California Press, Berkeley, 1991, ss. 48-51

Ekmeğin yapımı büyük bir iş gücü gerektirmektedir. Öncelikle ekmeğin pişmesi için bir fırın inşa edilmelidir. Daha sonra buğday öğütme taşları ile un haline getirilerek ekmeğin hammaddesi oluşturulur ve hamur haline getirilerek fırında pişirilir. Ekmek üretimine işaret eden en eski fırınlar MÖ 7.500 civarında Cafer Höyük ve Abu Hureyra yerleşimlerinde görülmektedir. Bu ilk fırınlar kubbeli bir biçimde kilden şekillendirilerek yapılmışlardır. Sadece ekmek yapmak için değil yemek pişirmek için de kullanılmışlardır. MÖ 6.400'e gelindiğinde Tepecik-Çiftlik Höyük'te yeni bir fırın çeşidi olan tandır ortaya çıkmıştır.⁴⁴⁶ Aynı zamanda tandır ile özel bir ekmek pişirme tekniği uygulanmaktadır. Düz bir şekilde hazırlanmış ekmekler kilden yapılmış tandırın duvarına yapıştırılarak pişirilmektedir. Bu teknik halen günümüzdeki Anadolu köylerinde devam etmektedir.

Neolitik Döneme geçiş insanlık tarihindeki en keskin yaşam tarzı değişikliklerinden biridir. Diyet, yaşam koşulları ve geçim faaliyetlerindeki değişiklikler bölgeden bölgeye farklılık gösterse de insan sağlığı büyük bir oranda etkilenmiştir. Ancak dönemin sonlarına doğru diyetlerine yeni besinlerin dahil edilmesi, gıda üretim tekniklerinin geliştirilmesi, çanak-çömleklerin yemekleri pişirmede kullanılması ve çevrelerindeki doğayı kendi isteklerine göre şekillendirmeleriyle günümüz beslenme biçiminin ve yaşam tarzının temelleri atılmıştır.

⁴⁴⁶ Lenka Tkáčová, **Hear the cricket on the hearth”: An outline of more effective archaeological method for maximizing the information gain from prehistoric fire installations on example of Neolithic and Chalcolithic fire installations from Tepecik Çiftlik, Central Anatolia**, Masaryk University Faculty of Arts, Brno, 2015, ss. 2-5

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KAŞIĞIN ORTAYA ÇIKIŞI VE YOLCULUĞU

4.1. KÜLTÜREL EVRİM

Kültür kelimesi etimolojik olarak incelendiğinde kökeni Latinceye dayanmaktadır. Ekip biçmek, tarım, ikamet etmek, eğitim ve tapmak gibi çeşitli anlamlara gelen “*colore*” fiilinden türemiştir.⁴⁴⁷ Kültür, bir toplumun tinsel özelliğini meydana getiren, gelenek halindeki her türlü yaşayış, düşünce ve sanatsal faaliyetlerin tümüne karşılık gelmektedir.⁴⁴⁸

İnsan kültürü, bireyler arasında öğrenilebilen, zamanla değişebilen ve aktarılabilen fikirleri, davranışları ve eserleri kapsamaktadır.⁴⁴⁹ İnsanlık tarihinde kültür yaratılmış ve çağlar boyunca evrimleşmiştir. Kültürel evrim genetik evrimleşme sürecinden çok daha hızlı ilerlemektedir. Bunun sebebi bireylerin davranışlarının bir ömür içerisinde değişken ve aktarılabilir olmasıdır.⁴⁵⁰ Jablonka ve Lamb, biyolojik evrim ile yalnızca genetik özelliklerin değil, aynı zamanda epigenetik, davranışsal ve sembolik özelliklerinde aktarıldığını vurgulamışlardır.⁴⁵¹ Bu durum ilk insansılardan günümüze kadar öğrenilmiş bilginin ve deneyimin aktarılmış olduğunu destekler niteliktedir.

Eagleton, kültürel olanın değiştirilebilir olduğunu ve doğanın kültür ürettiğini, kültürün de doğayı değiştirdiğini söylemektedir.⁴⁵² İnsan ataları doğayı ihtiyaçlarına göre şekillendirerek kültürü yaratmışlardır. Benjamin Franklin, insanı “araç yapan hayvan” olarak tanımlamıştır.⁴⁵³ Karl Marx, insanın araçlar üreterek gelişmiş bir canlı olduğunu şu şekilde vurgulamaktadır:

⁴⁴⁷ Nişanyan Sözlük, “Kültür”, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=kültür>, (30.10.2020)

⁴⁴⁸ Pars Tuğlacı, **Okyanus Ansiklopedik Sözlük Cilt 6**, 8. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1985, s. 1747

⁴⁴⁹ Nicole Creanza ve diğerleri, “Cultural evolutionary theory: How culture evolves and why it matters”, **Proceedings of the National Academy of Sciences**, Cilt 114, Sayı 30, 2017, ss. 7782-7789

⁴⁵⁰ Mark Stanford, “The Cultural Evolution of Human Nature”, **Acta Biotheoretica**, Cilt 68, 2020, ss. 275-285

⁴⁵¹ Eva Jablonka ve Marion J. Lamb, **Evolution in Four Dimensions**, Massachusetts Institute of Technology Press, London, 2005, ss. 109-110

⁴⁵² Terry Eagleton, **Kültür Yorumları**, çev. Özge Çelik, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016, ss. 12-13

⁴⁵³ James Boswell, **The Journal of a Tour to the Hebrides with Samuel Johnson, LL. D.**, Routledge, New York, 1860, s. 16

*İnsan birtakım nesneler üzerinde üstünlük kurmak ya da bu nesneleri kendi amaçlarına göre kullanmak için onların mekanik, fiziksel ve kimyasal niteliklerinden yararlanır. İnsanın geçimini sağlamak için gövdesini kullanarak, örneğin meyve toplamasını -burada gövde araç olarak kullanıldığı için- bir yana bırakırsak, doğrudan doğruya deneti altına aldığı nesne emeğin konusu değil, emeğin aracıdır. Böylece insan çabasının bir aracı, kutsal kitaplara bakmadan, onu birkaç dirsek boyu yücelten, gövdesinin organlarını tamamlayan bir araç oluyor doğa... İş araçlarını yapıp kullanmak, başlangıçta birtakım başka hayvan türlerinde rastlansa bile, daha çok insanın çalışma eyleminin bir özelliğidir.*⁴⁵⁴

Fischer, kültürün başlatıcı organının el olduğunu belirtmektedir.⁴⁵⁵ Immanuel Kant ise, “El akıldaki bir penceredir” söyleminde bulunmuştur.⁴⁵⁶ İnsan uzuvları arasında elin farklı bir yeri bulunmaktadır. İnsanlığın evrimleşme sürecinde ilk insansılar, nesneleri ellerinde tutup onları farklı amaçlarda kullanabileceklerini zamanla öğrenmişlerdir. İlk önce kendilerini yırtıcılardan korunmak için taş veya odun parçalarını ellerine alarak silah olarak kullanmışlardır. Daha sonra nesnelerin sivrilik ve keskinlik gibi ayırt edici özelliklerini kavramaları ve ona göre hareket etmeleriyle kendilerini diğer primatlardan ayırmışlardır. Pleistosen’in başlarında insanların “soyutlama” gücünü kazanmalarıyla doğal ortamda bulunmayan bir nesneyi kafalarında tasarlayarak hammadde üzerinde uygulamaları sonucu somut hale dönüştürmüşlerdir.⁴⁵⁷ 3.4 milyon yıl öncesinde *Australopithecus afarensis*’ler çeşitli taşları elleriyle şekillendirip keskin hale getirerek ilk aletleri üretmişlerdir.⁴⁵⁸ İlk üretilen aletler daha çok etleri kemikten ayırmak ve iliğe ulaşmak için kullanılmıştır. Taşın istenilen şekilde kırılıp şekillendirilerek yeni bir eylem için kullanılması yaratıcı bilincin geliştiğinin göstergesidir. Zamanla insanlar gereksinimleri doğrultusunda çeşitli hammaddelerden farklı işlevlere sahip aletler üretmeye başlamışlardır.⁴⁵⁹ Kendini geliştiren insan üretmiş olduğu aletleri artık yeni aletler üretmek için kullanmaya başlamıştır. Tek bir hammadde yerine farklı hammaddelerin bileşiminden çeşitli aletler üretmişlerdir. Bu durum insanlık tarihindeki ilk teknolojik gelişmelerin

⁴⁵⁴ Ernst Fischer, **Sanatın Gerekliliği**, çev. Cevat Çapan, Sözcükler Yayınları, İstanbul, 2016, s. 31

⁴⁵⁵ Fischer, s. 31

⁴⁵⁶ Richard Sennett, **Zanaatkâr**, çev. Melih Pekdemir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 191

⁴⁵⁷ Özdoğan, Hammadde, s. 42

⁴⁵⁸ Bower, s. 262

⁴⁵⁹ V. Gordon Childe, **The Story of Tools**, Cobbett Publishing Co. Ltd., London, 1944, (Tools), ss. 1-2

göstergesidir. Basit işlevlerden daha karmaşık işler ve gündelik hayatı kolaylaştıran birçok farklı alet üretilmeye başlanmıştır.

4.2. PALEOLİTİK VE EPI-PALEOLİTİK ÇAĞLARDA KAŞIĞIN ÖNCÜLLERİ

Doğal olanı şekillendirerek yeni bir form kazandırma edinimi insan kültürünün oluşmasını sağlamıştır. Bu kültürün sonuçları arasında bulunan alet üretim teknolojisinin yeri de ayrı bir önem taşımaktadır. Alet üretim teknolojisi zamanla mutfak kültürüne de yansımıştır. Çeşitli işlevlerde kullanılmak için üretilen çanak-çömlekler, etleri kesmek için kullanılan bıçaklar ve tahılları öğütmek için üretilen ezgi taşları bunlar arasındadır.

Mutfak kültüründe kullanılmış olan bir diğer önemli nesne de kaşıklardır. Kaşığın kültür tarihindeki yeri Paleolitik Çağa kadar uzanmaktadır. Kaşığın günümüzdeki anlamı, yemek yemek, karıştırmak, pişirmek ve servis etmek için kullanılan, uzun saplı, içbükey sığ bir çanağı bulunan nesneye karşılık gelmektedir.⁴⁶⁰ Tasarımsal olarak incelendiği zaman kaşığın iki farklı parçası bulunmaktadır. Bu parçalardan bir tanesi uzun olan sap kısmıdır ve tek elle kaşığın kontrolü sağlanarak istenilen yöne hareket edilecek şekilde tutulabilir. Diğer kısmı ise, oval bir şekilde içi derinleştirilmiş olup besini kolayca içine alabilmektedir. Kaşığın sap ile uzatılmış olması, yemek yiyen kişinin sıcak besini ağzına yavaş ve kademeli bir şekilde götürmesine olanak sağlamaktadır.

Kaşığın icadı karmaşık bir teknoloji gerektirmemektedir. Diamond'ın belirttiği gibi yenilikler ya yerel olarak icat edilir ya da diğer toplumlardan ödünç alınır.⁴⁶¹ Bu nedenle kaşık, birbirinden uzak coğrafyalarda bağımsız bir şekilde ortaya çıkmış olabilir. Olasılıkla yemesi zor bazı yiyecekleri kabuk veya odun parçası gibi nesneleri kaşık işlevinde kullanarak tüketmişlerdir. Her ne kadar basit bir teknoloji olsa da kaşık kavramsal bir yenilik getirmiştir. Aletler ilk olarak belirli ihtiyaçları veya belirli sorunları çözdükleri için benimsenmektedir. Ancak zamanla kullanımı kültür tarafından belirlenmektedir.

⁴⁶⁰ Anna Wierzbicka, "The idea of a 'spoon': semantics, prehistory, and cultural logic", **Language Sciences**, Cilt 47, 2015, ss. 66-83

⁴⁶¹ Diamond, s. 255

Primatolog Jane Goodall, 1960'lı yıllarda yapmış olduğu incelemelerde, şempanzelerin termitleri kolay bir şekilde bulmak için çim ve otlardan kaşık yaptıklarını gözlemlemiştir.⁴⁶² Bu durum Paleolitik Çağ insanı için de benzerlik göstermektedir. İnsanlar, ağaç kabuklarını bir sapla birleştirip yenilemeyecek derecede olan sıvı besinleri tüketmek için kullanmış oldukları düşünülmektedir. Latince kaşık anlamına gelen *cochleare* de kabuk kelimesinden türemiştir.⁴⁶³ Paleolitik Çağın ilerleyen evrelerinde insanlar, ihtiyaçları doğrultusunda farklı nesnelerden kaşık üretmeye başlamışlardır. Çeşitli deniz hayvanlarının kabuklarından ve ahşaptan kaşıklar üretmişlerdir. Arabistan'da yapılan araştırmalarda, günümüzden 5.000 yıl öncesine tarihlenen kum midyesi (*Cardiidae*) ve istiridyeden (*Arcidae*) üretilmiş kaşık olarak kullanıldığı düşünülen aletlere rastlanılmıştır.⁴⁶⁴ (Şekil 4)

Şekil 4: İstiridyeye (*Arcidae*) ve Kum Midyesi (*Cardiidae*) Kabuğu

Kaynak: Wikipedia, “Arcidae”, Ark Clam
https://en.wikipedia.org/wiki/Ark_clam#/media/File:AnadaraPliocene.jpg, (07.12.2020);
Billy, “Bivalves”, Cardiidae, <http://www.bily.com/pnwsc/web-content/Family-Pages/Bivalves-Cardiidae.html>, (07.12.2020).

⁴⁶² Bee Wilson, **Consider the Fork: A History of How We Cook and Eat**, Basic Books, New York, 2012, s. 84

⁴⁶³ World of Dictionary, “Cochleare”, <https://worldofdictionary.com/dict/latin-english/meaning/cochleare>, (13.11.2020)

⁴⁶⁴ Abel Prieur, “Les coquillages du Paléolithique à l'âge du Bronze au Moyen-Orient et en Méditerranée orientale: interprétations environnementales et utilisation humaine”, **Paléorient**, Cilt 31, Sayı 1, 2005, ss. 158-168

Kuzeybatı Pasifik'te bulunan Palau'da günümüzden 3.500 yıl önce yaşamış olan insanlar kullanmış oldukları aletlerin çoğunu kabuklu deniz hayvanlarından üretmişlerdir.⁴⁶⁵ Bu tarihöncesi toplum, *Spondylus* adı verilen deniz canlısından kaşık üretmiştir.⁴⁶⁶ Günümüz yerel kültürlerinin bazıları hala Paleolitik Çağ insanı gibi hareket etmektedirler. Bu yüzden onlar üzerinde yapılan incelemeler büyük önem taşımaktadır. Amerikan yerlilerinin de kaşık olarak istiridye kabuklarını kullandıkları bilinmektedir.⁴⁶⁷ Bu örnekler Paleolitik Çağ'daki insanların da kabuklu deniz hayvanlarını kaşık olarak kullanmış olduklarını destekler niteliktedir.

Fransa'nın güneyinde Sain-Antonin-Noble-Val kasabasında bulunan Fontalès kaya sığınağında 1950'li yıllarda yapılan araştırmalarda bir tane kemik kaşık bulunmuştur. Bu kaşık günümüzden 17.000-12.000 yıl öncesine tarihlendirilen Magdalenian olarak adlandırılan kültüre aittir.⁴⁶⁸ (Şekil 5) Kaşığın uzunluğu 18.5 cm ortalama genişliği ise 3.5 cm'dir. Kaşığın uç kısmı kırık bir şekilde bulunmuştur. Bu kısmın yapım aşamasında kırılmış ve yarım bırakılmış olduğu düşünülmektedir. Kaşık ren geyiği boynuzundan yapılmıştır. Kaşığın kenarları düzgün bir biçimde cilalanmamış ve çakmaktaşı darbelerinin izleri görülmektedir. Paleolitik Çağ'daki diğer kaşıklar ile kıyaslandığında bu kaşığın özel bir yeri bulunmaktadır. Genel olarak Paleolitik Çağ'da bu biçimde şekillendirilmiş kaşıklara rastlanılmamaktadır. Kaşığın en önemli özelliği ise üzerinde kazıma biçimde yapılmış bezemelerdir. (Şekil 6) Üst Paleolitik Çağ mağara sanatının bir yansıması şeklinde görülmektedir. Kaşığın üzerinde stilize edilmiş üç tane ren geyiği tasviri bulunmaktadır. Kaşığın sağlam kısmında bulunan tasvirde, ren geyiğinin karakteristik özellikleri keskin bir biçimde verilmiştir. Ayrıca bu ren geyiği dört nala koşar bir biçimde tasvir edilmiştir. Kaşığın kırık kısmında bir tane daha hayvanın olduğunu gösteren belirtiler bulunmaktadır.⁴⁶⁹ Tüm özellikleri göz önüne alındığında, bu kaşığın normal bir beslenme aracının dışında ruhani bir faaliyet için de kullanılmış olduğu düşünülebilir. Ek olarak

⁴⁶⁵ Scott M. Fitzpatrick, "The Archaeology of Western Micronesia", **The Oxford Handbook of Prehistoric Oceania**, (Ed. Ethan E. Cochrane ve Terry L. Hunt), Oxford University Press, New York, 2018, ss. 1-22

⁴⁶⁶ Geoffrey R. Clark, "A 3000-Year Culture Sequence from Palau, Western Micronesia", **Asian Perspectives**, Cilt 44, Sayı 2, 2005, ss. 349-380

⁴⁶⁷ Wilson, s. 5

⁴⁶⁸ P. Darasse, "Deux œuvres d'art magdaléniennes de l'abri de Fontalès, près Saint-Antonin (Tarn-&-Garonne)", **Bulletin de la Société préhistorique de France**, Cilt 52, 1955, ss. 715-718

⁴⁶⁹ Darasse, ss. 715-718

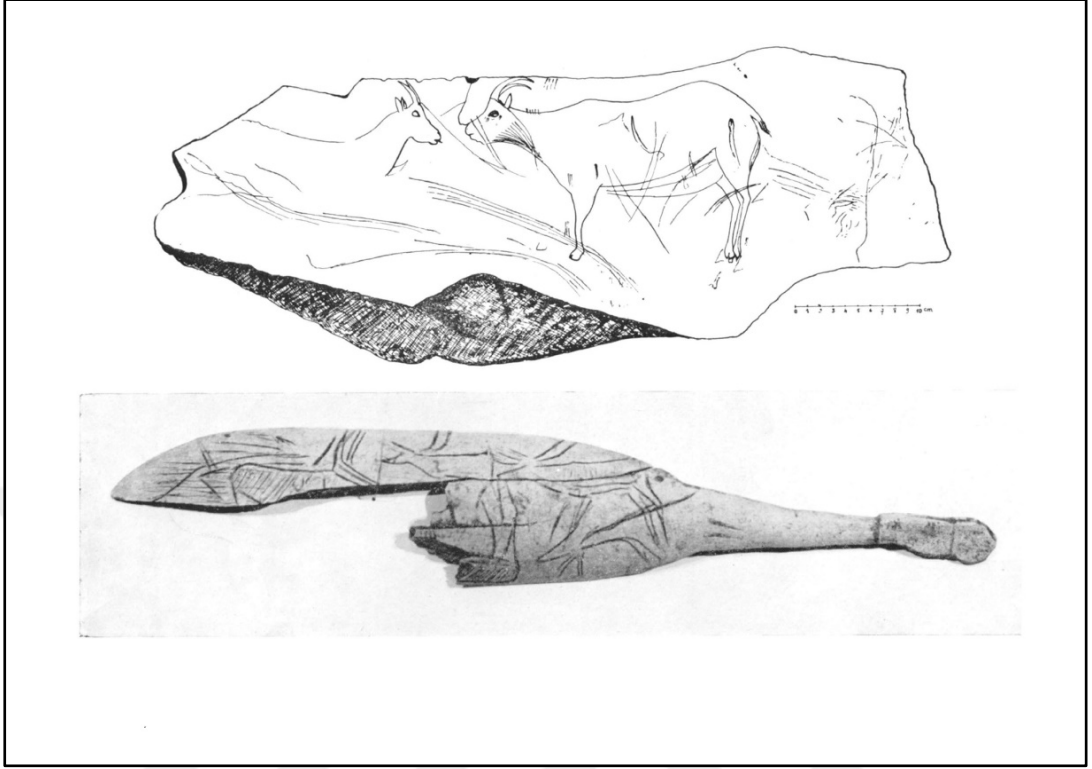
günümüze kadar bulunmuş en eski kaşık formudur. Daha önceki dönemlerde ahşaptan üretilmiş çeşitli kaşıklar kullanılmış olabilir. Ancak ahşabın günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşması zor olduğundan bu kaşık belgelenen en eski kaşık formu konumundadır.

Şekil 5: Fontalès Kaya Sığınağında Bulunan Kemik Kaşık

Kaynak: Wikipedia, “Spoon”, **Magdalenian**,
https://en.wikipedia.org/wiki/Spoon#/media/File:Cuill%C3%A8re_Fontal%C3%A8s_Pal%C3%A9olithique_MHNT.PRE.2010.0.11.1.jpg, (07.12.2020).

Şekil 6: Fontalès Kaya Sığınağında Bulunan Kemik Kaşığın Üzerindeki Bezemeler

Kaynak: Darasse, s. 716.

Fransa'nın Dordogne yakınlarında bulunan Lascaux Mağarası'nda MÖ 18.000'e tarihlendirilen kırmızı kum taşından yapılmış, 22.5 cm uzunluğa sahip kandil bulunmuştur. (Şekil 7) Bu kandilin biçimi kaşığa benzediğinden kaşık olarak da kullanılmış olabileceği öne sürülmektedir.⁴⁷⁰ Yağ konulan sıg oval bölümü hazne görevi gördüğünden yemek yemek için kullanılmış olabilir. Kandil üzerinde yapılan incelemelerde, haznenin dip kısmında ince bir yanık tabakası bulunmuştur. Bu tabakadaki parçacıkların ateşleme için kullanılan ardıc fitili kalıntıları olduğu anlaşılmıştır.⁴⁷¹ Ne kadar biçim olarak kaşığa benzetilse de kaşık olarak kullanıldığına dair kesin bir veri bulunamamaktadır. Kaşık olarak kullanıldığını kanıtlamak için besin artıklarının kalıntılarına ihtiyaç vardır. İlerleyen dönemlerde yapılacak çalışmalarda

⁴⁷⁰ Sophie A. De Beaune, "Paleolithic Lamps and Their Specialization: A Hypothesis", çev. Mary Turton, **Current Anthropology**, Cilt 28, Sayı 4, 1987, ss. 569-577

⁴⁷¹ Sophie A. De Beaune, "Le lampe de La Faurélie II", **L'Anthropologie**, Cilt 88, Sayı 1, 1984, (Lampe), ss. 89-97

bu verilerin elde edilme olasılığı bulunmaktadır. Bu kandilin keşfinden sonra birçok yerde benzerlerine rastlanılmıştır.⁴⁷²

Şekil 7: Lascaux Mağarası'nda Bulunan Kırmızı Kum Taşından Yapılmış Kandil

Kaynak: Musée National de Préhistoire, “L’Art Mobilier”, **Lampe de Lascaux**, <https://en.musee-prehistoire-eyzies.fr/node/608>, (07.12.2020).

Kuzey Ürdün’de bulunan Epi-paleolitik Natufian kültürüne ait mezarlarda kemik bir kaşık bulunmuştur.⁴⁷³ (Şekil 8) Mezar VIII’de bulunan kaşık, bir kızıl geyiğin (*Cervus elaphus*) kaval kemiğinden yapılmıştır. Sap kısmı sivri ve kaba bir biçimde şekillendirilirken çanak kısmı sığ bir çukur oluşturacak şekilde düzleştirilmiştir. Günümüzden önce 14.500-11.600 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Bu aletin spatula olarak da kullanılmış olabileceği önerilmektedir. Epi-paleolitik Çağlarda bu kaşığın bir mezarın içinde bulunmuş olması dikkat çekicidir. Özellikle taş alet, geyik boynuzu, tilki iskeleti ve insan iskeletleriyle beraber gömülü olması kaşığın bir ritüel nesnesi olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

⁴⁷² Mathieu Langlais ve diğerleri, “Une occupation de la fin du Dernier Maximum glaciaire dans les Pyrénées: le Magdalénien inférieur de la grotte des Scilles (Lespugue, Haute-Garonne)”, **Bulletin de la Société Préhistorique Française**, Cilt 107, Sayı 1, 2010, ss. 5-51

⁴⁷³ Lisa A. Maher ve diğerleri, “A Unique Human-Fox Burial from a Pre-Natufian Cemetery in the Levant (Jordan)”, **PLoS ONE**, Cilt 6, Sayı 1, 2011, ss. 1-10

Şekil 8: Kuzey Ürdün’de Bulunan Epi-paleolitik Natufian Kültürüne Ait Kemik Kaşık

Kaynak: Maher ve diğerleri, s. 8.

Paleolitik ve Epi-paleolitik Çağlarda kaşığın ilk formları görülmeye başlamıştır. İnsanlar gereksinimleri doğrultusunda doğada işlevsel olarak kullanabilecekleri nesneleri araç olarak kullanmışlardır. Diyetlerinde bulunan besinler ile ilişkili olarak çeşitli ağaç kabuğu, kabuklu hayvanlar, ahşap ve bazı durumlarda kemikten kaşıklar üretmişlerdir. Bunların büyük bir kısmı günümüze kadar ulaşamamıştır. Bu kalıntılar arasında kaşık formunun en belirgin olduğu örnek Magdalenian kültüründe bulunan kaşıktır. Neolitik Dönem ile insanların diyetlerinin değişmesi ile kaşığa ihtiyaç daha da artmıştır. Bununla bağlantılı olarak günümüz modern dünyasında kullanılan kaşık formu oluşmaya başlamıştır.

4.3. NEOLİTİK DÖNEM’DE KAŞIK

Kaşıkların yaygınlaşması ve sürekli olarak kullanılmaya başlanması insanların beslenme biçimlerindeki değişiklik ile ilişkilendirilebilir. Tahılların evcilleştirilmesiyle insan diyeti büyük bir dönüşüme uğramıştır. Bu süreç Neolitik Döneme denk gelmektedir. Neolitik Dönem ile insanlar besinlerini pişirerek

tüketmeye başlamışlardır. Pişmiş yiyecekleri herhangi bir alet olmaksızın doğrudan tüketmek mümkün değildir. Paleolitik insanın da kullandığı gibi Neolitik Dönem insanları kaşıkları kullanmışlardır. MÖ 7.000 civarında çanak-çömlek kullanımının artmasıyla yulaf lapası gibi yumuşak tahıl bazlı yiyeceklerin tüketildiği bilinmektedir. Ek olarak Neolitik Dönem ile birlikte sulu yemekler de beslenme kültürüne dahil edilmiştir. Bu tarz sıcak yemekleri tüketebilmek için insanların kase veya çömlekten besinleri ağızlarına götürmek için kaşığa ihtiyaçları vardır. Bunun sonucunda kaşıklar Neolitik Dönem’de yaygınlaşmaya başlamıştır. Özellikle Geç Neolitik Dönem’de seramik üretim teknolojisinin ortaya çıkması ve hızlıca benimsenmesi kaşık üretimini artırmıştır. Bununla beraber Neolitik Dönem ile kemik aletlerin kullanımının artması da kaşık üretimini etkilemiştir.

Kaşık, Neolitik Dönem ile birlikte mutfak kültürlerinin vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Genel olarak Neolitik Dönem’de seramik, ahşap ve kemik gibi hammaddelerden üretilmiş kaşıklar yaygın bir biçimde görülmektedir. Önceki bölümlerde de bahsedildiği gibi Neolitik Dönem dünya üzerindeki farklı coğrafyalarda farklı zaman aralıklarında yaşanmıştır. Bununla bağlantılı olarak da kaşıkların ortaya çıkması kültürden kültüre farklılık göstermektedir. Ayrıca kültürlerin gelişkinlik düzeyi de kaşıkların kullanımını etkileyebilir. İnsanların beslenme biçiminin değişmesi kaşıkların kullanımı için tek etken olmayabilir. Bu durum Braidwood’un kültürün hazır olmaması söylemi ile ilişkilendirilebilir.⁴⁷⁴

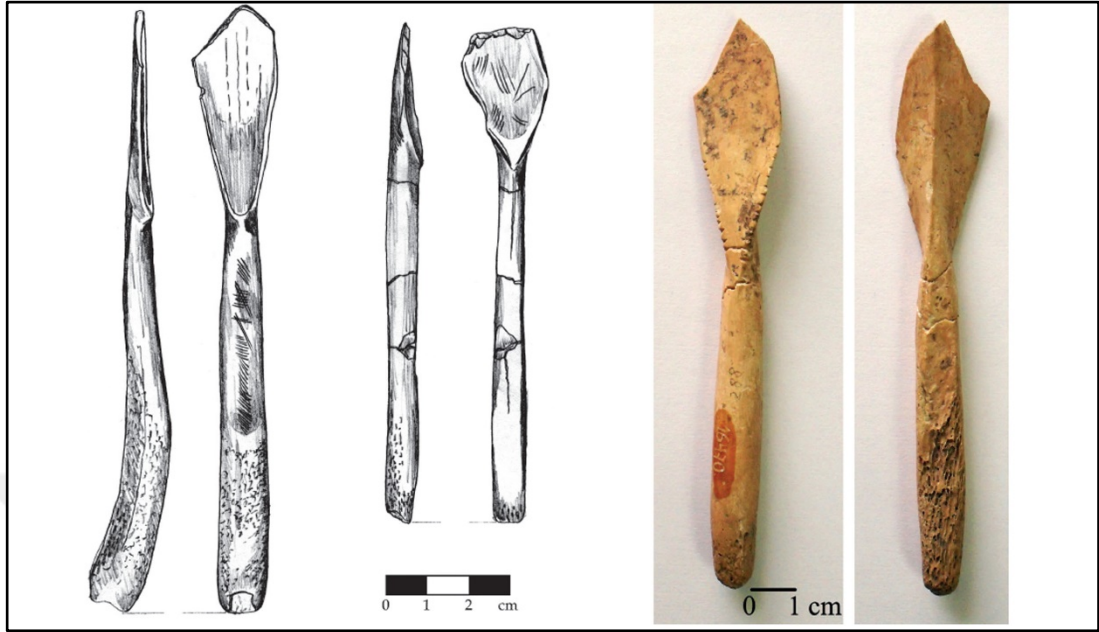
Neolitik Dönem’de kemik kaşıklar ve spatulalar oldukça sık görülmektedir. Bazı durumlarda birbirlerinden ayırt etmek oldukça zordur. Hatta bazı araştırmacılar işlevsel olarak birbirlerinden ayırt edilemeyen araçları kaşık-spatula biçiminde tek tip olarak adlandırılması önerilmiştir.⁴⁷⁵ Daha sonra hammadde, üretim biçimi ve şekil olarak Yakındoğu ve Güneydoğu Avrupa’daki Erken Neolitik yerleşimlerinin genelinde ortak olan bu eserler için kaşık-spatula terimi kabul edilmiştir.⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ Mithen, ss. 79-135

⁴⁷⁵ Selena Vitezović, “Bos and the bone spoon revisited: Spatula-spoons in the Starčevo culture”, **Southeast Europe and Anatolia in prehistory. Essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary**, (Ed. Krum Bacvarov ve Ralf Gleser), Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 239, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2016, ss. 189-196

⁴⁷⁶ Kim Dekker, **What Tools Can Tell-The Bone Tools of Barcın Höyük**, Free University of Amsterdam, Amsterdam, 2014, ss. 95-96

Şekil 9: Starčevo-Grad ve Tečić Yerleşimlerinde Bulunan Kaşık-Spatula Örnekleri

Kaynak: Vitezović, s. 192.

Russell, Çatalhöyük'teki kemik aletleri incelerken spatula ve kaşık ayrımını yapmıştır. Boynuzdan veya kemikten yapılmış, uzun saplı ve sığ bir kasesi olan aletleri kaşık olarak adlandırmıştır.⁴⁷⁷ Spatulaları ise ince bir kemikten yapılan, zarif bir biçimde yapılmış ve genellikle üzerlerinin dekore edildiğini saptamıştır. Daha önce Mellaart spatulaları “kozmetik aletler” olarak tanımlamıştır.⁴⁷⁸ Russell, tam olarak bir kalıba sokamadığı nesnelere de kaşık benzeri spatulalar adını vermiştir. Bununla birlikte spatulaların, cilde veya herhangi bir zemin üzerine boya uygulamak için kaşıkların ise beslenme faaliyetlerinde kullanıldığını belirtmiştir. Ek olarak kaşıkların beslenme faaliyetleri dışında gömülerin yanında bulunmuş olmasından dolayı özel bir amacının da kullanılmış olabileceğini vurgulamıştır.⁴⁷⁹

Erken Neolitik Dönem’de Anadolu ve Balkanlar’da, “V” biçimli çanağa sahip kemik kaşıklar ortaya çıkmıştır. Sadece Balkanlar’da 52 adet Neolitik yerleşim

⁴⁷⁷ Nerissa Russell ve Janet L. Griffiths, “Çatalhöyük Worked Bone: South and 4040 Areas”, **Substantive Technologies at Çatalhöyük.: Reports from the 2000–2008 Seasons**, (Ed. Ian Hodder), British Institute at Ankara, Cotsen Institute of Archaeology Press, 2013, ss. 277-306

⁴⁷⁸ Russell ve Griffiths, ss. 277-306

⁴⁷⁹ Nerissa Russell, “Çatalhöyük Worked Bone”, **Çatalhöyük Perspectives: Themes From the 1995–99 Seasons**, (Ed. Ian Hodder), British Institute at Ankara, 2005, ss. 339-367

alanında bu kaşıklara rastlanılmaktadır.⁴⁸⁰ (Şekil 10) Bu tip kaşıklar üzerinde günümüze kadar herhangi bir mikroskobik çalışma yapılmadığından tam işlevleri anlaşılamamaktadır. Bazı araştırmacılar bunları spatula olarak yorumlamıştır.⁴⁸¹ Seramik üzerinde dekorasyon yapmak, giysi üretimi ve bitkilerden elde edilen pigmentlerin vücuda uygulanması gibi işlevlerinin olduğunu önermektedirler.⁴⁸² Ancak mikroskobik araştırmalar yapılması halinde kaşıkların üzerinde dış tarafından bırakılmış çeşitli izlere rastlanılabilir. Bu durumda kaşıkların beslenme faaliyetlerinde de kullanılıp kullanılmadığı kanıtlanmış olur.

Özdoğan, kaşık ve spatulaları, “Neolitik Paket” in içinde bulunan prestij nesneleri olarak görmektedir.⁴⁸³ Dünya üzerindeki birçok Neolitik yerleşim merkezinde çeşitli boyutlarda, bazen paralel veya çentiklerle süslenmiş kulpları olan kaşıklara oldukça sık rastlanılmaktadır. Yunanistan’ın Neolitik yerleşimlerinde nadirde olsa kaşıklar görülmektedir. Selanik’te bulunan Achilleion yerleşiminde MÖ 6.400-5.600 arasına tarihlendirilen seramik bir kaşık bulunmuştur.⁴⁸⁴ Volos yakınlarında bulunan Sesklo yerleşiminde de Neolitik Döneme tarihlendirilen seramik kaşığa rastlanılmıştır.⁴⁸⁵ Yunanistan’daki en çok kaşık bulunan yerleşim ise Dikili Tash yerleşimidir. Bu neolitik yerleşim alanında kemikten yapılmış çok sayıda kaşık bulunmuştur.⁴⁸⁶

⁴⁸⁰ Sofija Stefanović ve diğerleri, “Bone spoons for prehistoric babies: Detection of human teeth marks on the Neolithic artefacts from the site Grad-Starčevo (Serbia)”, **PLoS ONE**, Cilt 14, Sayı 12, 2019, ss. 1-38

⁴⁸¹ John Nandris, “Bos primigenius and the bone spoon”, **Bulletin of the Institute of Archaeology**, Cilt 10, 1972, ss. 63-82

⁴⁸² Stefanović ve diğerleri, ss. 1-38

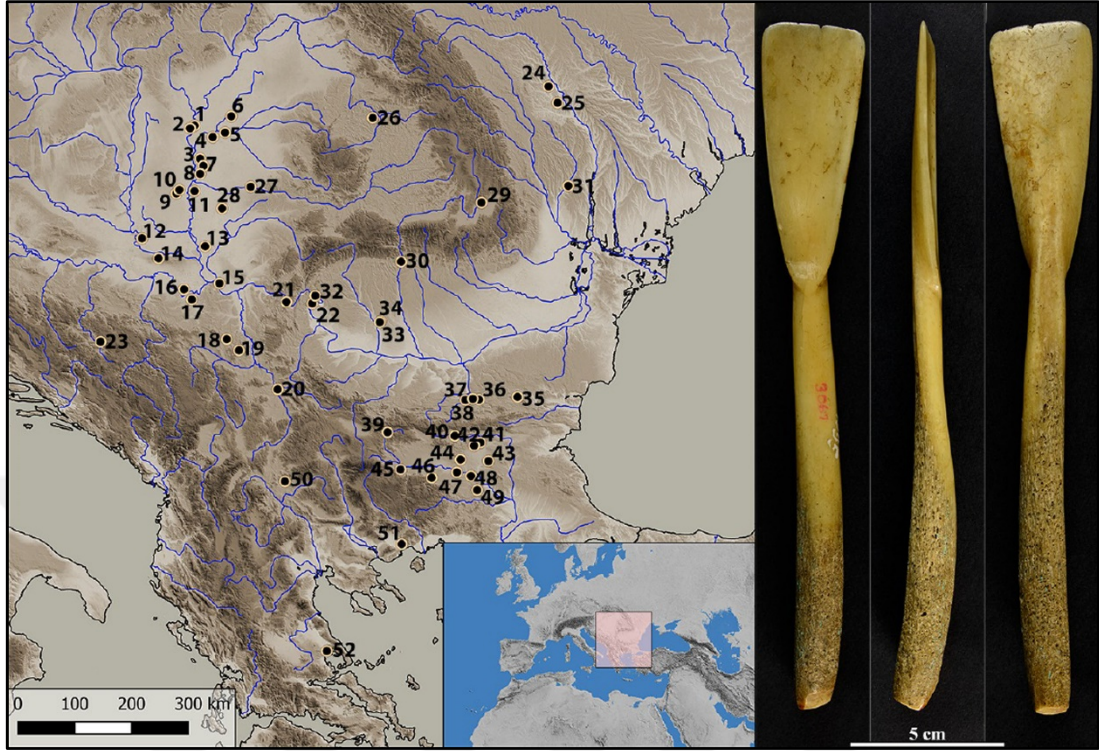
⁴⁸³ Mehmet Özdoğan, “Archaeological Evidence on the Westward Expansion of Farming Communities from Eastern Anatolia to the Aegean and the Balkans”, **Current Anthropology**, Cilt 52, Sayı 4, 2011, (Spoon), ss. 415-430

⁴⁸⁴ Catherine Perlès, **The Early Neolithic in Greece**, Cambridge University Press, 2004, (Greece), s. 291

⁴⁸⁵ Jean-Paul Demoule ve Catherine Perlès, “The Greek Neolithic: A New Review”, **Journal of World Prehistory**, Cilt 7, Sayı 4, 1993, ss. 355-416

⁴⁸⁶ Vitezović, ss. 189-196

Şekil 10: “V” Biçimli Çanağa Sahip Kaşıkların Balkanlar’daki Dağılımını Gösteren Harita

Kaynak: Stefanović ve diğerleri, s. 4.

Balkanlar, Neolitik Dönem’de en fazla kaşık bulunan bölgelerinden birisi konumundadır.⁴⁸⁷ Balkanlarda MÖ 6.200-4.500 yılları arasına tarihlendirilen Neolitik Dönem, Starčevo-Körös-Criş kültürleri olarak adlandırılmaktadır.⁴⁸⁸ Anadolu’dan gelen tarımcı topluluklar bu kültürleri yaratmışlardır. Bu kültürdeki kaşıklar, genellikle uzun kemiklerden yapılmış, oval ya da asimetrik çanakları bulunan çeşitli boylarda farklı bölgelerde çok sayıda kaşığa rastlanılmıştır. Sırbistan’da bulunan Kovačevo Neolitik yerleşimi kaşık buluntusu bakımından oldukça zengindir. Sidéra, burada bulunan kaşıklar için düzgün hatları bulunan, orantısız açıdan bozuklukları

⁴⁸⁷ Angela Kreuz ve Elena Marinova, “Archaeobotanical evidence of crop growing and diet within the areas of the Karanovo and the Linear Pottery Cultures: a quantitative and qualitative approach”, *Veget Hist Archaeobot*, Cilt 26, 2017, ss. 639-657

⁴⁸⁸ Paolo Biagi ve Michela Spataro, “New Observations on the Radiocarbon Chronology of the Starčevo-Criş and Körös Cultures”, *Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education. RPRP 6-7*, (Ed. Lolita Nikolova, John Fritz ve Jude Higgins), Karlovo, 2005, ss. 35-50

olmayan ve yerine göre güzel bir biçimde dekore edilebilen sanat eserleri söyleminde bulunmaktadır.⁴⁸⁹ (Şekil 11)

Şekil 11: Kovačevo Yerleşiminde Bulunan Kemik Kaşıklar

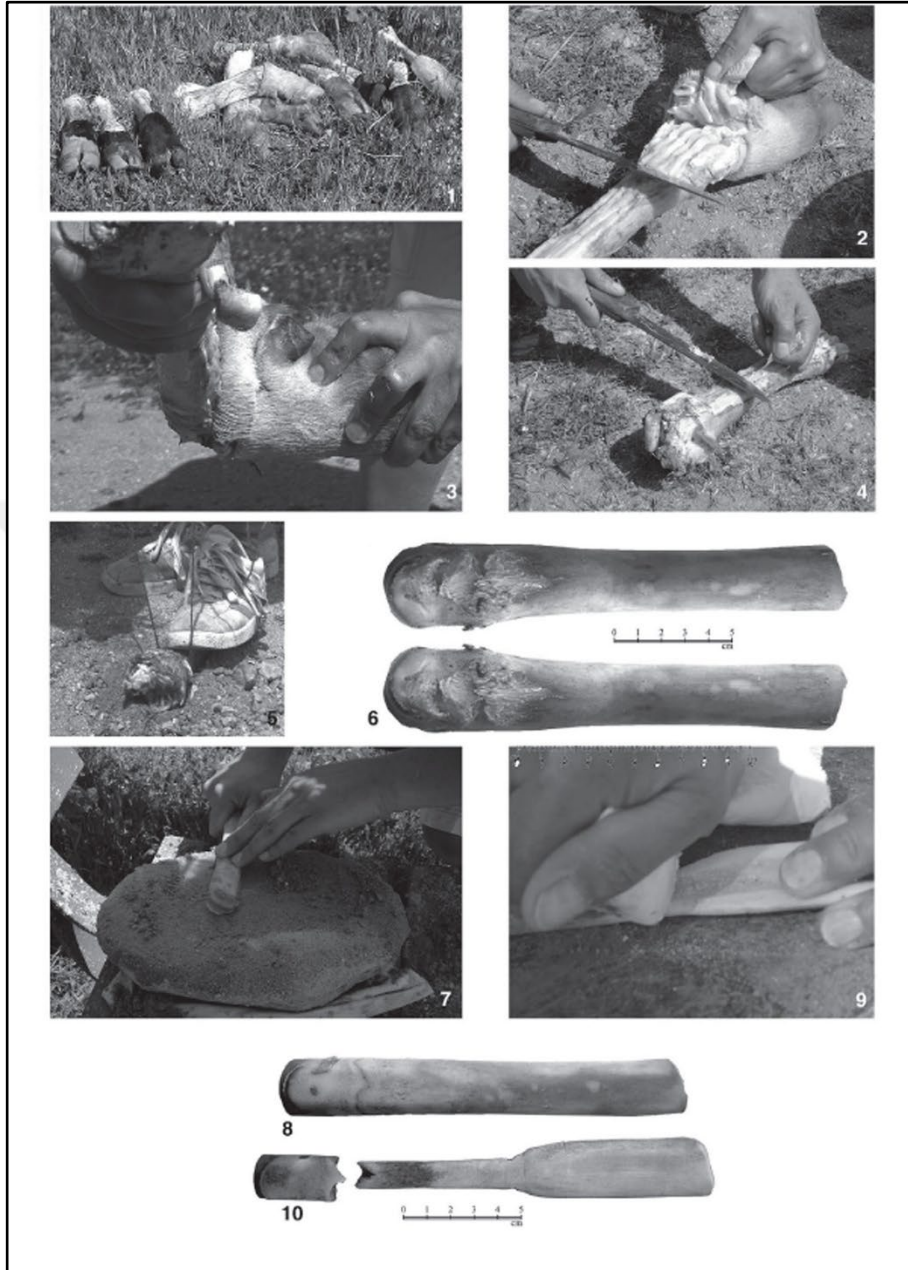

Kaynak: Sidéra, s. 176.

Kullanılan malzemenin rengi genellikle kahverengi ve turuncu tonlarında olmakla birlikte iyi bir biçimde perdahlanarak parlatılmıştır. Sidéra, deneysel bir çalışma olarak kaşıkların üretilmesindeki uzmanlık düzeyini ölçmek ve harcanan zaman hakkında fikir edinmek için, Balkanlar’da yaygın olarak görülen bir kaşığın kopyasını yapmıştır. (Şekil 12)

⁴⁸⁹ Isabelle Sidéra, “Manufacturing Bone Tools: The Example of Kovačevo”, **Bioarchaeology in the Balkans: Balance and Perspectives**, (Ed. Nataša Miladinović-Radmilović ve Selena Vitezović), Papers Of The Bioarchaeological Section Of The Serbian Archaeological Society, Belgrade, 2013, ss. 173-178

Şekil 12: Kemik Kaşığın Yapım Aşamalarını Gösteren Görsel

Kaynak: Sidéra, s. 17.

Öküzün metapodial kemiğini hammadde olarak kullanmıştır. Bu çalışma sonucunda kemikten kaşık üretiminin çok titiz bir işçilik gerektirdiği ve bu tip bir ürünü imal etmek için bir tür deneyimli zanaatkara ihtiyaç duyulduğu anlaşılmıştır. Neolitik Dönem düşünüldüğünde kemik alet işçiliği “Neolitik paket” ile birlikte gelmiş olmalıdır. Ayrıca kabaca şekillendirmek için 14 saat harcanmış tam formuna

ulaşması ise 25 saati bulmuştur.⁴⁹⁰ Kemik kaşıkların üretimi tamamen kemiği şekillendirmek üzerine dayalı olduğundan her kaşık birbirinden farklıdır. Ek olarak bu farklılıkların oluşmasında zanaatkarın da payı bulunmaktadır. Uzmanlığa dayalı beceriler ve teknik detayların iyi bir biçimde bilinmesi bununla ilgilidir. Bazı kaşıklar bunun ne derece önemli olduğu görülmektedir. Özellikle kaşıklardaki simetri, hatların keskinliği ve ince işçiliği uzmanlaşma gerektirmektedir. Bulgaristan'da bulunan Samovodene Neolitik yerleşim alanında bulunan bir kaşığın sap kısmında zoomorfik bir şekil bulunmaktadır.⁴⁹¹ Bu da kaşık işçiliğinin ne derece önemli olduğunu destekler niteliktedir. En önemlisi ise görülen kaşık formlarının biçimsel olarak tek tipte olması, insanların bilgi birikimlerini birbirleriyle paylaşmış olabileceklerini göstermektedir.

Bulgaristan'da bulunan Ovcharovo-Gorata yerleşimi de kemik kaşık buluntuları bakımından oldukça zengindir.⁴⁹² (Şekil 13) Buradaki kaşıkların bazılarında kullanımdan ötürü aşınmalara rastlanılmıştır. Zidarov, kaşıkların üzerinde kırmızı kil izleri bulmuş ve kaşığın ikincil kullanım olarak seramikleri şekillendirmek için kullanılmış olduğunu belirtmiştir.⁴⁹³ Yine Bulgaristan'da bulunan Yabalkovo,⁴⁹⁴ Karanovo⁴⁹⁵ ve Kazanlak⁴⁹⁶ yerleşimlerinde birçok kemik kaşığa rastlanılmıştır. Macaristan'da bulunan Ecsefalva 23 yerleşiminde de Starčevo-Körös-Criş kültürlerinin tipik bir buluntusu olan kemik kaşıkları rastlanılmıştır.⁴⁹⁷ Kemik kaşıkların birçoğu yeniden işlenmiş bir biçimde bulunmaktadır. Uzun zaman kullanımdan ötürü kırılmalar meydana gelir ve kırığın boyutuna göre yeniden

⁴⁹⁰ Sidéra, ss. 173-178

⁴⁹¹ Vitezović, ss. 189-196

⁴⁹² Raiko Krauß ve diğerleri, "Beginnings of the Neolithic in Southeast Europe: the Early Neolithic sequence and absolute dates from Džuljunica-Smárdeš (Bulgaria)", **Documenta Praehistorica**, Cilt 41, 2014, ss. 51-77

⁴⁹³ Petăr Zidarov, "Knochen- und Geweihgeräte: Traditionen und Praktiken im Alltag der Einwohner von Ovčarovo-Gorata", **Ovčarovo-Gorata. Eine frühneolithische Siedlung in Nordostbulgarien**, (Ed. Raiko Krauß), Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2014, ss. 250-270

⁴⁹⁴ V. Petrova ve K. Leshtakov, "Early Neolithic small finds from Yabalkovo", **Yabalkovo volume 1**, (Ed. J. Roodenberg, K. Leshtakov ve V. Petrova), ATE, Sofia, 2014, ss. 341-352

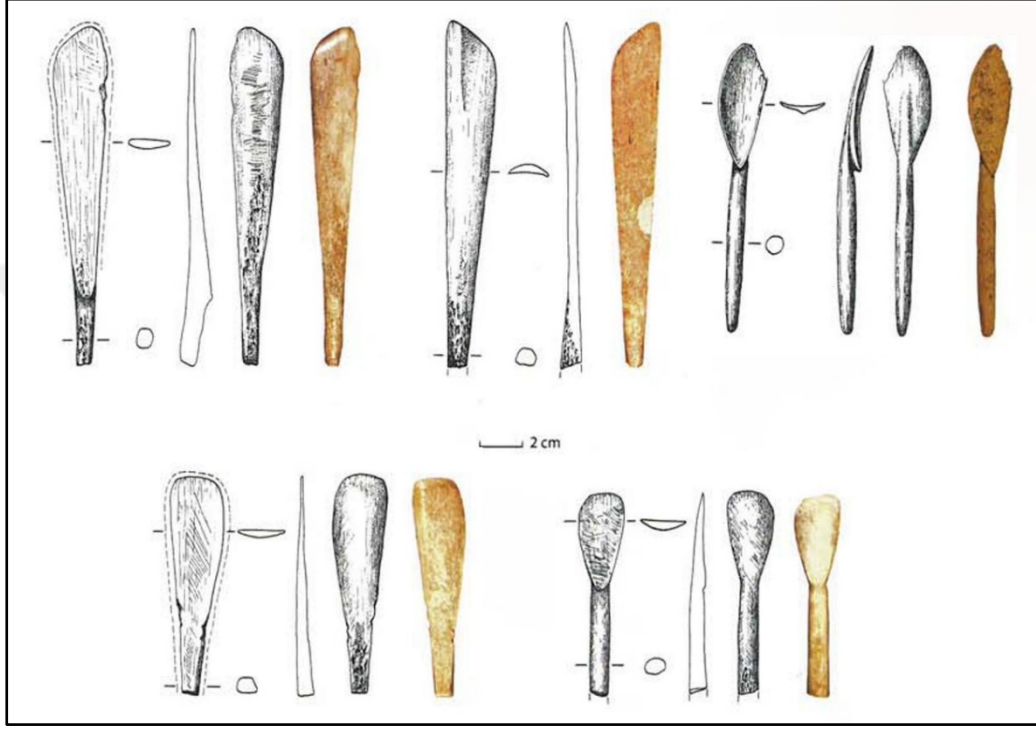
⁴⁹⁵ Selena Vitezović, "Retouching Tools from the Post-Paleolithic Period in Southeast Europe", **The Origins of Bone Tool Technologies**, (Ed. Jarod M. Hutson, Alejandro García-Morena, Elisabeth S. Noack, Elaine Turner, Aritza Villaluenga ve Sabine Gaudzinski-Windheuser), Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz, Mainz, 2018, (Karanovo), ss. 297-315

⁴⁹⁶ Vassil Nikolov, "The Neolithic And the Chalcolithic Periods in Northern Thrace", **TÜBA-AR**, Cilt 7, 2003, ss. 21-83

⁴⁹⁷ Alice M. Choyke ve Márta Daróczi-Szabó, "The Complete and Usable Tool: Some Life Histories of Prehistoric Bone tools in Hungary", **Ancient and Modern Bone Artefacts from America to Russia, Cultural, Technological and Functional Signatures**, (Ed. A. Legrand-Pineau, I. Sidéra, N. Buc, E. David ve V. Scheinsohn), Archeopress, Oxford, 2016, ss. 235-248

şekillendirilip gerektiğinde eklemeler yapılarak kullanılmaya devam edilmiştir.⁴⁹⁸ (Şekil 14) Bu sayede kemik kaşıklar insanların yaşamları boyunca dayanıklı bir mutfak aleti olarak kullanılmaya devam edilmiştir.

Şekil 13: Ovcharovo-Gorata Yerleşiminde Bulunan Kemik Kaşık ve Spatula Örnekleri

Kaynak: Zidarov, s. 254.

Genel olarak Starčevo-Körös-Criş kültürlerinde hammadde olarak kemik daha çok kullanılmıştır. Hatta en sık rastlanılan buluntular arasında kemik kaşıklar başta gelmektedir. Özellikle de öküz kemiği tercih edilmiştir. Çünkü koyun ve keçiye göre öküzün metapodial kemiği daha geniştir ve şekillendirmek için daha uygundur. Bazı araştırmacılar, yabani öküz ve evcil sığırların bu kadar kullanılmış olmasının prehistorik dönemlerdeki insanların yabani öküzlere yüklemiş oldukları kutsal anlam ile benzer bir sembolik anlam taşıyabileceğini düşünmektedirler.⁴⁹⁹

⁴⁹⁸ János Makkay, “Knochen, Geweih- und Eberzahngegenstände der frühneolithischen Körös-Kultur”, **Communicationes Archaeologicae Hungariae**, 1990, ss. 23-58

⁴⁹⁹ Anthony Sinclair, “The technique as a symbol in Late Glacial Europe”, **World Archaeology**, Cilt 27, Sayı 1, 1995, ss. 50-62

Şekil 14: Kullanımdan Ötörü Aşınmaların ve Kırılmanın Görüldüğü Donja Branjevina’da Bulunmuş Kaşık

Kaynak: Vitezović, s. 193.

Doğu Adriyatik’te elliden fazla bilinen Neolitik yerleşim bulunmaktadır. Bu yerleşimlerden elde edilen çeşitli buluntular arasında nadir de olsa seramik kaşıklar bulunmaktadır. Kuzey ve Orta Dalmaçya bölgesinde, Orta ve Geç Neolitik Döneme tarihlendirilen sekiz tane seramik kaşık bulunmuştur.⁵⁰⁰ (Şekil 15) Hırvatistan’ın ve Bosna Hersek’in Dalmaçya kıyılarını kapsayan alanda görülen bu Neolitik evre Danilo kültürü (MÖ 4.700-3.900) olarak adlandırılmaktadır.⁵⁰¹ Bu bölgede bulunan kaşıklar genellikle silindirik bir sap kısmına ve geniş bir içbükey çanak kısmına sahiptirler. Bulunan kaşıkların çoğunun çanak kısımları kırıktır. Danilo kültüründe çanak-çömlek yapımında kullanılan tipik kireçtaşı ve taşcık katkılı kilden yapılmışlardır.⁵⁰² Bu kaşıkların Doğu Adriyatik’in sadece belirli bir bölgesinde görülmüş olması tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Bu durum, kaşıkların bulunmuş olduğu yerleşimlerdeki insanların beslenme biçimi, üretim politikası ve gelişkinlik düzeyi ile ilişkilendirilebilir. Çünkü kaşıklar, insanların bu gibi faaliyetleri ile ilişkili verilerle birlikte bulunulmuştur.

⁵⁰⁰ Kristina Horvat, “Neolithic ceramic spoons – indicators of dietary distinctiveness in the eastern Adriatic Neolithic?”, *Documenta Praehistorica*, Cilt 42, 2015, ss. 251-260

⁵⁰¹ Timothy Darvill, *Concise Oxford Dictionary of Archaeology*, Oxford University Press, Oxford, 2002

⁵⁰² Horvat, ss. 251-260

Şekil 15: Barice ve Pokrovnik Yerleşimlerinde Bulunmuş Seramik Kaşıklar

Kaynak: Horvat, s. 253.

İspanya’da bulunan Banyoles Gölü’nün kıyısında kurulan ve MÖ 6. binyılın sonlarına tarihlendirilen La Draga Neolitik yerleşim alanında kemik bir kaşık bulunmuştur.⁵⁰³ (Şekil 16) Bu kaşık, Balkanlarda görülen kaşıklardan farklıdır. Çanak kısmı daha uzun ve yayvan bir biçimde şekillendirilmiştir. Yine İspanya’da bulunan Can Sadurní Mağarası’nda kemik kaşıklara rastlanılmıştır.⁵⁰⁴ İngiltere’de Cheddar Boğazı’nın kuzey tarafında bulunan küçük bir mağara olan Sun Hole’de, Neolitik Döneme tarihlendirilen seramik bir kaşık bulunmuştur.⁵⁰⁵

Günümüzden 8.000 yıl önce, Neolitik yerleşimlerinin bazılarında sığır kemiğinden yapılmış küçük kaşıklar görülmeye başlanmıştır. Bir grup Sırp araştırmacı, küçük boyutlu kaşıkların ortaya çıkmasının ve yoğun kullanımının bebekleri beslemek için üretilmiş olabileceğini düşünmektedirler.⁵⁰⁶ Grad-Starčevo Neolitik yerleşim alanından çıkan üç tane küçük boyutlu kaşık üzerindeki 2230 adet kullanımdan ötürü oluşan izler incelenmiştir. Bebeklerin çene yapısı ve dişleri yapay olarak üretilmiştir. Üretilen model ile kaşıkların üzerlerindeki izler karşılaştırılmıştır. Bu izlerin bazılarının bebeklerin süt dişleri tarafından oluştuğu anlaşılmıştır. (Şekil 17)

⁵⁰³ Josep Tarrús, “La Draga (Banyoles, Catalonia), an Early Neolithic Lakeside Village in Mediterranean Europe”, **Catalan Historical Review**, Cilt 1, 2008, ss. 17-33

⁵⁰⁴ María Cruz Berrocal, “The Early Neolithic in the Iberian Peninsula and the Western Mediterranean: A Review of the Evidence on Migration”, **Journal of World Prehistory**, Cilt 25, 2012, ss. 123-156

⁵⁰⁵ E. K. Taratman, “Second Report on the Excavations at Sun Hole, Cheddar”, **Proc. Univ. Bristol Spelaeol Soc.**, Cilt 7, Sayı 2, 1955, ss. 61-70

⁵⁰⁶ Stefanović ve diğerleri, ss. 1-38

Bebeklerin süttten kesilmesinden sonra yulaf bazlı mamalar ile beslendiği anlaşılmaktadır. Grad-Starčevo yerleşimindeki küçük boyutlu kaşıkların oldukça fazla bulunmuş olması da bunu kanıtlar niteliktedir.

Şekil 16: La Draga Yerleşiminde Bulunmuş Kemik Kaşık

Kaynak: Tarrús, s. 25.

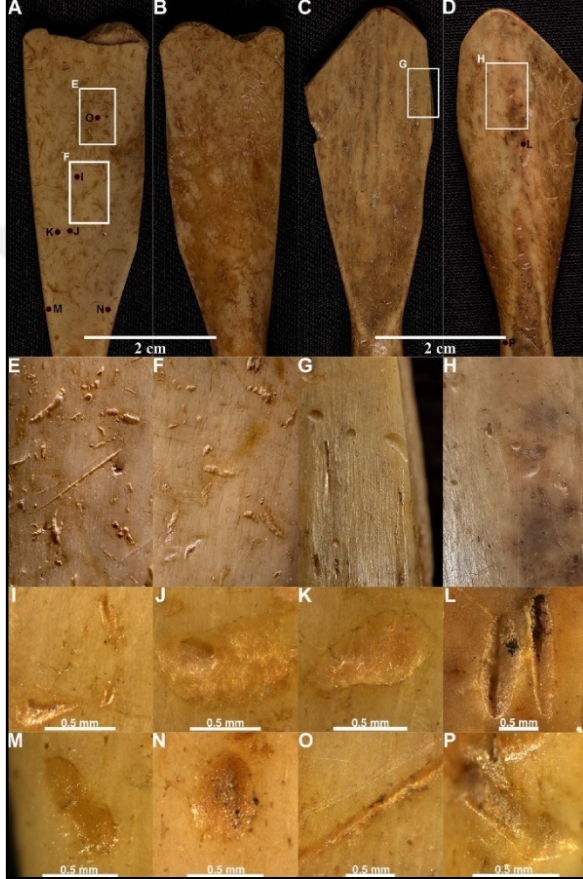
Neolitik yaşam ile gelen yerleşik yaşam bir noktada doğurganlığın artmasına sebep olmuştur. Hareketliliğin azalması, daha yüksek kalorili besinlerin diyeteye dahil olması ve emzirme süresindeki azalma kadınların daha fazla çocuk sahibi olmasına olanak sağlamıştır.⁵⁰⁷ Bebeklerin sayısının artması, Neolitik toplumların yaşam biçimlerinin değişmesine yol açmıştır. Bu değişim en büyük etkisi özellikle anneler üzerinde olmuştur. Anneler üzerindeki en büyük değişimlerin başında, emzirme süresindeki kısaltmalar ve bebeğin süttten kesilmesinden sonraki yiyecek seçimleri gelmektedir. Emzirme süresi ve doğurganlık arasında bir bağlantı bulunmaktadır. Anne sütü üretiminin uzun süreli olması ve sık sık bebeğin emzirilmesi doğumlar arasındaki süreyi etkiler ve kadın başına düşen çocuk sayısının azalmasına yol açabilmektedir.⁵⁰⁸ Stefanović ve arkadaşları, Neolitik Dönem’de evcil tahılların ve

⁵⁰⁷ Jean-Pierre Bocquet-Appel, “Explaining the Neolithic Demographic Transition”, **The Neolithic Demographic Transition and its Consequences**, (Ed. Jean-Pierre Bocquet-Appel ve Ofer Bar-Yosef), Springer, New York, 2008, ss. 35-55

⁵⁰⁸ Claudia Vaggia ve Peter T. Ellison, “Interactions Between Metabolic and Reproductive Functions in the Resumption of Postpartum Fecundity”, **American Journal of Human Biology**, Cilt 21, 2009, ss. 559-566

hayvan sütünün tüketilmeye başlanması, süttten erken kesilmeyi etkileyebileceğini öne sürmektedirler.⁵⁰⁹ Neolitik Dönem, bebek beslenme uygulamalarının evriminde belirleyici bir nokta olarak tanımlanabilmektedir.⁵¹⁰

Şekil 17: Grad-Starčevo Yerleşiminde Bulunmuş Üzerinde Bebek Diş İzlerinin Bulunduğu Kemik Kaşıklar

Kaynak: Stefanović ve diğerleri, s. 16.

Tarihöncesi annelik üzerine kapsamlı bir araştırmanın olmayışından dolayı, süttten kesilme süreleri kesin olarak bilinmemektedir. Ancak süttten kesilen bebeklere verilen besinlere dair hazırlama, saklama ve servis etme izlerinin kalması gerektiğini varsaymaktadırlar. Bundan dolayı küçük boyutlu kemik kaşıkların işlevsel olarak bebeklerin beslenmesi için üretildiğini kabul etmektedirler.

⁵⁰⁹ Stefanović ve diğerleri, ss. 1-38

⁵¹⁰ Rachel Howcroft, **Weaned Upon A Time: Studies of the infant diet in prehistory**, Stockholm University Faculty of Humanities, Department of Archaeology and Classical Studies, Stockholm, 2013, ss. 53-69

Avrupa dışındaki Neolitik yerleşim merkezlerinde de kaşıklara rastlanılmıştır. Levant'ta, Natufian kültüründe kaşıklar kullanılmaya başlanmıştır. Neolitik Döneme gelindiğinde de farklı yerleşimlerde Natufian'a göre daha iyi bir işçilikle yapılmış kaşıklar görülmektedir. Kuzey İsrail'de bulunan Sha'ar Hagolan yerleşiminde kireçtaşıdan üretilmiş bir kaşık bulunmuştur.⁵¹¹ Taş aletler, Yarmukian kültüründe oldukça önemli bir yere sahiptir. Bundan dolayı mutfak kültüründe de oldukça sık kullanılmıştır. PPNB'de kurulmuş bir mega köy olan Ain Ghazal'da kozmetik kaşık olarak kullanılmış çok sayıda kemik spatula ve az miktarda kemik kaşığa rastlanılmıştır.⁵¹²

Ermenistan'ın Türkiye sınırına yakın bir noktada konumlanan Aknashen-Khatunarkh Neolitik yerleşim alanında, kemik ve boynuzdan yapılmış çok sayıda alet bulunmuştur. Bunlar arasında çok sayıda spatula ve kaşıklara da rastlanılmıştır.⁵¹³ Rusya'nın doğusunda bulunan Kamçatka Yarımadası'nda yapılan Neolitik Dönem araştırmalarında da kemik kaşıklar bulunmuştur.⁵¹⁴ Son yıllarda yapılan Sahra altı tarih öncesi araştırmaları büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmalar ile Güney Afrika'daki neolitikleşme süreci netlik kazanmaya başlamıştır. Ayrıca Tanzanya'da bulunan Luxmanda yerleşiminde kemik kaşıklar ortaya çıkmıştır.⁵¹⁵ Kuzey Irak'ta Zagros Dağları'nın eteklerinde bulunan Jarmo'da, kemik kaşıklar Neolitik Dönem buluntu grubunun önemli bir bölümünü oluşturmaktadır.⁵¹⁶

Yukarı Mısır'da görülen Neolitik Badari kültürü, kaşık buluntuları açısından ayrı bir yere sahiptir. Mostagedda nekropolünde, mezarlarda çok sayıda kaşığa rastlanılmıştır.⁵¹⁷ (Şekil 18) Bu kültürdeki kaşıkların en önemli özelliği hammadde olarak fildişinin kullanılmış olmasıdır. Kaşıkların bir kısmının çanağı yuvarlak olmakla birlikte bazılarının da derin dikdörtgen bir çanağı bulunmaktadır. Kaşıkların

⁵¹¹ Yosef Garfinkel, "The Yarmukian Culture in Israel", **Paléorient**, Cilt 19, Sayı 1, 1993, ss. 115-134

⁵¹² Gary O. Rollefson ve diğerleri, "The Neolithic Village of Ain Ghazal, Jordan: Preliminary Report on the 1988 Season", **Bulletin of the American Schools of Oriental Research. Supplementary Studies**, Cilt 27, 1991, ss. 95-116; Rollefson ve diğerleri, ss. 443-470

⁵¹³ Makoto Arimura ve diğerleri, "Current Neolithic Research in Armenia", **Neo-Lithicis**, 2010, ss. 77-85

⁵¹⁴ N. N. Dikov ve Gerald H. Clark, "The Stone Age of Kamchatka and the Chukchi Peninsula in the Light of New Archaeological Data", **Arctic Anthropology**, Cilt 3, Sayı 1, 1965, ss. 10-25

⁵¹⁵ Michelle C. Langley ve diğerleri, "Organic technology in the Pastoral Neolithic: osseous and eggshellartefacts from Luxmanda, Tanzania", **Archaeol Anthropol Sci**, Cilt 11, 2019, ss. 1-14

⁵¹⁶ Thamer Khazal Al-Ameri ve diğerleri, "Middle paleolithic to neolithic cultural history of North Iraq", **Arabian Journal of Geosciences**, Cilt 4, 2010, ss. 945-972

⁵¹⁷ Lambert Vorster, **The Badarian Culture of Ancient Egypt in Context: Critical Evalutaion**, University of South Africa, 2016, s. 180

genelinin sap kısımları dekore edilmiştir. Hatta bazılarının sapları hayvan formunda yapılmıştır. Bu kaşıkların yulaf lapası yemek için kullanılmış olduğu belirtilmiştir.⁵¹⁸

Şekil 18: Mostagedda Nekropolünde Bulunmuş Fildişi Kaşık

Kaynak: Vorster, s. 180.

Japonya'daki Neolitik Jomon Kültürü'nde taş kaşıklara rastlanılmaktadır.⁵¹⁹ Taş kaşıklar, boyut olarak küçük ve genellikle sert taşlardan yapılmışlardır. Araştırmacılar, Erken Jomon evresinde bu kaşıkların daha kaba bir formunun bulunduğunu, hayvanların derilerini yüzmek ve etlerini kesmek için bıçak gibi kullanılmış olduklarını düşünmektedirler. Orta Jomon evresinde de sebze ve meyve soymak için kullanılmış oldukları önerilmektedir.⁵²⁰

Kaşıklar, dünya üzerindeki birçok Neolitik kültürde önemli buluntu grupları arasında yer almaktadır. Her kültür kendi bilgi birikimleri doğrultusunda birbirinden farklı kaşıklar üretmişlerdir. Form ve işçilik bakımından bölgelerarası farklılıklar bulunmaktadır. Ancak kaşık üretiminde kültürler arasında bazı ortak noktalar da vardır. Bunlardan bir tanesi hammadde seçimidir. Genellikle sert ve dayanıklı hammaddeler tercih edilmiştir. Bunlar daha çok hayvan kemiği, boynuz azda olsa taş

⁵¹⁸ Guy Brunton ve Gertrude Catan-Thompson, **The Badarian Civilization and Predynastic Remains Near Badari**, Hazell Watson and Viney Ltd., London, 1928, ss. 31-32

⁵¹⁹ J. Edward Kidder Jr, "Agriculture and Ritual in the Middle Jomon Period", **Asian Perspectives**, Cilt 11, 1968, ss. 19-41

⁵²⁰ Kidder Jr, ss. 19-41

ve fildişinden oluşmaktadır. Bu tarz hammaddeler insanların kaşıkları mutfaklarında uzun süre boyunca kullanabilmelerine olanak sağlamıştır. Seramik üretim teknolojisi ile birlikte seramikten üretilen kaşıklar da görülmektedir. Fakat dayanıklılık bakımından kemiğe göre zayıftırlar. Kaşıklar yemek yemekten kozmetiğe kadar çeşitli işlevlerde kullanılmıştır. Hatta bazı yerleşimlerde kaşıklara sembolik anlamlar yüklenerek ritüel nesnesi olarak da kullanılmıştır. Ancak kaşığın asıl önemi, Neolitik Dönem boyunca beslenme kültürlerinin olmazsa olmaz bir parçası haline gelmesidir.

4.4. ANADOLU NEOLİTİK MUTFAK KÜLTÜRÜNDE KAŞIKLAR

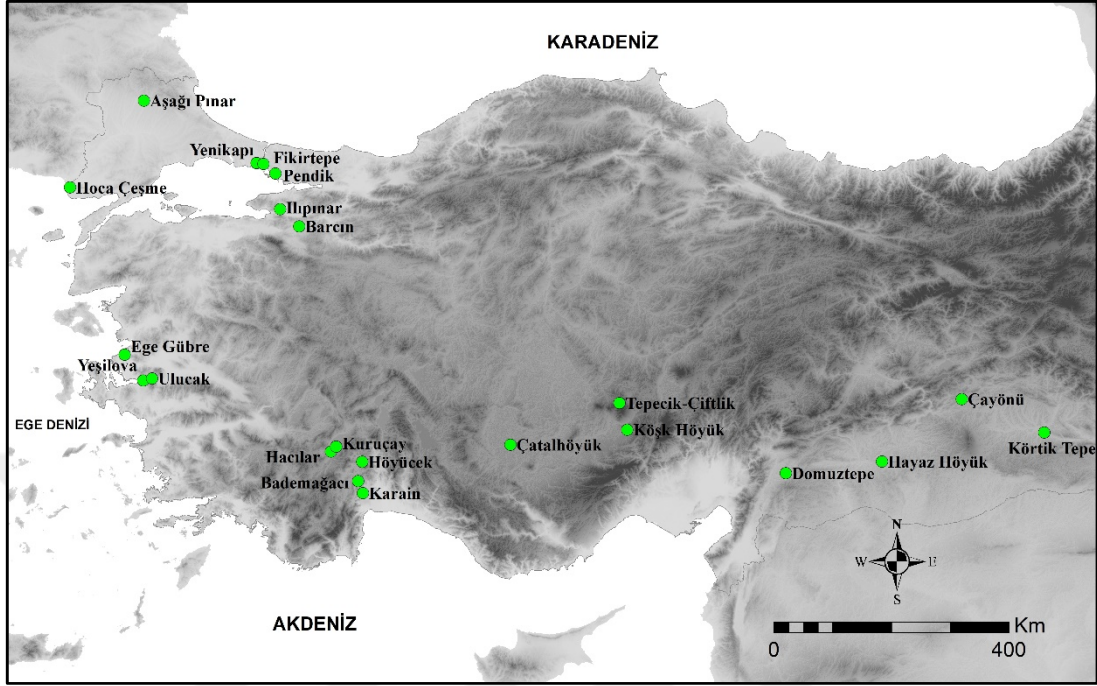
Neolitikleşme sürecinin en önemli merkezlerinden birisi Anadolu'dur. İnsan hayatındaki birçok değişim ve yenilik bu coğrafyada meydana gelmiştir. Bunlardan belki de en önemlisi insanların diyetlerinin Anadolu ve çevresinde evcilleştirilen tahıllar ile büyük bir değişime uğramasıdır. Bu evcilleştirilen türler arasındaki buğday ise *Neolitik Devrim*'in gerçekleşmesindeki en önemli etkenlerden birisi olmuştur. Uygarlığı başlatan bitki buğday, insanlık tarihinin şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir.⁵²¹ İnsanlar bu evcilleştirilen tahıllar ile yeni yiyecekler yapmaya başlamışlardır. Yulaf lapası ve bazı sulu yemekler pişirmeye başlamışlardır. Bu tarz sıcak besinleri tüketmek ve yapmak için de kaşığa gereksinim duyulmuştur. Yakındoğu'daki Neolitik yerleşim alanlarındaki en eski kaşık örneklerinden bazıları Anadolu'da bulunmaktadır.

Anadolu, kaşık buluntusu bakımından oldukça zengindir. Neolitik yerleşim alanlarının görüldüğü hemen hemen tüm bölgelerde kaşık buluntularına rastlanılmıştır. (Şekil 19) Genellikle hammadde olarak kemik tercih edilmiştir. Kemik, organik ve organik olmayan maddelerin bileşiminden oluşmaktadır. Hidroksiapatit adı verilen organik olmayan madde kemiği dayanıklı hale getirirken, organik madde olan kolajen ise kemiğe esneklik vermektedir.⁵²² Bundan dolayı kemikler uzun süre sağlam bir şekilde korunabilmektedir.

⁵²¹ Uhri, Buğday, ss. 11-16

⁵²² Dekker, s. 23

Şekil 19: Anadolu’da Neolitik Döneme Tarihlendirilen Kaşıkların Ele Geçtiği Merkezleri Gösteren Harita

Harita: Muammer İreç.

Choyke, tarihöncesi toplumlarda hammadde seçimini, bir dizi biyolojik ve kültürel faktör ile ilişkilendirmektedir.⁵²³ İnsanların avlanma veya evcilleştirme yoluyla elde etmiş oldukları hayvanlardan arta kalan farklı tür ve yaştaki kemikler hammadde seçiminde önemli bir yere sahiptir. Belirli anatomik öğelerin uzunluğu, düzlüğü ve sağlamlığı yapılacak alet tipine göre seçilmektedir. Bazı alet türleri için kemiklerin seçiminde kültürel etkenler büyük rol oynamaktadır.⁵²⁴ Anadolu’da kaşık üretiminde genellikle sığırların metapodial kemikleri kullanılmıştır. Önceki bölümde de belirtildiği gibi kemik kaşık üretimi çok titiz bir işçilik gerektirmektedir. Bundan dolayı bu tip bir ürünü imal etmek için deneyimli zanaatkarlara ihtiyaç duyulmaktadır. Anadolu’da görülen kemik alet endüstrisi gelişkin bir düzeydedir. Balkanlar’da

⁵²³ Alice M. Choyke, “A Quantitative Approach to the Concept of Quality in Prehistoric Bone Manufacturing”, *Animals and man in the past : essays in honour of Dr. A.T. Clason, emeritus professor of archaeozoology, Rijksuniversiteit Groningen, the Netherlands*, (Ed. H Buitenhuis ve Wietse Prummel), ARC-Publicatie, 2001, ss. 59-66

⁵²⁴ Valasia Isaakidou, “Worked and utilised bone and antler: practical and cultural rationales for the selection of raw materials”, *British School at Athens Studies*, Cilt 9, 2003, ss. 233-238

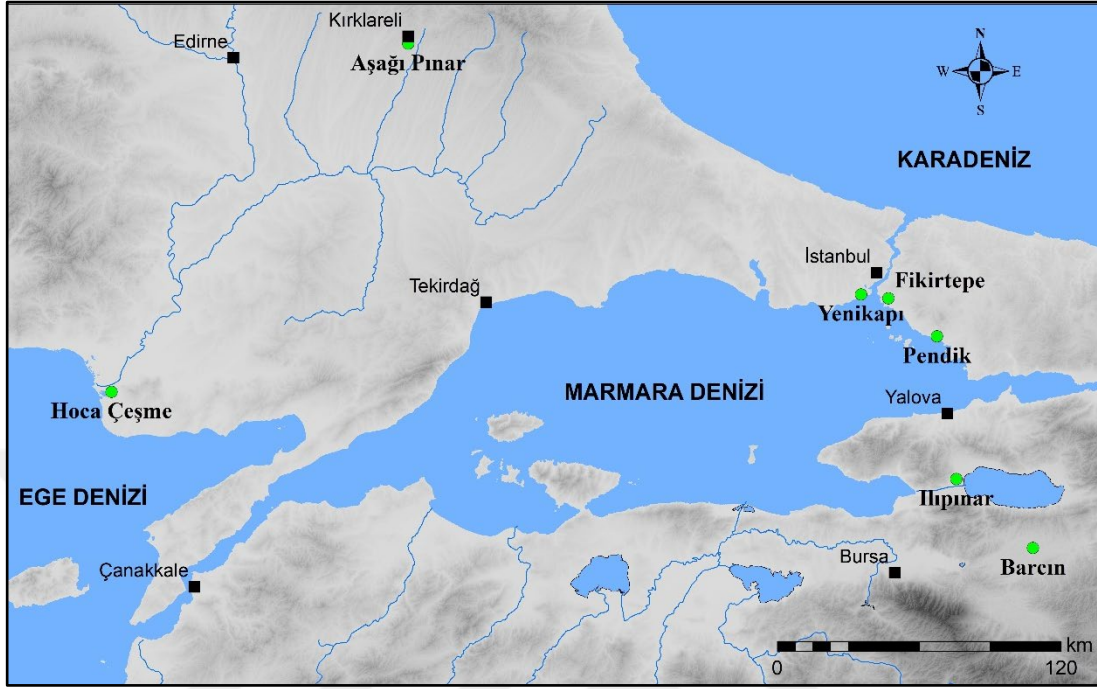
görülen kemik alet endüstrisi de Anadolu'dan "Neolitik Paket" ile beraber gitmiştir. Ek olarak Anadolu'daki Neolitik yerleşimlerdeki kaşık üretiminde seramik de kullanılmıştır. Ancak kemik kaşıklar kadar yaygın değildir.

4.4.1. Marmara Bölgesi

Marmara Bölgesi'nde, Barçın Höyük, Fikirtepe, Pendik Höyük, Hoca Çeşme, Aşağı Pınar, Yenikapı ve Ilıpınar yerleşimlerinde kaşıklara rastlanılmıştır. (Şekil 20) Barçın Höyük, Bursa'nın doğusundaki Yenişehir ilçesine bağlı Yenişehir Ovası'nda yer almaktadır. 1960'lı yıllarda David French'in Marmara Denizi'nin doğusunda yapmış olduğu çalışmalarda, Yenişehir II adıyla arkeolojik yerleşimler arasına girmiştir. 2005 yılında Hollanda Araştırma Enstitüsü'nün "Doğu Marmara Bölgesi'nde Erken Tarımcı Topluluklar" projesi kapsamında, Jacob Roodenberg başkanlığında kazılara başlanılmıştır.⁵²⁵ Barçın Höyük, Neolitik Dönem'de tarımın Avrupa'ya yayılış aşamasında önemli bir rol oynamaktadır.

⁵²⁵ Jacob Roodenberg ve Songül Alpaslan Roodenberg, "Barcin Hüyük in the Plain of Yenişehir (2005-2006) A Preliminary Note on the Fieldwork, Pottery and Human Remains of the Prehistoric Levels", *Anatolica*, Cilt 34, 2008, ss. 53-66

Şekil 20: Marmara Bölgesi'nde Neolitik Döneme Tarihlendirilen Kaşıkların Ele Geçtiği Merkezleri Gösteren Harita

Harita: Muammer İreç.

Barçın Höyük'te Neolitik Dönem tabakası 5 ayrı evreye ayrılmaktadır. VI. tabakanın en geç evresi olan VIa yaklaşık olarak MÖ 6.000'e en erken evresi olan VIe ise MÖ 6.600'e tarihlendirilmektedir.⁵²⁶ Barçın Höyük, Anadolu'da Neolitik Dönem kemik alet endüstrisinin en iyi örneklerin görüldüğü yerleşimlerden birisidir. VI. tabakada çok sayıda ve çeşitli tiplerde kemik aletlere rastlanılmıştır. Kemik alet buluntuları arasında kaşıkların önemli bir yeri bulunmaktadır. Kaşıklar, sığırın metapodial kemiğinden üretilmişlerdir. Çeşitli boyutlarda, yuvarlak, oval veya kavak yaprağı şeklinde çanaktan ve dairesel biçimli saplardan oluşmaktadırlar. Barçın Höyük'teki kemik kaşıklar oldukça kaliteli bir işçiliğe sahiptir. Kaşıklar, genellikle yapım aşamasında formu verildikten sonra zımparalanıp parlatılmışlardır. Erdalkıran, Barçın Höyük'teki kaşıkların, yemek yapımında, yemek yemede ve çeşitli mutfak faaliyetlerinde kullanıldığını düşünmektedir.⁵²⁷

⁵²⁶ Mücella Erdalkıran, "Barçın Höyük 2013 Yılı Kemik Aletlerinin Ön Raporu", **30. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2015, (2013), ss. 115-128

⁵²⁷ Erdalkıran, Spoon, ss. 25-36

2007-2014 yılları arasında yapılan kazı çalışmalarında toplam 2.737 adet kemik buluntu ortaya çıkmıştır. Bunlardan 129 tanesini kaşıklar oluşturmaktadır.⁵²⁸ 2010 yılında L13 açması ve çevresindeki açmalarda çok sayıda kemik kaşık ve kaşık parçasına rastlanılmıştır.⁵²⁹ 2011 yılında yine L13 açması ve çevresinden kaşıklar bulunmuştur.⁵³⁰ 2012 yılında Yapı 10'un tabanında bulunan kemik aletler arasında kaşıklar da bulunmaktadır. (Şekil 21) Ayrıca 2012 yılında sap kısmı diğer tiplerden farklı olarak burgu şeklinde biçimlendirilmiş son derece estetik bir kaşık ve spatula da bulunmuştur.⁵³¹ (Şekil 22)

Şekil 21: Barçın Höyük'te 2012 Yılında Bulunan Kemik Kaşıklar

Kaynak: Fokke Gerritsen ve diğerleri, s. 109.

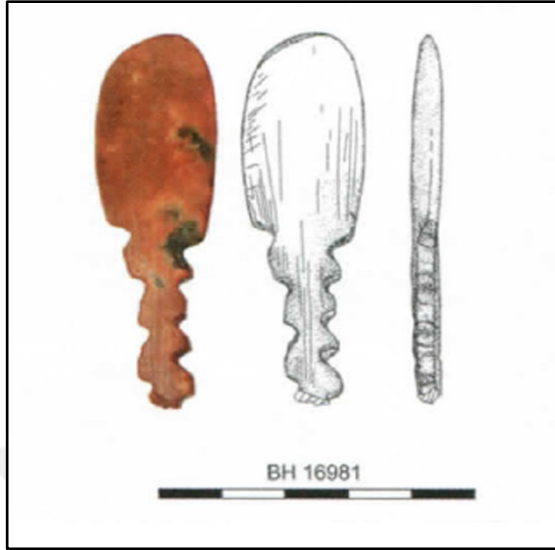
⁵²⁸ Erdalkıran, Spoon, ss. 25-36

⁵²⁹ Fokke Gerritsen ve Rana Özbâl, "2010 Yılı Barçın Höyük Kazıları", **33. Kazı Sonuçları Toplantısı 4. Cilt**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, ss. 155-166

⁵³⁰ Rana Özbâl ve Fokke Gerritsen, "2011 Yılı Barçın Höyük Kazıları", **34. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2012, ss. 159-168

⁵³¹ Fokke Gerritsen ve diğerleri, ss. 93-112

Şekil 22: Barçın Höyük'te 2012 Yılında Bulunan Burgu Şeklinde Biçimlendirilmiş Sapı Olan Kaşık

Kaynak: Fokke Gerritsen ve diğerleri, s. 110.

2013 kazı sezonunda 5 tanesi tam halde olmak üzere toplamda 41 adet kemik kaşık ortaya çıkmıştır. (Şekil 23) Erdalkıran'ın belirttiğine göre, tam kaşıkların uzunlukları 22-28 cm arasında değişkenlik göstermektedir. Bunula birlikte kaşıkların çanak kısımlarının genişliği 4.70-2.20 cm, uzunlukları 3-8 cm, saplarının genişliği 0.50-1.70 cm ve uzunluğu da 9-20 cm arasında değişmektedir.⁵³² Bulunan kaşıkların bazılarında aşırı kullanımdan ötürü deformasyonlar görülmektedir. Bu deformasyonun sürekli olarak kaşıkların sert bir yüzeyle temas etmesinden kaynaklandığı düşünülmektedir.⁵³³ (Şekil 24) Kaşıklar kırıldıktan sonra dönüştürülerek farklı aletler olarak da kullanılmaya devam edilmiştir. Bunlara en iyi örnekler arasında kırılan kaşık saplarının delgi, spatula, kemer tokası ve kancası olarak kullanılması gösterilebilir. Bu durum Neolitik Dönem'de kaşık görülen neredeyse tüm yerleşimlerde görülmektedir. Özellikle Balkanlar'daki Neolitik yerleşimlerde görülen ikincil kullanımlar buna en iyi örnekler arasındadır. 5 adet kaşık mezarlarda ölü hediyesi olarak bulunmuştur.⁵³⁴ (Şekil 25) Bu durum kaşıkların sembolik değerini de gösterir niteliktedir.

⁵³² Erdalkıran, 2013, ss. 115-128

⁵³³ Erdalkıran, 2013, ss. 115-128

⁵³⁴ Erdalkıran, 2013, ss. 115-128

Şekil 23: Barçın Höyük'te 2013 Yılında Bulunan Kemik Kaşıklar

Kaynak: Erdalkıran, Spoon, s. 27.

2014 kazı sezonunda ise, 1 tanesi tam olmak üzere toplam 12 adet kaşığa rastlanılmıştır. Ayrıca 5 tane de spatula-kaşık olarak adlandırılan alet de ortaya çıkartılmıştır. Spatula-kaşıkları normal kaşıklardan ayıran özellikler, ağzın uç kısmının düz olması ve ağzın derin bir şekilde yapılmış olmasıdır. Tam parça halindeki kaşıkların üzerinde yontma ve sürtme taş alet ile şekillendirilmesinden dolayı izler bulunmaktadır. Dairesel, oval ve kavak yaprağı biçimine sahip çanakları olan kaşıkların uzunlukları 3-8 cm arasında değişmektedir. Kaşıkların saplarının uzunluğu ise 9-14 cm arasındadır.⁵³⁵ 2015 kazı sezonunda 3 adeti tam olmak üzere toplamda 8 adet kaşık bulunmuştur. Kaşıklarda 2 tanesi ölü hediyesi olarak bırakılmıştır. 25 cm uzunluğunda olan bir kaşık, yetişkin bir bireyin elinde tutar şekilde

⁵³⁵ Mücella Erdalkıran, “Barçın Höyük 2014 Yılı Kemik Aletlerin Ön Raporu”, **31. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2015, (2014), ss. 207-222

bulunmuştur. 15.5 cm uzunluğunda olan diğeri ise bir çocuk mezarında ölü hediyesi olarak ortaya çıkartılmıştır.⁵³⁶

Şekil 24: Barçın Höyük'te Kullanımdan Ötürü Oluşan Aşınmaların Görüldüğü Kaşıklar

Kaynak: Erdalkıran, Spoon, ss. 31-32.

Şekil 25: Barçın Höyük'te Ölü Hediyesi Olarak Bulunan Kaşıklar

Kaynak: Dekker, s. 119.

Genel olarak Barçın Höyük'te görülen kemik kaşıklar, çakmaktaşı aletlerle şekillendirilmiş, öğütme taşları ya da kumla zımparalanarak parlatılmışlardır.

⁵³⁶ Mücella Erdalkıran, "Barçın Höyük 2015 Yılı Kemik Aletlerinin Ön Raporu", **32. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2016, (2015), ss. 235-250

Kaşıkların yapım aşamasında bu aletlerin kullanımından ötürü üzerlerinde izler bulunmaktadır. Ancak son derece estetik bir biçimde şekillendirilmiş ve pürüzsüz bir şekilde perdahlanmış kaşıklar da bulunmaktadır. Kaşıkların renkleri bejden turuncu tonlarına değişmektedir. Russell, kemik kaşıkları bızlar gibi daha yaygın olarak görülen aletlerin aksine sembolik bir değere sahip nesneler olarak kabul etmektedir.⁵³⁷ Ölü hediyesi olarak bulunan kaşıkların bazılarının uzun ince saplara sahip olması ve diğer kaşıkların aksine üzerlerinde neredeyse hiç aşınma belirtisinin bulunmaması dikkat çekicidir.⁵³⁸ Bu durum kaşıkların sembolik değerlerini gösterir niteliktedir. Ayrıca Barçın Höyük'te, bu kadar sayıda çok ve birbirlerinden oldukça farklı boy, şekil ve kalitede kemik kaşıkların üretilmiş olması, kaşıkların birer statü nesnesi olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Özellikle ölü hediyesi olarak bulunan kaşıkların, yaş, cinsiyet ve bireylerin yaşamları ile ilişkili olarak birbirlerinden farklı olması bu nesnelerin toplumsal değerini göstermektedir.

Dekker, Barçın Höyük'teki kaşıkların yemek hazırlama sürecinde ve özellikle de süt ürünlerinin yapımında kullanıldığını düşünmektedir.⁵³⁹ Kaşıkların hemen hemen hepsinde görülen aşınmaların, yuvarlak bir kaptaki bir şeyi karıştırmak gibi aynı şekilde tekrarlanan hareketlerin sonucu oluştuğunu önermektedir. Sütten üretilen besinlerin yapımı, sütün ısıtılması ve düzenli bir şekilde karıştırılmasını gerektirdiğinden bu işlem sırasında kaşıkların kullanılmış olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca peynir yapımında, süzme işleminin gerçekleştirilmesi için de kaşıkların kullanıldığını belirtmiştir.⁵⁴⁰

Evershed ve arkadaşları, Güneydoğu Balkanlar, Kuzeybatı Anadolu, İç Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Levant'taki çeşitli yerleşim alanlarından almış oldukları MÖ 7. binyıl ile 5. binyıl arasına tarihlendirilen çanak-çömlek örnekleri üzerinde çeşitli lipid analizleri yapmışlardır. Çanak-çömleklerde, sütten üretilmiş tereyağı, yoğurt ve peynir gibi işlenmiş süt ürünlerinin lipidlerinin uzun süre kalabileceği sonucuna ulaşmışlardır.⁵⁴¹ Ayrıca Marmara Denizi ve çevresindeki yerleşim alanları, MÖ 7. binyılda sütten üretilen besinlerin yaygın olarak tüketildiği

⁵³⁷ Russell, ss. 339-367

⁵³⁸ Dekker, s. 89

⁵³⁹ Dekker, s. 104

⁵⁴⁰ Dekker, s. 104

⁵⁴¹ Richard P. Evershed ve diğerleri, "Earliest date for milk use in the Near East and southeastern Europe linked to cattle herding", *Nature*, Cilt 455, 2008, ss. 528-531

ilk yerleşim örnekleridir. Barçın Höyük'te bu yerleşimler arasında yer almaktadır.⁵⁴² Barçın Höyük'te Neolitik Dönem'de süt ürünleri üretiminin ve tüketiminin kanıtlanmış olması, Dekker'ın bu faaliyetlerde kaşıkların kullanılmış olduğunu vurgulayan önerisini destekler niteliktedir.

Marmara Bölgesi'ndeki bir diğer önemli kaşık buluntu merkezi Fikirtepe'dir. İstanbul'un bir semti olan Fikirtepe Tepesi'nin doğu kenarında konumlanmaktadır. İstanbul ve yakın çevresindeki, yerleşimlerdeki görülen Neolitik yaşam biçimi Fikirtepe kültürü olarak adlandırılmaktadır.⁵⁴³ Fikirtepe yerleşimi alanı, MÖ 6.400-5.800 yılları arasına tarihlenmektedir. Fikirtepe'de yapılan araştırmalarda çok sayıda kemik kaşık ortaya çıkartılmıştır. Diğer buluntu gruplarına göre kaşıkların özel bir yeri bulunmaktadır. Oldukça kaliteli ve estetik biçimde şekillendirilmişlerdir.⁵⁴⁴ (Şekil 26) Özdoğan, Fikirtepe'nin kemik kaşıklarının çok sayıda ve ince işçilikli olduğunu, bunların statü nesnesi olarak benimsendiklerini ve çoğu durumda gündelik amaçlar için kullanılmamış olduğunu öne sürmektedir.⁵⁴⁵ Fikirtepe'de kaşıklara konut mimarisinde ve mezarda rastlanılmaktadır. Ölü hediyesi olarak Fikirtepe yerleşiminde de kaşıklar kullanılmıştır.

Pendik, İstanbul'un güneyinde, Marmara Denizi'nin kıyı şeridine yakın bir noktada konumlanmaktadır. Marmara bölgesi Neolitik kültürlerinin anlaşılması adına büyük bir önem taşımaktadır. Pendik, buluntuları bakımından Fikirtepe kültürünü yansıttığı bilinmektedir.⁵⁴⁶ Araştırmalar sonucunda çok sayıda kemik alete rastlanılmıştır. 1981 yıllarında yapılan kazı çalışmalarında bir adet kemik kaşığa rastlanılmıştır.⁵⁴⁷

Hoca Çeşme, Edirne'nin Enez ilçesinin 7 km doğusunda, Meriç deltası yakınlarında bulunmaktadır. En eski evresi MÖ 6.400-6.300 yıllarına tarihlendirilmektedir.⁵⁴⁸ Balkanlarda görülen Neolitik kültürler ile benzerlik göstermektedir. Hoca Çeşme'nin kemik alet endüstrisi oldukça gelişkin durumdadır.

⁵⁴² Hadi Özbal ve diğerleri, "Sütçülerin Öncüleri: Barçın Höyük Keramiklerinde Süt Kalıntıları", **26. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, ss. 307-317

⁵⁴³ Özdoğan, Marmara Neolitiği, ss. 167-269

⁵⁴⁴ Özdoğan, Marmara Neolitiği, ss. 167-269

⁵⁴⁵ Dekker, s. 95

⁵⁴⁶ Savaş Harmankaya, "Pendik Kazısı 1981", **4. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, (Pendik), ss. 25-30

⁵⁴⁷ Harmankaya, Pendik, ss. 25-30

⁵⁴⁸ Mehmet Özdoğan, "Tarihöncesi Dönemlerde Anadolu ile Balkanlar Arasındaki Kültür İlişkileri ve Trakya'da Yapılan Yeni Kazı Çalışmaları", **TÜBA-AR**, Cilt 1, 1998, (Trakya), ss. 63-93

Özellikle IV. ve II. evrelerinden çok sayıda ve tipolojik çeşitliliğe sahip kemik aletler ortaya çıkartılmıştır. Bunlar arasında kemik kaşıklar da bulunmaktadır. (Şekil 27) Kemik kaşıklara daha çok kırık bir şekilde rastlanılmıştır. Ancak tam ve tama yakın örnekler de mevcuttur.⁵⁴⁹

Şekil 26: Fikirtepe ve Pendik’te Bulunan Kemik Kaşıklar

Kaynak: Mehmet Özdoğan, “A new look at the introduction of the Neolithic way of life in Southeastern Europe. Changing paradigms of the expansion of the Neolithic way of life”, **Documenta Prehistorica**, Cilt 41, 2014, (Fikirtepe-Pendik), s. 46.

Aşağı Pınar, Kırklareli’nin güneyinde, Istranca Dağları’nın güney eteğinde bulunmaktadır. MÖ 6.200-4.800 arasında kesintisiz yerleşim tabakaları bulunmaktadır. Marmara ve Balkanlar’da görülen Neolitik Dönem tipik buluntularına burada da rastlanılmıştır. Aşağı Pınar, kemik aletler bakımından oldukça zengindir. Kemik aletler içerisindeki en büyük grubu kaşıklar oluşturmaktadır. (Şekil 26) Bazı kaşıkların üzerlerinde geometrik bezemeler bulunmaktadır.⁵⁵⁰

⁵⁴⁹ Özdoğan, Marmara Neolitiği, ss. 167-269

⁵⁵⁰ Özdoğan, Marmara Neolitiği, ss. 167-269

Şekil 27: Hoca Çeşme (Solda) ve Aşağı Pınar (Sağda) Yerleşimlerinden Kemik Kaşık Buluntuları

Kaynak: Özdoğan, Marmara Neolitiği, s.241; Özdoğan, Spoon, s. 422.

İstanbul’da Marmaray Projesi çalışmaları sırasında Yenikapı’daki Eskiçağ limanında, Neolitik Döneme tarihlendirilen çok sayıda buluntuya rastlanılmıştır. Buluntu grubunun %20’sini kemik aletler oluşturmaktadır. Bunlar arasında Neolitik Dönemin özgün kemik kaşıkları da bulunmaktadır.⁵⁵¹

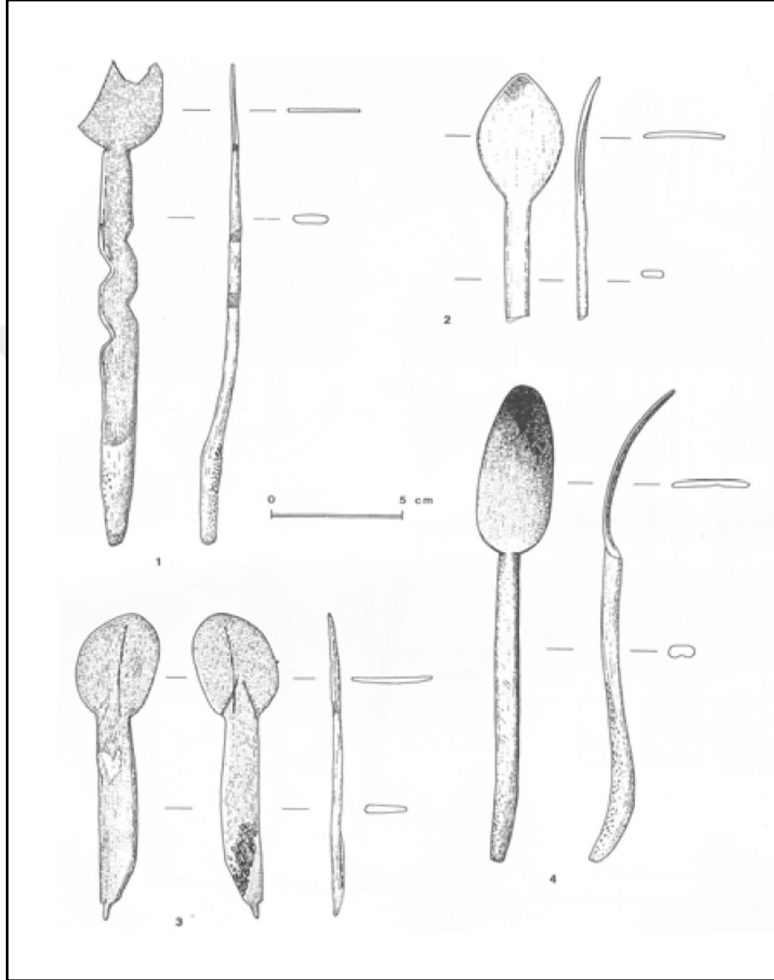
Ilıpınar, Bursa’nın kuzeydoğusunda, İznik Gölü’nün 2 km batısında yer almaktadır. En erken tabakası Neolitik Döneme tarihlendirilmektedir. Ilıpınar’da, 77 tane kemik kaşık ortaya çıkartılmıştır.⁵⁵² Oval kaseli kaşıklar, asimetrik kaşıklar ve küçük boyutlu kaşıklar olmak üzere üç farklı tipte kaşık bulunmaktadır. (Şekil 28) Sap kısımları genellikle düz ve yuvarlak biçimde şekillendirilmiştir. Kaşıkların üzerinde

⁵⁵¹ Zeynep Kızıltan ve Mehmet Ali Polat, “Yenikapı Kurtarma Kazıları: Neolitik Dönem Çalışmaları”, **Arkeoloji ve Sanat**, Cilt 143, 2013, ss. 1-40

⁵⁵² M. Marinelli, “The bone artifacts of Ilipınar”, **The Ilipınar excavation I. Five seasons of fieldwork in Northwestern Anatolia, 1987–91**, (Ed. J. Roodenberg), Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul, 1995, ss. 121-142

yoğun kullanım izlerine rastlanılmamıştır. Marinelli, kaşıkların yemek yemek ve süs eşyası olarak kullanılmış olduğunu belirtmektedir.⁵⁵³

Şekil 28: Ilıpınar’da Bulunan Kemik Kaşıklar

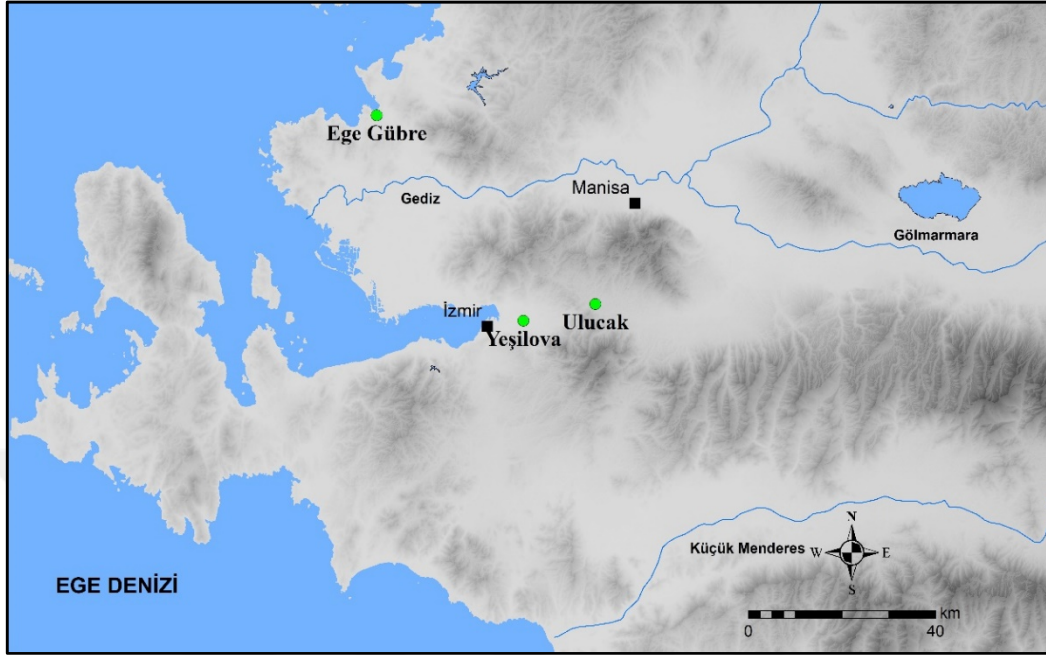
Kaynak: Dekker, s. 55.

4.4.2. Ege Bölgesi

Ege Bölgesi’nde, Ulucak, Ege Gübre ve Yeşilova yerleşimlerinde Neolitik Döneme tarihlendirilen çok sayıda kemik alet olmakla birlikte görece daha az pişmiş toprak alet bulunmuştur. Bunlar arasında kemik ve pişmiş topraktan yapılmış olan kaşıklar da bulunmaktadır. (Şekil 29)

⁵⁵³ Marinelli, ss. 121-142

Şekil 29: Ege Bölgesi'nde Neolitik Döneme Tarihlendirilen Kaşıkların Ele Geçtiği Merkezleri Gösteren Harita

Harita: Muammer İreç.

Ulucak Höyük, 1960'lı yıllarda David French tarafından bulunmuş ve 1980'li yıllarda Recep Meriç tarafından toplanan yüzey buluntuları doğrultusunda Neolitik bir yerleşim olduğu anlaşılmıştır. 1995 yılında Altan Çilingiroğlu tarafından kazı araştırmalarına başlanılmıştır. Aynı zamanda bu tarih Batı Anadolu Neolitik araştırmalarının somut olarak başlamış olduğunu göstermektedir.⁵⁵⁴ Ulucak Höyüğü, İzmir-Ankara karayolu üzerinde, Ulucak beldesi sınırları içerisinde bulunmaktadır. Höyük, Nif Dağı ve Spil Dağı'nın arasında kalan ovada konumlanmaktadır. Neolitik Dönemi kapsayan tabakalar MÖ 6.800-5.700 arasına tarihlendirilmektedir. Ulucak Höyük'te çok sayıda kemik alet buluntusuna rastlanılmıştır. En dikkat çekici buluntu gruplarından birini spatulalar oluşturmaktadır. Spatulalar, iki kategoriye ayrılmıştır. Büyük bir çoğunluğu kaburgalardan üretilmiş yassı forma sahip olanlar (Tip 3A) oluşturmakla birlikte diğer kısmı ise metapodial kemiklerden üretilmiş saplı örneklerden (Tip 3B) oluşmaktadır. Tip 3B olarak adlandırılan grup daha çok kaşık tipli spatula olarak tanımlanmıştır. (Şekil 30) Toplamda 15 adet kaşık tipli spatula ele

⁵⁵⁴ Çilingiroğlu ve Çilingiroğlu, ss. 361-372

geçmiştir.⁵⁵⁵ Kaşık tipli spatulalar, uzun saplı ya da bazı örneklerde görüldüğü gibi sap kısmından daha küçük bir yapısı bulunan yassı uçlara sahiptirler. Detaylı bir şekilde işlenmiş oldukları için gelişkin bir üretimin sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Aletlerin üzerinde herhangi bir iz analizi yapılmadığından tam olarak işlevi bilinmemektedir. Ancak zayıf ve ince formlarından dolayı seramik ve deri gibi yumuşak maddelerin biçimlendirilmesi ve sıyırılması işlemlerinde kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.⁵⁵⁶

Şekil 30: Ulucak Höyük'ten Tip 3B Kaşık Tipli Spatula Örneği

Kaynak: Sivil, s. 118.

Ege Gübre yerleşimi, İzmir'in Aliaga ilçesindeki Ege Gübre Fabrikası'nın sınırları içinde bulunmaktadır. Yerleşim alanındaki en erken tarih olarak MÖ 6.230 yılına ulaşılmıştır.⁵⁵⁷ Kazı çalışmalarında az sayıda kaşık-spatula olarak adlandırılan kemik aletler ortaya çıkmıştır. Bunların büyük bir kısmı kırık bir şekilde ele

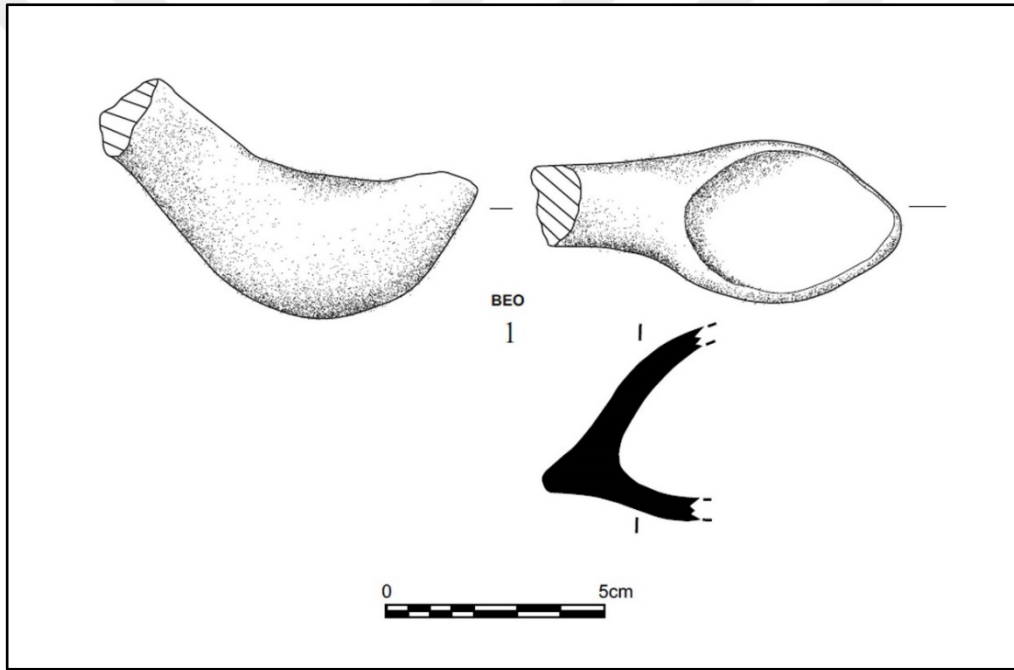
⁵⁵⁵ Coşkun Sivil, **Ulucak Höyük Neolitik Dönem Kemik Aletleri'nin Tabakalar ve Mekanlar Arası Değerlendirilmesi**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Edirne, 2017, ss. 40-41

⁵⁵⁶ Sivil, s. 41

⁵⁵⁷ Haluk Sağlamtimur, "Ege Gübre Neolitik Yerleşimi", **Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 373-376

geçmiştir.⁵⁵⁸ Ayrıca kemik kaşık parçalarına da rastlanılmıştır. Ege Gübre yerleşiminin en dikkat çekici buluntuları arasında pişmiş topraktan üretilmiş kaşıklar yer almaktadır. Çeşitli boyutlarda ve farklı formlarda çok sayıda pişmiş toprak kaşık bulunmaktadır.⁵⁵⁹ (Şekil 31) Kemik kaşık yerine pişmiş toprak kaşığın kullanılması dikkat çekicidir. Ege Gübre’de pişmiş toprak kaşıkların bu kadar çok üretilmiş olması, kemik alet endüstrisinin gelişkinliği ile ilişkili olabilir. Çünkü kemik kaşıkların üretimi için belirli bir bilgi birikimi gerekmektedir. Bundan dolayı pişmiş toprak kaşığı tercih etmiş olmaları düşünülebilir.

Şekil 31: Ege Gübre’de Bulunmuş Pişmiş Toprak Kaşık Çizimi

Kaynak: Ozan, s. 779.

Yeşilova Höyüğü, İzmir’in Bornova ilçesindeki, Manda Çayı’nın güneyinde bulunmaktadır. Yeşilova Höyüğü’nün tarihi Neolitik’in erken evrelerine kadar gitmekle birlikte İzmir içerisindeki en eski yerleşim konumundadır.⁵⁶⁰ Yeşilova

⁵⁵⁸ Ali Ozan, **Ege Gübre Yerleşiminden Elde Edilen Veriler Kapsamında Kıyı Ege Neolitik Kültürünün** Değerlendirilmesi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Ana Bilim Dalı, İzmir, 2012, s. 223

⁵⁵⁹ Ozan, s. 227

⁵⁶⁰ Zafer Derin, “Yeşilova Höyüğü”, **Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 377-384

Höyüğü, Neolitik Dönem buluntuları bakımından oldukça zengindir. 2005-2016 yılları arasında yapılan kazı çalışmalarında çok sayıda kemik alet ele geçmiştir. Kemik aletler arasında 4 tane de kemik kaşık bulunmaktadır.⁵⁶¹ Bulunan kaşıkların hepsinin ağız kısımları kırık bir şekildedir. Düzleştirme tekniği kullanılarak üretilmişlerdir. Bulut'a göre, kullanım alanının bu kadar geniş olduğu kemik kaşıkların, Yeşilova Höyük'te az olması dikkat çekicidir. Bu durumu formları itibari ile ince ve dayanıksız bir yapıya sahip olmaları ile ikincil kullanımdan ötürü dönüştürüldüklerinden günümüze ulaşamadıkları şeklinde açıklamaktadır.⁵⁶² Yerleşimde kemik haricinde pişmiş topraktan yapılmış kaşıklar da bulunmaktadır.⁵⁶³ (Şekil 32)

Şekil 32: Yeşilova'da Bulunmuş Pişmiş Toprak Kaşık

Kaynak: Zafer Derin'in İzniyle.

4.4.3. İç Anadolu Bölgesi

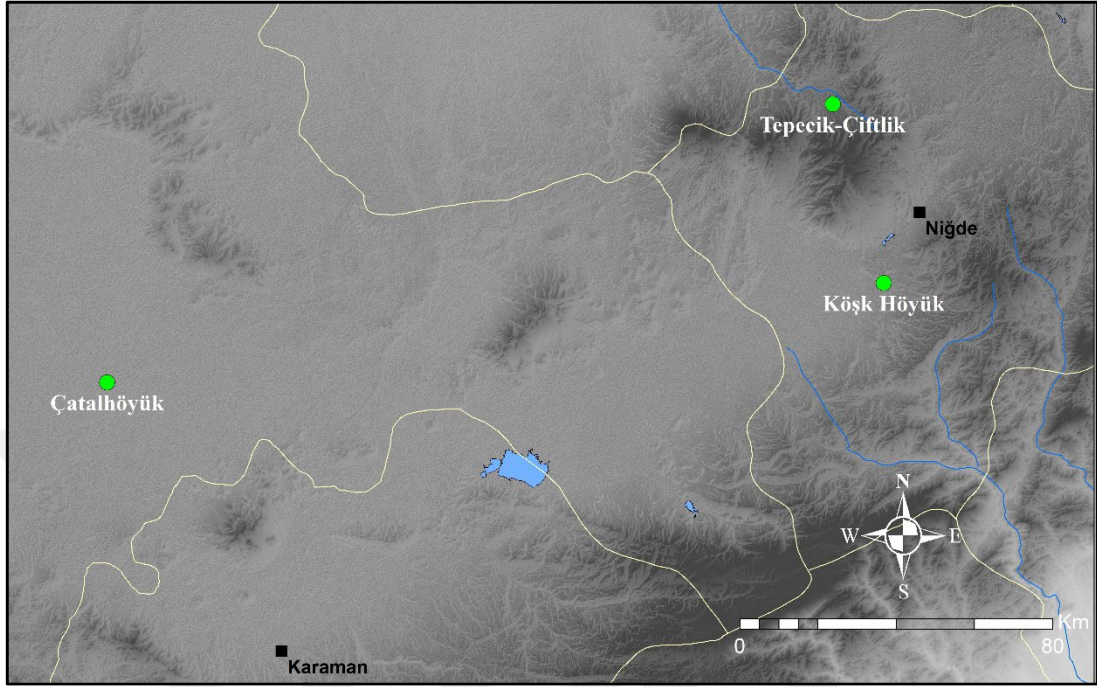
İç Anadolu'da, Çatalhöyük, Köşk Höyük ve Tepecik-Çiftlik Höyük yerleşimlerinde çeşitli kaşıklara rastlanılmıştır. (Şekil 33)

⁵⁶¹ Hande Bulut, **Prehistorik Dönemlerde Anadolu'da Kemik Alet Endüstrisi: Bölgesel sentezler ve Karşılaştırmalı Değerlendirmeler**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji (Tarih Öncesi Arkeolojisi) Anabilim Dalı, Ankara, 2018, ss. 89-90

⁵⁶² Bulut, s. 131

⁵⁶³ Zafer Derin ve diğerleri, "İzmir'in Prehistorik Yerleşim alanı Yeşilova Höyüğü 2013 Yılı Çalışmaları", **36. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2014, ss. 447-466

Şekil 33: İç Anadolu Bölgesi'nde Neolitik Döneme Tarihlendirilen Kaşıkların Ele Geçtiği Merkezleri Gösteren Harita

Harita: Muammer İreç.

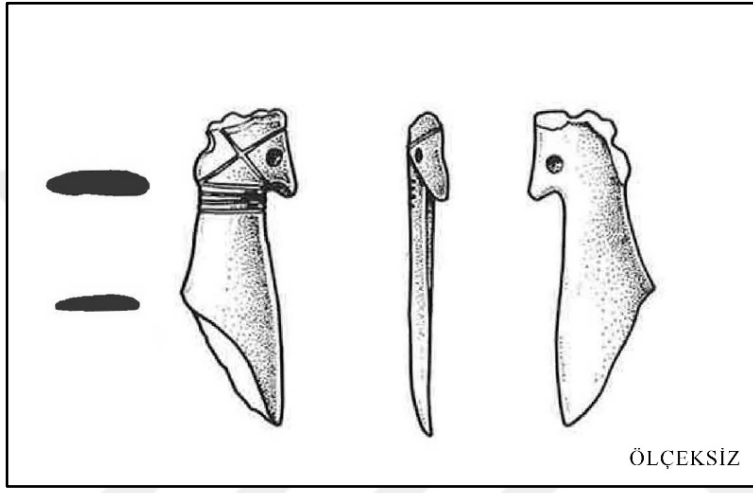
Çatalhöyük, Konya'nın Çumra ilçesinin 11 km kuzeyinde bulunmaktadır. Çatalhöyük, 13.5 hektarlık alanı ile Geç PPNB başında yaklaşık olarak MÖ 7.500'de avcı-toplayıcı toplumlar tarafından kurulmuş bir mega köydür. 1950'li yılların sonlarına doğru keşfedilmiş ve 1961 yılında ilk olarak James Mellaart tarafından kazı çalışmaları başlatılmıştır. Anadolu ve Yakındoğu neolitikleşme sürecindeki en önemli yerleşimlerin başında gelmektedir. Çatalhöyük'ün kemik alet endüstrisi son derece gelişkindir. Oldukça çeşitli tipte ve farklı işlevlerde kullanılmış olan çok sayıda kemik alet ele geçmiştir. Nerissa Russell, Çatalhöyük'teki kemik alet endüstrisi üzerine birçok araştırmada bulunmuştur. Kazı çalışmalarında çok sayıda kaşık ele geçmiştir. Hammadde olarak boynuz ve sığırın metapodial kemiği kullanılmıştır.⁵⁶⁴ Kızıl geyik boynuzundan üretilmiş iki kaşık bulunmaktadır.⁵⁶⁵ Bu iki kaşık boynuzdan üretilmiş

⁵⁶⁴ Nerissa Russell, "Anatolian Neolithic Bone Tools", **Anatolian Metal VII - Anatolien und seine Nachbarn vor 10.000 Jahren**, (Ed. Ünsal Yalçın), Dt. Bergbau Museum, Bochum, 2016, (Hammadde), ss. 125-134

⁵⁶⁵ Russell, ss. 339-367

kaşıklara örnek olarak gösterilebilir. 1659.XI olarak adlandırılan kaşık parçası oldukça dikkat çekicidir. Kaşık, ağız kısmı eksik bir şekilde bulunmuştur. (Şekil 34) Sap kısmının ucu hayvan biçimine benzer bir şekilde biçimlendirilmiştir. Yandan bakıldığı zaman bir kuşu andırır gibi görünmektedir. Ayrıca bu uç kısmı, tırtıklı bir şekilde oyulmuş ve çeşitli geometrik kazıma motifler ile bezenmiştir.⁵⁶⁶

Şekil 34: Çatalhöyük'te Bulunmuş 1659.XI Olarak Adlandırılan Kemik Kaşık Parçası

Kaynak: Russell, s. 348.

Çatalhöyük'te kaşıkların ölü hediyesi olarak da kullanıldığı bilinmektedir. 1965.X1 olarak adlandırılan kaşık, kuzey bölgesindeki Bina 1'de ölü hediyesi olarak gömülmüş bir şekilde bulunmuştur.⁵⁶⁷ Kaşık tam parça ele geçmiştir. Basit bir şekilde biçimlendirilmiş sade bir kaşıktır. 11985.X7 olarak adlandırılan kaşık bir binanın tabanında tam parça olarak ortaya çıkmıştır.⁵⁶⁸ (Şekil 35) Geniş bir çanak kısmı bulunan kaşığın sap kısmı yuvarlatılmıştır. Kaşık üzerinde kullanım izleri görülmektedir. Kaşık ziyafet kalıntıları olarak düşünülen diğer malzemelerle birlikte bulunmuştur.

⁵⁶⁶ Russell, ss. 339-367

⁵⁶⁷ Russell, ss. 339-367

⁵⁶⁸ Russell ve Griffiths, ss. 277-306

Şekil 35: Çatalhöyük'te Bulunmuş 11985.X7 Olarak Adlandırılan Kemik Kaşık

Kaynak: Russell ve Griffiths, s. 290.

Bir binanın alt oda dolgusundan 15490.X1 olarak adlandırılan bir kaşık parçası ele geçmiştir.⁵⁶⁹ (Şekil 36) Kaşığın sap kısmının ucunda ayrıntılı bir şekilde oyulmuş, yorumlanması zor üç boyutlu bir şekil bulunmaktadır. Bu uç kısmı son derece ince işlenmiş ve cilalanmıştır. Kaşık dik tutulduğunda üç boyutlu şeklin uzanmış bir hayvan olabileceği düşünülmektedir. Kaşığın geri kalan kısmı kaba bir biçimde işlenmiştir. Çatalhöyük'te çok sayıda kaşık-spatula olarak adlandırılan aletlere de rastlanılmaktadır. (Şekil 37) Bu tür aletlerin sap kısımları genellikle süslenmiştir. Boyutları 10-18 cm arasında değişmektedir. Kendi içlerinde biçimleri bakımından ayrılmaktadırlar. Mellaart, kaşık-spatula grubunu kozmetik aletler olarak adlandırmıştır.⁵⁷⁰ Russell, kemik kaşıkların genellikle yemek yemek ve yemek hazırlamak için kullanılmış olduğunu düşünmektedir.⁵⁷¹ Ek olarak kaşıklara ölü hediyesi olarak da rastlanılmasından dolayı, sadece günlük sıradan faaliyetlerde değil ritüel gibi özel durumlarda da kullanılmış olduğunu belirtmektedir.

⁵⁶⁹ Russell ve Griffiths, ss. 277-306

⁵⁷⁰ Mellaart, ss. 214-215

⁵⁷¹ Russell, ss. 339-367

Şekil 36: Çatalhöyük'te Bulunmuş 15490.X1Olarak Adlandırılmış Kemik Kaşık Parçası

Kaynak: Russell ve Griffitts, s. 291.

Şekil 37: Çatalhöyük'te Bulunmuş Kaşık-Spatula Grubu Örneği

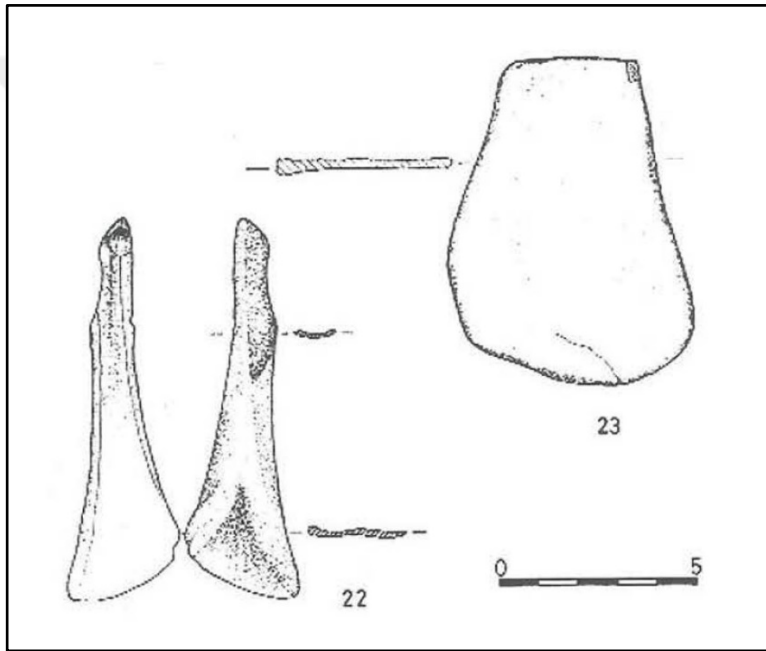

Kaynak: Russell ve Griffitts, s. 291.

Köşk Höyük, Niğde'ye 17 km uzaklıkta Bor ilçesine bağlı Bahçeli Beldesi'nde bulunmaktadır. 1964 yılında, Richard Harper ve Margaret Ramsden tarafından yapılan yüzey araştırmaları sonucunda keşfedilmiştir. 1981 yılında Uğur Silistreli başkanlığında kazılar başlatılmıştır. Yapılan araştırmalar sonucunda höyüğün en erken

evresi Çanak-Çömlekli Neolitik Döneme kadar gitmektedir.⁵⁷² Yerleşim alanında 2 adet kemik kaşık olarak adlandırılan alet bulunmuştur. (Şekil 38) Anadolu'nun diğer Neolitik yerleşimlerinde görülen kaşıklara göre oldukça kabadırlar. Büyükbaş hayvanların metapodial kemiklerinden yapılmışlardır. Kaşıkların geniş uçlarının eğimli bir şekilde düzeltilmiş olması sıyırma işlemlerinde de kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. 2002 kazı sezonunda bir evin tabanında kemik kaşık ortaya çıkmıştır.⁵⁷³

Şekil 38: Köşk Höyük'te Bulunmuş Kemik Kaşıkların Çizimi

Kaynak: Süleyman Özkan, "Köşk Höyük Kemik Eserleri", **Anadolu Araştırmaları**, Cilt 16, 2002, s. 523.

Özkan, Köşk Höyük'te bulunmuş olan bir tane kemik kazıyıcının kaşık olarak da kullanılmış olabileceğini belirtmektedir.⁵⁷⁴ Bu kazıyıcı koyunun bacak kemiğinden yapılmıştır. Köşk Höyük'teki asıl dikkat çekici buluntu grubunu pişmiş toprak kaşıklar

⁵⁷² Aliye Öztan, "Köşk Höyük Niğde Bor Ovası'nda Bir Neolitik Yerleşim", **Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 223-235

⁵⁷³ Süleyman Özkan ve diğerleri, "2002 Yılı Köşk Höyük Kazıları", **25. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2004, ss. 195-204

⁵⁷⁴ Özkan, ss. 509-526

oluşturmaktadır. Konutlarda ve mezarlarda ölü hediyesi olarak değişik formlarda çok sayıda pişmiş toprak kaşık bulunmuştur.⁵⁷⁵ 1988 kazı sezonunda, bebek ve çocuklara ait mezarlarda ölü hediyesi olarak kaşıklı yiyecek kapları ortaya çıkmıştır.⁵⁷⁶ Özkan, Anadolu Neolitik yerleşimlerinde görülen ince işçilikli ve dekoratif olarak süslenmiş kemik kaşıklara burada rastlanılmamasını, yerleşim insanının kemik aletleri yoğun olarak kullanmadıklarını ya da henüz kazılarda bulunmamış olması ile ilişkilendirmektedir.⁵⁷⁷

Tepecik-Çiftlik Höyüğü, Niğde'nin kuzeybatısında Çiftlik ilçesinin 1 km doğusunda bir ovada yer almaktadır. Höyük, 1966 yılında Iad Todd tarafından bulunmuştur.⁵⁷⁸ 2000 yılında Erhan Bıçakçı başkanlığında kazı çalışmalarına başlanmıştır. Höyüğün ilk yerleşim tabakası Neolitik Döneme tarihlendirilmektedir. Tepecik-Çiftlik Höyük'te, küçük buluntular arasındaki en büyük grubu kemik aletler oluşturmaktadır. Bu aletlerin birçoğu yabani hayvan kemiklerinden yapılmıştır. Kazı çalışmalarında çok sayıda kemik kaşığa rastlanılmıştır. Bu aletler üzerinde detaylı incelemeler yapılmamıştır.⁵⁷⁹ Kaşık ve spatulaların yapımında sığır ve kızıl geyik gibi hayvanların kaburga kemiği parçaları kullanılmıştır.⁵⁸⁰ 2001,⁵⁸¹ 2002,⁵⁸² 2006⁵⁸³ ve 2007⁵⁸⁴ kazı sezonlarında kemik kaşıklar bulunmuştur. (Şekil 39 ve Şekil 40) Özellikle 2007 kazı sezonunda kemik kaşık buluntularında artış görülmektedir. Kemik kaşıklar, işlevsel amaçlar ile üretilmiş ve kaba bir şekilde biçimlendirilmişlerdir.

⁵⁷⁵ Özkan, ss. 509-526

⁵⁷⁶ Uğur Silistreli, "1988 Köşk Höyük Kazısı", **XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, ss. 91-98

⁵⁷⁷ Özkan, ss. 509-526

⁵⁷⁸ Erhan Bıçakçı, "Tepecik-Çiftlik Höyüğü (Niğde) Kazısı Işığında Orta Anadolu tarihöncesi Kültürleri ile İlgili Yeni bir Değerlendirme", **TÜBA-AR**, Cilt 4, 2001, ss. 25-41

⁵⁷⁹ Erhan Bıçakçı ve diğerleri, "Tepecik-Çiftlik", **The Neolithic in Turkey: Central Turkey**, (Ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm), Archaeology & Art Publications, İstanbul, 2012, ss. 89-134

⁵⁸⁰ Erhan Bıçakçı ve diğerleri, "Tepecik-Çiftlik", **Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 237-253

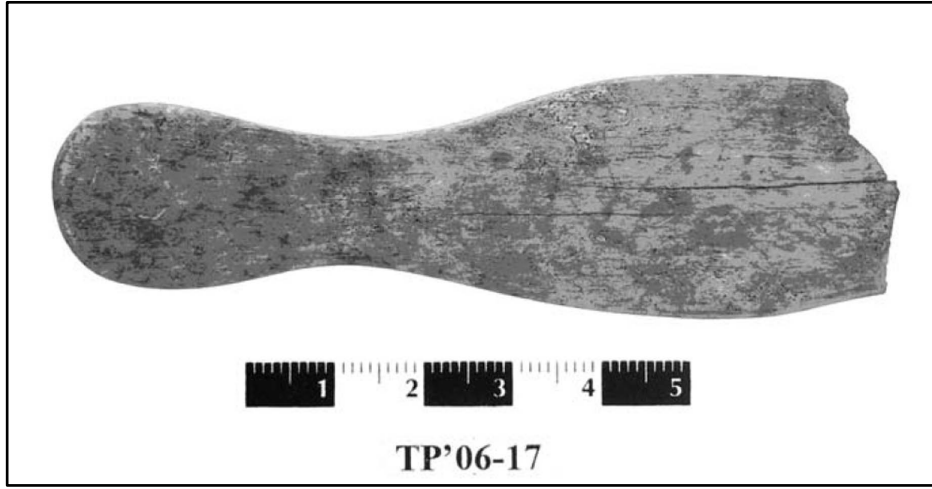
⁵⁸¹ Erhan Bıçakçı ve diğerleri, "Tepecik-Çiftlik 2001 Yılı Çalışmaları", **24. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003, ss. 397-404

⁵⁸² Erhan Bıçakçı ve diğerleri, "Tepecik-Çiftlik 2002 Yılı Çalışmaları", **25. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2004, ss. 435-440

⁵⁸³ Erhan Bıçakçı ve diğerleri, "Tepecik-Çiftlik 2006 Yılı Çalışmaları", **29. Kazı sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008, ss. 483-496

⁵⁸⁴ Erhan Bıçakçı ve diğerleri, "Tepecik-Çiftlik 2007 Yılı Çalışmaları", **30. Kazı Sonuçları Toplantısı 4. Cilt**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009, ss. 205-218

Şekil 39: Tepecik-Çiftlik Höyük'te 2006 Yılında Bulunmuş Kemik Kaşık

Kaynak: Bıçakçı ve diğerleri, s. 496.

Şekil 40: Tepecik-Çiftlik Höyük 2007 Yılında Bulunmuş Kemik Kaşıklar

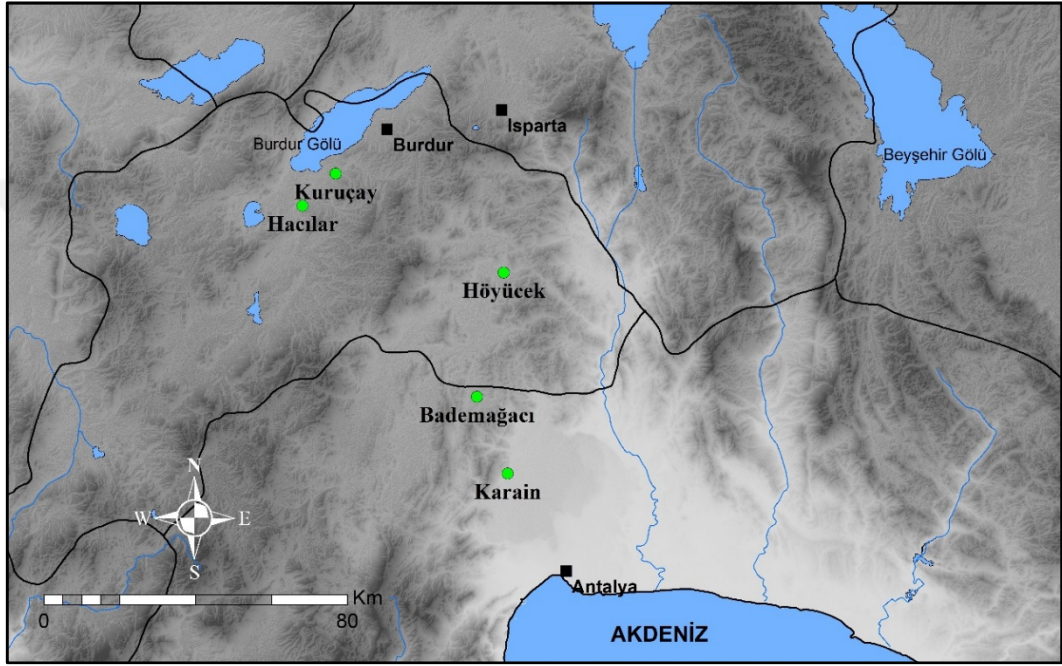

Kaynak: Bıçakçı ve diğerleri, s. 218.

4.4.4. Akdeniz Bölgesi

Akdeniz Bölgesi'nde, Bademağacı, Hacılar, Kuruçay, Höyücek ve Karain Mağarası'nda kaşık buluntularına rastlanılmıştır. (Şekil 41)

Şekil 41: Akdeniz Bölgesi'nde Neolitik Döneme Tarihlendirilen Kaşıkların Ele Geçtiği Merkezleri Gösteren Harita

Kaynak: Muammer İreç.

Bedemağacı Höyüğü, Antalya'nın 50 km kuzeyinde bulunan Bademağacı Köyü yakınlarında bulunmaktadır. Höyük, 1958 yılında David French tarafından bulunmuş ve James Mellaart tarafından yapılan yüzey araştırmaları sonrasında Kızılkaya adıyla tanımlanmıştır. İlerleyen yıllar Refik Duru başkanlığında yapılan kazılarda höyüğün adı Bademağacı olarak değiştirilmiştir.⁵⁸⁵ İlk yerleşim tabakası Erken Neolitik Döneme tarihlendirilmektedir. Yerleşimin Neolitik tabakalarından çok sayıda kemik alet buluntusuna rastlanılmıştır. Kemik aletler arasında en yaygın görülen grubu kaşıklar oluşturmaktadır.⁵⁸⁶ Özellikle Erken Neolitiğin son evrelerine

⁵⁸⁵ Refik Duru, "Bademağacı Kazıları 1993", **XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, (Bademağacı 1993), ss. 69-78

⁵⁸⁶ Refik Duru, "Bademağacı Kazıları 1995 ve 1996 Yılları Çalışma Raporu", **Belleten**, Cilt LXI, 1997, (Bademağacı 1995-1996), ss. 709-730

tarihlenen tabakalarda yapılan çalışmalarda çok sayıda kaşık bulunmuştur.⁵⁸⁷ (Şekil 42) Farklı şekilde biçimlendirilmiş ve çeşitli boyutlarda 100'e yakın kemik kaşık ortaya çıkmıştır. Kaşıkların bazıları oldukça ince işçilik ile üretilmişlerdir. Bu kaşıklar, Göller Bölgesi Neolitiği'nin en zarif örnekleri arasındadır.⁵⁸⁸ Kaşıkların üzerinde kullanımdan ötürü oluşan aşınmaları gösteren izler bulunmaktadır.

Şekil 42: Bademağacı Höyüğü'nde Bulunmuş Kemik Kaşıklar

Kaynak: Duru, Bademağacı 1995-1996, s. 729.

Hacılar, Burdur'a 26-27 km uzaklıkta, Koça Çay'ın batısında bulunan vadide yer almaktadır. 1957-1960 yılları arasında James Mellaart tarafından ilk kazı çalışmaları yapılmıştır. En eski yerleşim evresi Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Döneme tarihlendirilmektedir. VI ve IX. tabakalar, Neolitik Dönem evrelerini kapsamaktadır.⁵⁸⁹ Kazı çalışmalarında çok sayıda kaşık ve spatula ele geçmiştir.

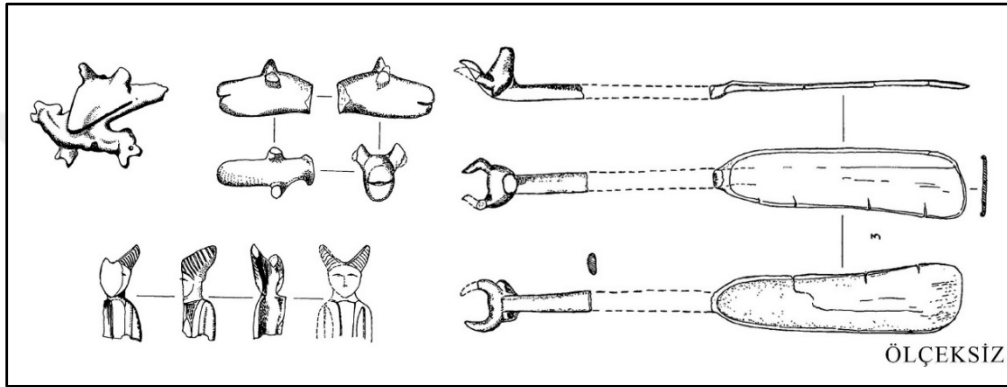
⁵⁸⁷ Refik Duru, "Bademağacı Kazıları 2000 ve 2001 Yılları Çalışma Raporu", **Belleten**, Cilt LXVI, 2002, (Bademağacı 2000-2001), ss. 549-594

⁵⁸⁸ Refik Duru, "The Neolithic of the Lakes Region, Hacılar-Kuruçay Höyük-Höyücek-Bademağacı Höyük", **The Neolithic in Turkey: Western Turkey**, (Ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm), Archaeology & Art Publications, İstanbul, 2012, (Lakes Region), ss. 1-65

⁵⁸⁹ Duru, Lakes Region, ss. 1-65

Mellaart, kemik spatulaları düz kaşıklar olarak adlandırmıştır.⁵⁹⁰ Hacılar'ın VI. tabakasında 14 tane tam ya da tama yakın kırık kemik spatula bulunmuştur. Bu spatulaların sap kısımlarında çeşitli süslemeler bulunmaktadır. Bunlar arasında boğa başı, boynuzlu kadın başı ve kuş şeklindeki süslemeler gösterilebilir.⁵⁹¹ (Şekil 43) Bu kadar ince işçilikle yapılmış ve üç boyutlu figürler ile şekillendirilmiş olması, bu aletlerin ritüel gibi özel amaçlar için kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Şekil 43: Hacılar'da Bulunmuş Süslemeli Kemik Spatula Sapları

Kaynak: James Mellaart, **Excavations at Hacilar II**, The British Institute of Archaeology at Ankara, Edinburgh, 1970, (Hacilar II), s. 463.

Mellaart, Hacilar'da bulunan spatulaların kesin olarak kullanım amacının bilinmediğini belirtmiştir. Ancak yulaf lapası gibi sıvı olmayan besinlerin tüketiminde kaşık gibi kullanılmış olduğunu düşünmektedir.⁵⁹² Ayrıca kazılarda pişmiş topraktan üretilmiş kaşıklara da rastlanılmıştır.

Kuruçay, Burdur'un 15 km batısında, Kuruçay köyünün 1.5 km güneybatısında yer almaktadır. Höyükteki en erken yerleşim evresi Erken Neolitik Döneme tarihlendirilmektedir. İlk kazı çalışmaları 1978-88 yılları arasında Refik duru başkanlığında başlatılmıştır. Kuruçay, Göller Yöresi Neolitigi'nin en önemli yerleşimlerinden birisidir. Kuruçay, Neolitik kemik alet buluntusu bakımından oldukça zengindir. Kazı çalışmalarında kemikten ve boynuzdan yapılmış çok sayıda

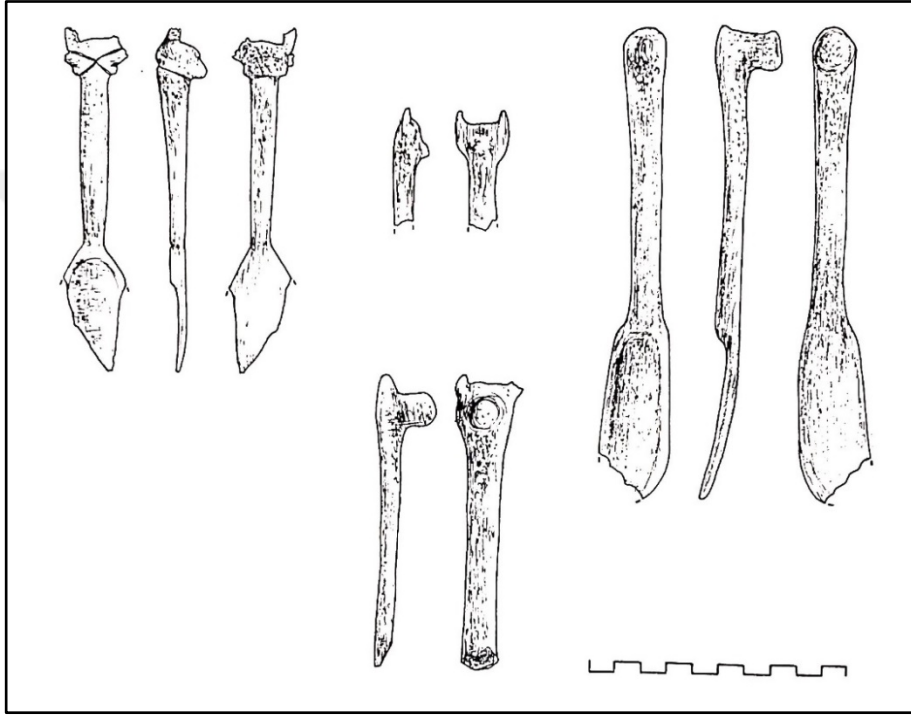
⁵⁹⁰ James Mellaart, **Excavations at Hacilar I**, The British Institute of Archaeology at Ankara, Edinburgh, 1970, (Hacilar), s. 162

⁵⁹¹ Mellaart, Hacilar, s. 162

⁵⁹² Mellaart, Hacilar, s. 162

alet ortaya çıkartılmıştır. Kemik aletler içerisinde en büyük buluntu grubunu da kaşıklar oluşturmaktadır. Hammadde olarak sığırın kaburga kemiği kullanılmıştır. Kaşıklar, oldukça düzgün bir biçimde şekillendirilmişlerdir. Bazı kaşıkların sapları, yuvarlatılmış ya da sivri bir şekilde sonlanırken, bazılarının da sap kısımlarında plastik hayvan başı betimlemeleri bulunmaktadır.⁵⁹³ (Şekil 44)

Şekil 44: Kuruçay’da Bulunmuş Sapları Süslemeli Kemik Kaşıklar

Kaynak: Duru, Kuruçay, Levha 208.

Bir tane kaşığın sap kısmı ise sade bir şekilde süslenmiştir. Kuruçay’ın Neolitik Dönem 13. tabakasında bulunan bir kaşık oldukça dikkat çekicidir. Bu kaşık en eski örneklerden olup, estetik bir biçimde şekillendirilmiş ve sap kısmında boğa başı betimlemesi bulunmaktadır. 12. tabakada kırık bir kaşık sapı olduğu düşünülen alete rastlanılmıştır. Sap kısmının ucunda boynuzları belirgin bir şekilde biçimlendirilmiş hayvan başı vardır. 11. tabakada ise tam parça bir kaşık ele geçmiştir. Bu kaşığın sapında boynuzları belirgin bir şekilde biçimlendirilmiş bir figür bulunmaktadır.⁵⁹⁴

⁵⁹³ Refik Duru, **Kuruçay Höyük I: 1978-1988 Kazılarının sonuçları Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, (Kuruçay), s. 65

⁵⁹⁴ Duru, Kuruçay, s. 65

Kemik kaşık örneklerine bakıldığı zaman Kuruçay'daki kemik alet endüstrisinin gelişkinlik düzeyi anlaşılmaktadır. Ayrıca Kuruçay'da, tüm Neolitik tabakalarında pişmiş topraktan yapılmış kaşıklara da rastlanılmıştır. 12. tabakadan 7. tabakaya kadar kesintisiz pişmiş toprak kaşık örnekleri ortaya çıkmıştır.⁵⁹⁵ Pişmiş toprak kaşıklar, çeşitli boyutlarda üretilmişlerdir. (Şekil 45) Kemik kaşıklarda olduğu gibi pişmiş toprak kaşıkların da sap kısımları çeşitli figürler ile süslenmiştir. Kuruçay'da hem kemik hem de pişmiş toprak kaşığın bu kadar çok sayıda bulunmuş olması, dönem insanların gündelik hayatlarından ruhani yaşamlarına kadar birçok alanda kaşıkları kullanmış olduklarını göstermektedir.

Şekil 45: Kuruçay'da Bulunmuş Pişmiş Toprak Kaşıklar

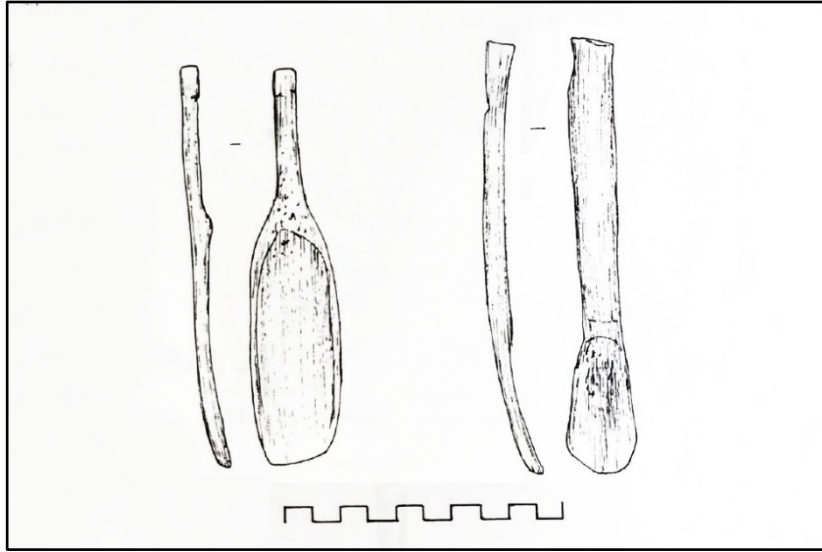
Kaynak: Duru, Kuruçay, Levha 202.

Höyücek, Burdur'un Bucak ilçesinin batısında yer almaktadır. James Mellaart tarafından bulunmuş ve 1989-92 yılları arasında da Refik Duru tarafından ilk kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Höyükteki en eski yerleşim tabakası Erken Neolitik Döneme tarihlendirilmektedir. Höyücek'te, Erken Neolitik Dönem, Erken Yerleşmeler Dönemi ve Tapınak Dönemi olmak üzere kendi içerisinde ikiye ayrılmaktadır. Daha sonraki Geç Neolitik Dönem yerleşim tabakası ise Kutsal Alanlar

⁵⁹⁵ Duru, Kuruçay, s. 63

Dönemi olarak bilinmektedir.⁵⁹⁶ Tüm Neolitik yerleşim tabakalarında çok sayıda kemik alete rastlanılmıştır. Bunlar arasında spatulalar da bulunmaktadır. Genellikle iyi bir biçimde şekillendirilmişlerdir. (Şekil 46) Çeşitli sap uzunluklarında spatulalara rastlanmıştır. Bunların kullanım alanlarının birbirlerinden farklı olduğu düşünülmektedir.⁵⁹⁷ Kutsal Alanlar Dönemi tarihlenen bir spatulanın sapı idol biçiminde şekillendirilmiştir. Höyücek'te görülen spatulalar, Mellaart'ın Hacılar'da tanımlamış olduğu spatulalar ile benzerlik göstermektedir. Bu doğrultuda Höyücek'teki bazı spatulaların yulaf lapası gibi sıvı olmayan besinlerin tüketiminde kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Ek olarak Höyücek'te, pişmiş topraktan üretilmiş kaşıklara da rastlanılmıştır.⁵⁹⁸ Bu tip kaşıklar Göller Yöresi Neolitiği'nde tipik olarak görülen formlar arasındadır.

Şekil 46: Höyücek'te Bulunmuş Kemik Spatulalar

Kaynak: Duru ve Umurtak, Levha 140.

Ayrıca Antalya'nın 30 km kuzeybatısında yer alan Karain Mağarası'nda, B Gözünde de Geç Neolitik Döneme tarihlendirilen kaşık parçası bulunmuştur.⁵⁹⁹

⁵⁹⁶ Duru, Lakes Region, ss. 1-65

⁵⁹⁷ Refik Duru ve Gülsün Umurtak, **Höyücek: 1989-1992 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Sonuçları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2005, ss. 119-120

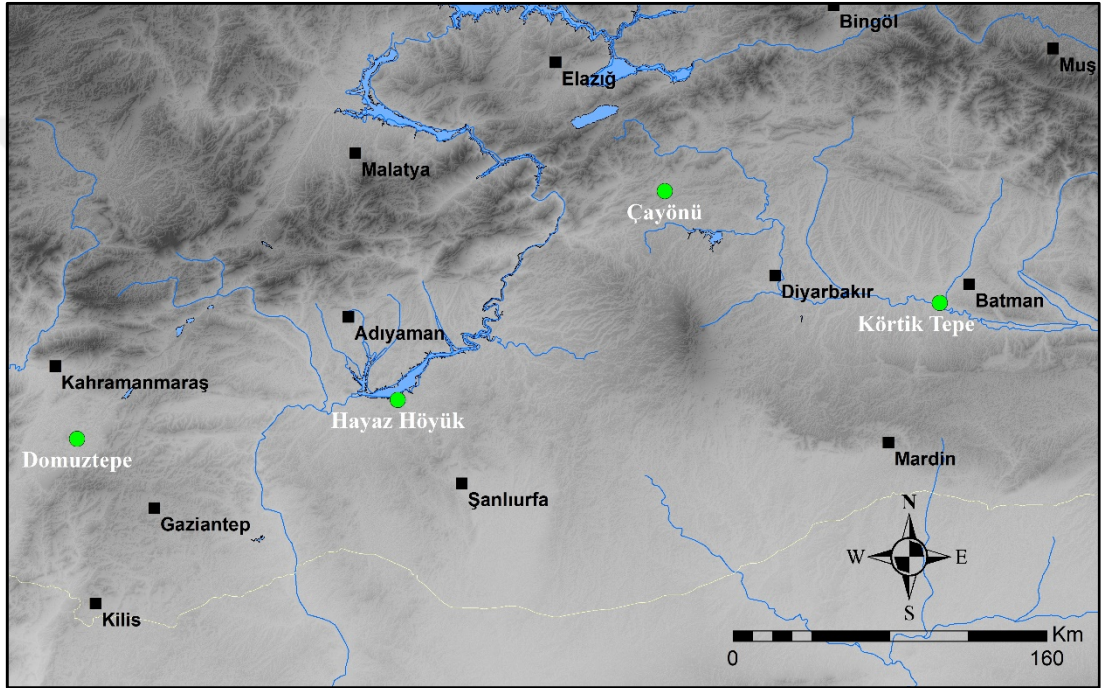
⁵⁹⁸ Refik Duru, "Höyücek Kazıları 1991", **XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, (Höyücek), ss. 147-154

⁵⁹⁹ Hande Bulut, **Batı Toros Mağaraları Kemik Aletleri**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji (Tarih Öncesi Arkeolojisi) Anabilim Dalı, Ankara, 2014, (Karain), s. 431

4.4.5. Güneydoğu Anadolu Bölgesi

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Neolitik yerleşimlerde çok az sayıda kaşık buluntusuna rastlanılmıştır. Çayönü, Hayaz Höyük, Körtik Tepe ve Domuztepe bu yerleşimler arasındadır. (Şekil 47)

Şekil 47: Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Neolitik Döneme Tarihlendirilen Kaşıkların Ele Geçtiği Merkezleri Gösteren Harita

Harita: Muammer İreç.

Çayönü, Diyarbakır'ın Ergani ilçesinin 7 km güneydoğusunda, yukarı Dicle'ye bağlı küçük bir çayın yakınında yer almaktadır. Anadolu'daki en eski Neolitik yerleşimlerde birisidir. Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik A (PPNA) evresinde ilk yerleşimler görülmektedir. Yakınoğu'daki neolitikleşme sürecinin izlendiği en önemli yerleşimler arasında bulunmaktadır. 1963 yılında, İstanbul Üniversitesi ve Chicago Üniversitesi tarafından yürütülen "Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları" Karma Projeleri kapsamında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ile keşfedilmiştir. 1964 yılında Halet Çambel ve Robert J. Braidwood başkanlığında ilk

kazı çalışmaları başlatılmıştır.⁶⁰⁰ Çayönü'ndeki kemik alet endüstrisi son derece çeşitlidir. Ancak çok az sayıda kaşığa ulaşılmıştır.⁶⁰¹ 1990'lı yıllardaki kazı çalışmalarında, Erim-Özdoğan'ın belirttiğine göre, 4 tane kırık kemik kaşık parçası bulunmuştur. Bunlardan 3 tanesi sap kısmı, 1 tanesi ise ağız kısmıdır. Ayrıca 2 tane de kaşık olabileceği düşünülen kemik alet bulunmuştur.⁶⁰² Ek olarak kemik alet buluntuları arasında spatulalar da görülmektedir.⁶⁰³ Bu spatulaların, yulaf lapası gibi katı besinlerin tüketilmesinde kaşık işlevinde kullanılmış olduğu düşünülebilir.

Hayaz Höyük, Adıyaman'ın güneyinde, eski Samsat ilçesinin 17 km batısındaki Hayaz Köyü'nün altında bulunmaktadır. Ancak günümüzde Atatürk Baraj Gölü'nün suları altında kalmıştır. İlk yerleşim evresi Çanak-Çömlek Öncesi Neolitik Döneme tarihlendirilmektedir. Kazı çalışmalarında kaburga kemiğinden üretilmiş spatula ya da kaşık olabilecek bir alet bulunmuştur. Bu aletin yemek gibi bir şeyi karıştırmak amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir.⁶⁰⁴ Bu alet dışında kaşık ile ilgili herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Körtik Tepe, Batman'ın Bismil ilçesinde, Batman Çayı'nın Dicle ile birleşme noktasının batısında yer almaktadır.⁶⁰⁵ 2000 yılında yapılan kurtarma kazıları sonucunda keşfedilmiştir. En erken yerleşim evresi MÖ 10. binyıla tarihlenmektedir. Körtik Tepe, Neolitik Dönem buluntuları bakımından oldukça zengindir. 2015 yılı kazı sezonunda çok sayıda kemik alet ortaya çıkmıştır. Bu aletlerin önemli bir grubunu kaşıklar oluşturmaktadır. Kaşıkların geniş oval ağızları ve sap kısmına doğru daralan sivri bir yapısı bulunmaktadır. Bazı kaşıklar geometrik motifler ile süslenmiştir.⁶⁰⁶

Domuztepe, Kahramanmaraş'ın 40 km güneyindeki Narlı Ovası'nda yer almaktadır. Yerleşimin en eski tabakaları Çanak-Çömlekli Neolitik Döneme tarihlendirilmektedir. 2018 kazı sezonunda çok sayıda kemik alet ele geçmiştir. Bu aletler, genellikle küçükbaş hayvanların bacak kemiklerinden üretilmişlerdir. Ancak

⁶⁰⁰ Erim Özdoğan, ss. 57-98

⁶⁰¹ TAY Projesi, "Çayönü", <http://www.tayproject.org>, (27.11.2020)

⁶⁰² Aslı Erim-Özdoğan ile özel görüşme, 25.11.2020

⁶⁰³ Özbek, Çayönü, s. 11

⁶⁰⁴ A. T. Clason, "The Bone and Antler Objects of Hayaz Höyük", *Anatolica*, Cilt 12, 1985, ss. 43-59

⁶⁰⁵ Yakar, s. 12-13

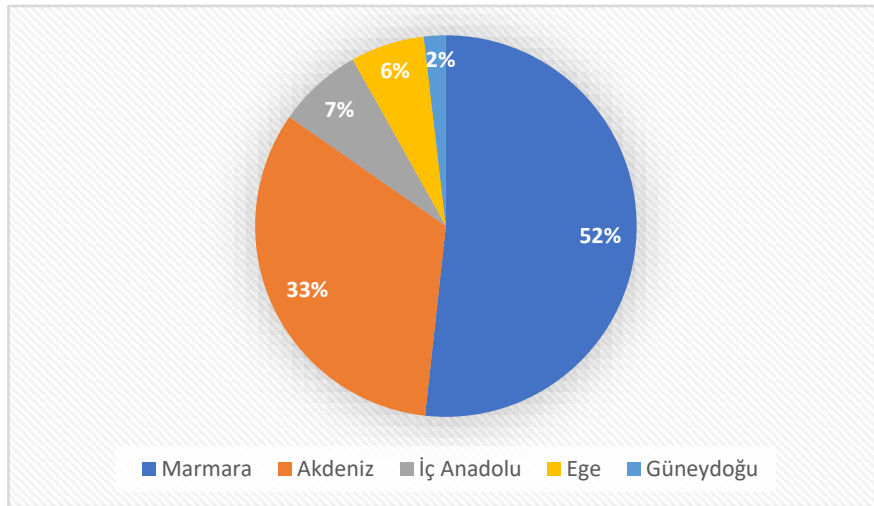
⁶⁰⁶ Vecihi Özkaya ve diğerleri, "Körtiktepe 2015 Kazı Çalışmaları", **38. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017, ss. 1-22

içlerinde büyükbaş hayvan kemiklerinden üretilmiş aletler de mevcuttur. Bunlar arasında kaşık benzeri aletler de bulunmaktadır.⁶⁰⁷

4.4.6. Değerlendirme

Anadolu'daki Neolitik Dönem yerleşimlerinin, kazı raporları ve yayınları derlendiği zaman yaklaşık olarak 431 tane kaşık ve kaşık parçasına ulaşılmaktadır. (Şekil 48) Bu sayı şimdiye kadar yapılmış olan kazı çalışmalarından elde edilmiştir. İlerleyen yıllarda yapılacak çalışmalar ile bu sayının artması olasıdır. Bunların 352 tanesini kemik kaşık, 58 tanesi kemikten üretilmiş kaşık-spatula ve 17 tanesini de pişmiş topraktan üretilmiş kaşıklar oluşturmaktadır. (Şekil 49) Yerleşim bazlı yapılan birkaç çalışma dışında kazı raporları ve yayınlarda kaşık buluntularına dair tam sayılar verilmemiştir. Sadece “kaşık veya kaşıklar bulunmuştur” şeklinde ifade edilmiştir. Günümüze kadar yapılmış olan çoğu kazı çalışmasında kaşık buluntuları diğer buluntu gruplarına göre arka planda kalmıştır. Bu gibi nedenlerden dolayı kaşık buluntularının sayısı muhtemelen bu rakamdan daha fazladır.

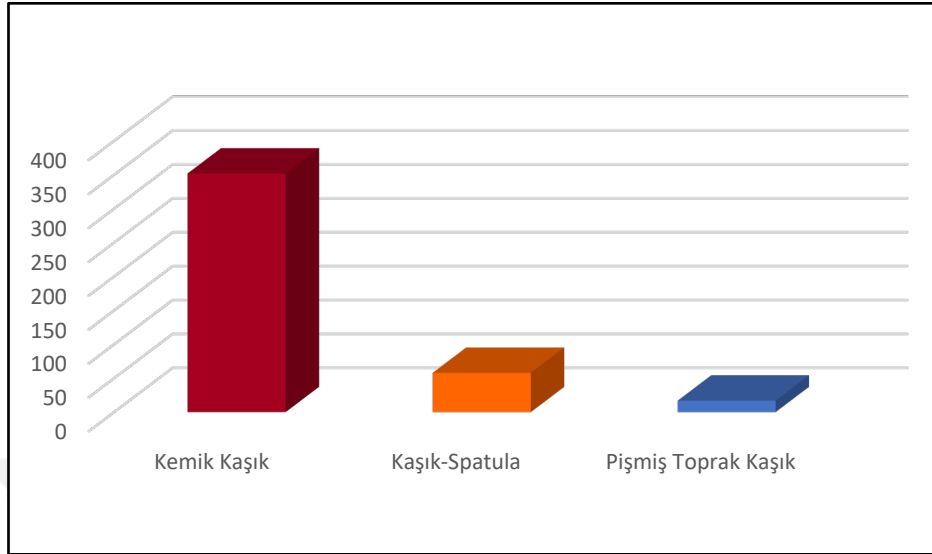
Şekil 48: Anadolu'da Şimdiye Kadar Bulunan Neolitik Dönem Kaşık Buluntularının Dağılımını Gösteren Grafik

Grafik: Mert Hüseyin Doğan.

⁶⁰⁷ Halil Tekin, “Domuztepe 2018 Kazılarının İlk Ön Raporu”, **41. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2020, (Domuztepe), ss. 277-292

Şekil 49: Anadolu’da Şimdiye Kadar Bulunan Neolitik Dönem Kaşık Buluntu Gruplarını Gösteren Grafik

Grafik: Mert Hüseyin Doğan.

Anadolu’daki en büyük kaşık buluntu grubunu kemik kaşıklar oluşturmaktadır. Kemik kaşıklar morfolojik olarak incelendiği zaman birbirlerinden farklı 10 tip gözlemlenmektedir. (Şekil 50) Bu tiplerin üretimi bölgeden bölgeye farklılık göstermektedir. (Tablo 4) Tip 1 kaşık formu, ince uzun, düzgün bir biçimde yuvarlatılmış sap kısmına sahiptir. Çanak kısmı akasya yaprağına benzer bir formda şekillendirilmiştir. Çanak sap ile birleşim noktasından genişleyerek uca doğru daralmaktadır. Çanağın düzgün bir yapısı bulunmasından dolayı sulu yiyeceklerden ziyade lapa tarzı besinleri tüketmek için kullanılmış olabilir. Ayrıca bu tarz kaşıklara mezar hediyesi olarak sıklıkla rastlanılmaktadır.⁶⁰⁸ Tip 1 kaşık formu, Anadolu’da sadece Marmara Bölgesi’nde görülmektedir.

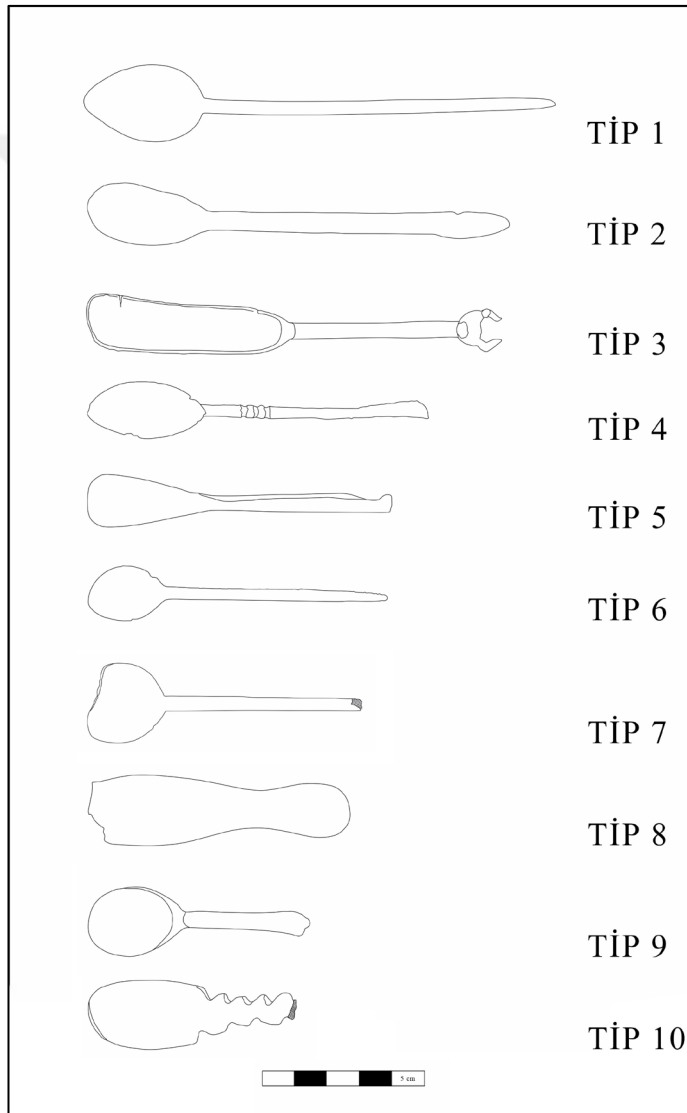
Tip 2 kaşık formu, kalın ve geniş bir sap kısmına sahiptir. Çanak kısmı oval bir şekle sahiptir. Tip 1’de olduğu gibi çanak kısmı çukurlaştırılmamıştır. Bundan dolayı lapa tarzında besinleri tüketmek için kullanıldığı düşünülebilir. Bu kaşık formuna Marmara ve İç Anadolu Bölgesi’nde sıklıkla rastlanılmaktadır.

Tip 3 kaşık-spatula olarak adlandırılan bir formdur. Sap kısımları genellikle üç boyutlu plastik öğeler ile süslenmiştir. Çanak kısmı ise dikdörtgene benzer bir biçimde

⁶⁰⁸ Dekker, s. 89

uzun ve geniş yapıdadır. Tip 1 ve Tip 2'ye göre çanak kısmı çukurlaştırılmıştır. Bu nedenle bazı sıvı yiyecekleri de tüketmeye uygundur. Ancak bu tip kaşık-spatulaların daha çok ritüel faaliyetlerinde kullanılmış birer statü nesneleri olduğu düşünülmektedir.⁶⁰⁹ Bu formdaki kaşık-spatulalara günümüze kadar Akdeniz ve İç Anadolu dışında herhangi bir yerde rastlanılmamaktadır.

Şekil 50: Anadolu'da Şimdiye Kadar Bulunan Neolitik Dönem Kemik Kaşık Tipolojisini Gösteren Çizim

Çizim: Mert Hüseyin Doğan.

⁶⁰⁹ Mellaart, Hacılar, s. 162

Tablo 4: Anadolu’da Şimdiye Kadar Bulunan Kemik Kaşık Tiplerinin Bölgelerarası Dağılımını Gösteren Tablo

Bölgeler	Tip 1	Tip 2	Tip 3	Tip 4	Tip 5	Tip 6	Tip 7	Tip 8	Tip 9	Tip 10
Marmara	x	x		x		x	x			x
Akdeniz			x		x					
İç Anadolu		x	x		x			x	x	
Ege					x					
Güneydoğu					x					

Tablo: Mert Hüseyin Doğan.

Tip 4 kaşık formu, kısa, düzgün bir şekilde yuvarlatılmış sap kısmına sahiptir. Sapın çanak kısmına yakın noktalarda oyularak yapılmış süslemeler bulunmaktadır. Çanak kısmı derin bir biçimde çukurlaştırılmış, elips formunda şekillendirilmiştir. Çanak ile sapın birleşim noktası oldukça estetik bir şekilde biçimlendirilmiştir. Kaşığın derin bir çanağa sahip olmasından dolayı sulu ve lapa yiyeceklerin tüketilmesinde kolaylıkla kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Bu formda kaşıklara sadece Marmara Bölgesi’nde rastlanılmaktadır.

Tip 5 kaşık formu, bazı yerleşimlerde kaşık-spatula olarak da adlandırılmaktadır. Kalın, geniş ve düz bir yapıya sahip sap bir kısmı bulunmaktadır. Çanak kısmı üçgenimsi şekilde biçimlendirilmiştir. Çanağın uç kısmının hatları diğer formlara göre daha keskindir. Düz bir çanak kısmı bulunmasından dolayı lapa tarzı besinlerin tüketilmesi ve hazırlanmasında kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Bu tarz forma sahip kaşıklara, Akdeniz, İç Anadolu, Ege ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nde rastlanılmaktadır.

Tip 6 kaşık formu, kısa ve ince bir biçimde şekillendirilmiş sap kısmına sahiptir. Çanak kısmı Tip 1’de olduğu gibi akasya yaprağına benzer formda biçimlendirilmiştir. Bu forma sadece Marmara Bölgesi’nde rastlanılmaktadır.

Tip 7 kaşık formunun, kısa ve yuvarlatılmış bir sap kısmı bulunmaktadır. Çanak kısmı kavak yaprağı şeklinde biçimlendirilmiştir. Çanak kısmı yüzey alanı olarak diğer formlara göre daha geniştir. Düz bir çanağı bulunmasından dolayı lapa besinlerin hazırlanması ve tüketilmesinde kullanılmış olduğu düşünülebilir. Ayrıca bu

kaşıklar kırıldıktan sonra spatula olarak da kullanılmışlardır. Tip 7'ye sadece Marmara Bölgesi'nde rastlanılmaktadır.

Tip 8 formunun oldukça geniş ve tıknaz bir yapısı bulunmaktadır. Sap ile Çanak kısmı neredeyse bitişik bir biçimde şekillendirilmiştir. Diğer kaşık formlarına göre daha kaba bir yapıya sahiptir. Bu forma sadece İç Anadolu Bölgesi'nde rastlanılmaktadır.

Tip 9 kaşık formu, kısa ve yuvarlatılmış bir sap kısmına sahiptir. Çanak kısmı yuvarlak bir biçimde şekillendirilmiş ve yüzey alanı oldukça geniştir. Diğer kemik kaşık formlarına göre çanak kısmı oldukça derin bir şekilde yapılmıştır. Bundan dolayı sulu ve lapa tarzı yemeklerin hazırlanması ve tüketilmesinde oldukça işlevsel olduğu düşünülebilir. Bu tarz kaşıklar, sadece İç Anadolu Bölgesi'nde görülmektedir.

Tip 10 kaşık formunun sap kısımlarının uzunluğu değişmektedir. Sap kısımları genellikle burğu biçimde şekillendirilmiştir. Çanak kısmının oldukça geniş bir yapısı bulunmaktadır. Bu tipteki kaşıklara ise sadece Marmara Bölgesi'nde rastlanılmaktadır.

Anadolu'da kemik kaşıklar dışında pişmiş topraktan üretilmiş kaşıklara da oldukça sık rastlanılmaktadır. Yayınlarda ve kazı raporları incelendiği zaman 17 tane pişmiş toprak kaşığa ulaşılmaktadır. Birbirinden farklı 4 tipte pişmiş toprak kaşık formu bulunmaktadır. (Şekil 51) Kemik kaşık formlarında olduğu gibi bu tiplerin dağılımında bölgelerarası farklılıklar bulunmaktadır. (Tablo 5)

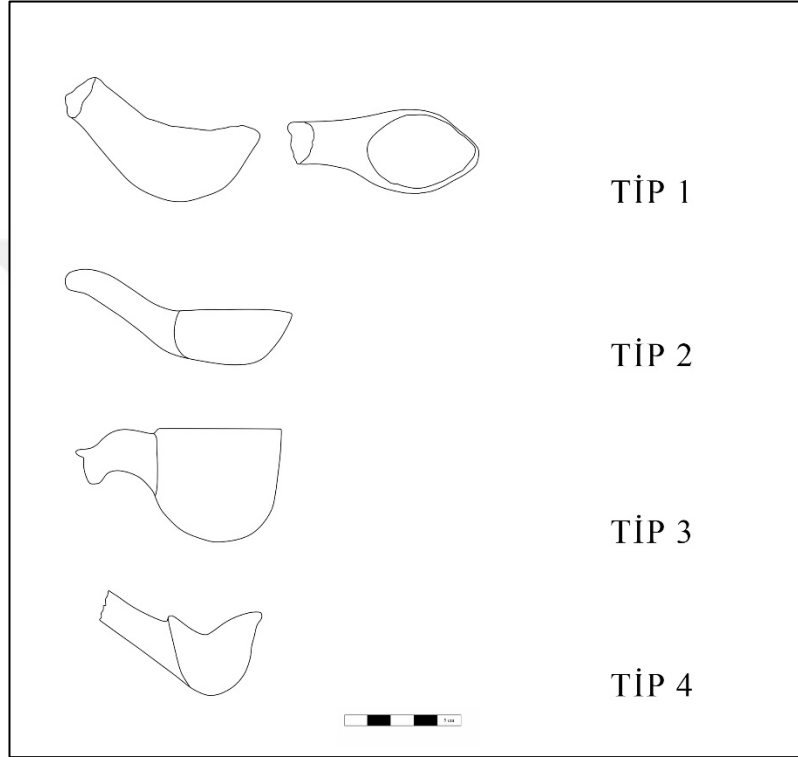
Tip 1 pişmiş toprak kaşık formunun kalın ve dik bir sap kısmı bulunmaktadır. Çanak kısmı oldukça geniş ve derin bir biçimde şekillendirilmiştir. Bundan dolayı her türlü yiyeceğin hazırlanması ve tüketilmesinde kolaylıkla kullanılmış oldukları düşünülebilir.

Tip 2 pişmiş toprak kaşıkların Tip 1'e göre daha estetik ve yatay formda şekillendirilmiştir. Sap kısmının ucunda rahatça tutabilmek için bir çıkıntı yapılmıştır. Çanak kısmı derin ve geniş bir yapıda biçimlendirilmiştir. Bu tip, Tip 1 ile Anadolu'da en çok görülen pişmiş toprak kaşık grubunu oluşturmaktadır.

Tip 3 pişmiş toprak kaşık formunun sap kısmı üç boyutlu plastik şekiller ile süslenmiştir. Bardağa benzeyen bir çanak kısmı bulunmaktadır. Bu tipte kaşıklara sadece Akdeniz Bölgesi'nde rastlanılmaktadır.

Tip 4 formunun ise kalın ve dik bir sap yapısı bulunmaktadır. Çanak kısmı kepçe formunda şekillendirilmiştir. Bu forma da sadece Akdeniz Bölgesi'nde rastlanılmaktadır.

Şekil 51: Anadolu'da Şimdiye Kadar Bulunan Neolitik Dönem Pişmiş Toprak Kaşık Tipolojisini Gösteren Çizim

Çizim: Mert Hüseyin Doğan.

Tablo 5: Anadolu'da Şimdiye Kadar Bulunan Pişmiş Toprak Kaşık Tiplerinin Bölgelerarası Dağılımını Gösteren Tablo

Bölgeler	Tip 1	Tip 2	Tip 3	Tip 4
Marmara				
Akdeniz	x	x	x	x
İç Anadolu	x	x		
Ege	x	x		
Güneydoğu				

Tablo: Mert Hüseyin Doğan.

Dünya üzerindeki birçok farklı Neolitik kültürde kaşıklar oldukça sık kullanılmıştır. Yemek yemekten ölü gömme faaliyetlerine kadar çeşitli alanlarda kaşığa rastlanılmaktadır. Neolitik Dönem ile kaşıkların kullanımı yaygınlaşmış ve insanların hayatlarının vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Neolitik Dönem'den sonra Kalkolitik Dönem ile kaşık görülmeyen yerleşimlerde bile kaşıklara rastlanılmaktadır.

4.5. ÇAĞLAR BOYUNCA KAŞIK

Neolitik Dönem'den sonra kaşığın kullanımı giderek yaygınlaşmaktadır. Ayrıca hammadde işleme tekniklerinin zamanla gelişmesi sayesinde kaşık üretiminde yeni malzemeler görülmeye başlamıştır. MÖ 5. binyılda eş zamanlı olarak, Güney Levant, Anadolu, Orta ve Güneydoğu İran'da, malahit türünden basit cevherler ilk kez ergitilerek biçimlendirilmeye başlanmıştır.⁶¹⁰ Tunç Çağları ile birlikte bronzdan üretilmiş kaşıklara rastlanmaktadır. Ek olarak kaşıklar mutfak kültürlerindeki kullanımlarının dışında çeşitli alanlarda da görülmektedir. Uluburun Batığı'nda, kaplumbağa kabuğundan üretilmiş bir müzik aleti ve içerisinde bu aleti çalmak için kullanıldığı düşünülen tahta bir kaşık bulunmuştur. Bununla birlikte fildişinden üretilmiş sap kısmın yumruk biçiminde şekillendirilmiş kozmetik kaşığına da rastlanmıştır.⁶¹¹ Erken Hanedanlar Döneminden itibaren Mısır'da kozmetik kaşıkları oldukça sık görülmektedir. Bu kaşıklar genellikle fildişi ve ahşaptan yapılmaktadır. Kaşıkların tamamında figüratif bezemeler bulunmaktadır. Bazı örneklerde sap kısımları insan veya hayvan biçiminde şekillendirilmiştir. Kaşıklar son derece kırılğan bir yapıya sahip olmakla birlikte yapımının oldukça zor olduğu bilinmektedir. Bu tip kaşıkların kullanım amaçları tartışılmaktadır. Ancak gerek yüksek kalitedeki işçiliği gerekse nadir bulunması bu kaşıkların günlük faaliyetler için kullanılmadığını düşündürmektedir. Bir ördekle yüzen kız formunda fil dişinden yapılmış kaşık ve

⁶¹⁰ Stöllner, s. 455

⁶¹¹ Cemal Pulak, "Uluburun Batığı Kazısı (Kaş) 1993 Kampanyası", XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, ss. 219-238

benzeri örneklerin artık kozmetik amaçla değil de ritüel amaçlı kullanıldıkları önerilmektedir.⁶¹²

Eski Mısırlıların kullanmış olduğu diğer kaşıklar arasında çakmaktaşı, arduvaz, fildişi ve ahşaptan oluşmaktadır. Bu kaşıklarda çeşitli tanrı, tanrıça, insan ve hayvan figürleri ile süslenmişlerdir. Bu kaşıkların da büyük bir kısmının ritüel amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir.⁶¹³ Ek olarak Eski Mısırlılar, MÖ 1.000 civarında saplarının ucunda keskin bir kısım bulunan küçük bronz kaşıklar üretmişlerdir. Keskin ucun işlevi tam olarak bilinmemektedir. Ancak kabuklu hayvanları çıkartmak için kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.⁶¹⁴

Antik Yunan ve Roma’da, genellikle bronz ve gümüşten kaşıklar üretilmiştir. Çeşitli uzunluklarda birbirilerinden farklı formlara sahip birçok alanda kullanılmış kaşıklar görülmektedir. Antik Yunan bronz kaşıklarının bazıları oldukça estetik bir biçimde şekillendirilmiştir. Sap ve çanak kısmının birleşim noktaları oldukça ince bir şekilde yapılmıştır. Ayrıca kaşıklarda, birçok figüratif süsleme de mevcuttur.⁶¹⁵ Roma Dönemi’nde, bir tarafı kaşık bir tarafı çataldan oluşan aletler üretilmiştir. Bunlar daha çok gümüşten yapılmıştır. Farklı uzunluklara sahip gövdeleri çeşitli süslemelerle bezenmiş bu kaşıklar oldukça kalite bir işçiliğe sahiptir.⁶¹⁶

Antik Yunan ve Roma’da cerrahi işlemler, ilaç ve merhem uygulamasında kullanılan tıbbi kaşıklar da üretilmiştir. Bu tarz kaşıklar genellikle uzun bir sap kısmından oluşmakla birlikte oval veya üçgen ağız kısmına sahiptir.⁶¹⁷ Antik Yunan’da, kuathiskos (κουθήσκος) olarak adlandırılan küçük forma sahip tıbbi kaşıklar bulunmaktadır. Bir yazıtta, Pergamon’lu Galen’in hastalıklı bir bölgeye ilaç uygulamak için kuathiskos kullandığı ifade edilmiştir.⁶¹⁸ Ayrıca Roma döneminde

⁶¹² Olga Krzyszkowska ve Robert Morkot, “Ivory and related materials”, **Ancient Egyptian Materials and Technology**, (Ed. Paul T. Nicholson ve Ian Shaw), Cambridge University Press, Cambridge, 2000, ss. 320-331

⁶¹³ C. J. Jakson, “The Spoon and its history; its form, material, and development, more particularly in England”, **Archaeologica**, Cilt 53, Sayı 1, 1892, ss. 107-146

⁶¹⁴ James Giblin, **From Hand to Mouth Or, How We Invented Knives, Forks, Spoons, and Chopsticks, and the Table**, Harper Collins, New York, 1987, ss. 12-14

⁶¹⁵ Jakson, ss. 107-146

⁶¹⁶ David Sherlock, “Roman Forks”, **Archaeological Journal**, Cilt 164, Sayı 1, 2007, ss. 249-267

⁶¹⁷ Lawrence J. Bliquez, “Roman surgical spoon-probes and their ancient names (μήλη, μηλωτίς/μηλωτρίς, specillum)”, **Journal of Roman Archaeology**, Cilt 16, 2003, ss. 322-330

⁶¹⁸ Lawrence J. Bliquez, **The Tools of Asclepius**, Brill, Leiden, 2014, (Kuathiskos), ss. 127-130

kulak içindeki yabancı maddeleri çıkarmak için kullanıldığı düşünölen küçük boyutlu kaşıklar dikkat çekicidir.⁶¹⁹

Çin kültüründeki kaşıklar, boyut, şekil ve malzeme olarak Batı kültürlerinde görölen kaşıklardan farklıdır. Şekil olarak normal kaşıklara göre daha yüksek kenarlı ve kalın bir sapa sahiptir. Malzeme olarak çoğunlukla seramik tercih edilmektedir. Bu kaşıklar günümüzde daha çok Çin'in yerel çorbaları içmek için kullanılmaktadır.⁶²⁰ Seramik Çin kaşıklarının tarihi MÖ 2. binyıldaki Shang hanedanı dönemine kadar gitmektedir. En eski kaşıklar kemikten yapılmıştır. Savaşan Devletler Çağı olarak bilinen MÖ 475-221 arasında ahşaptan yapılmış kaşıklar ortaya çıkmaya başlamıştır. Hatta o kadar popüler bir hale gelmiştir ki kaşıkların üzerleri süslenmeye başlamıştır.⁶²¹ Antik Çin'de, "congee" adı verilen kırık pirinçle yapılan bir Asya yemeğı ve yulaf lapası oldukça sık tüketilmektedir. Kaşık, bu tarz yemekleri tüketmek için en uygun araçtır. Ancak MS 1. yüzyıla gelindiğinde buğdayın daha yaygın olarak yetiştirilmeye başlaması ile kaşığın kullanımı azalmıştır. MS 10. yüzyıldan sonra yemek çubuklarının yaygınlaşması ile kaşıklar önemini kaybetmiştir.⁶²²

Erken Hıristiyanlık dönemin görölen kaşıkların büyük bir kısmı gümüşten yapılmıştır. Kaşıklar tasarım açısından oldukça zarıf bir yapıya sahiptir. Kaşığın ağız ve sap kısmını birbirine bağlayan nokta çeşitli şekillerde biçimlendirilmiştir. Klasik bir kaşık formundan oldukça farklıdırlar.⁶²³ Erken dönem Müslüman dünyasında ise çorba yemek için kaşıkların kullanıldığı bilinmektedir.⁶²⁴

Orta Çağ'da görölen en ilginç kaşıklardan birisi taç giyme törenlerinde kullanılan kaşıktır. Bu kaşığın 12. yüzyıldan beri kralların taç giyme törenlerinde kullanılmış olduğı düşünölmektedir. Kaşık, saf altından yapılmakla birlikte oldukça estetik bir şekilde biçimlendirilmiştir. Ağız ile sapın birleşimine yakın noktada bulunan geniş alan 4 tane inci ile süslenmiştir. İnce bir şekilde yapılmış olan çanak

⁶¹⁹ Serdar Aybek ve diğlerleri, "Metropolis'ten Bronz Aletler, Gereçler ve Aksesuarlar", **Arkeoloji Dergisi**, Cilt XXI, 2016, ss. 141-168

⁶²⁰ Jaqueline Newman, **Food Culture in China**, Greenwood Press, London, 2004, ss. 106-108

⁶²¹ H. T. Huang, "Biology and Biological Technology Part V: Fermentations and Food Science", **Science and Civilization in China Volume 6**, (Ed. Joseph Needham), Cambridge University Press, Cambridge, 2000, s. 106

⁶²² Q. Edward Wang, **Chopsticks: A Cultural and Culinary History**, Cambridge University Press, Cambridge, 2015, ss. 63-66

⁶²³ Jakson, ss. 107-146

⁶²⁴ James E. Lindsay, **Daily Life in the Medieval Islamic World**, Hackett Publishing Company, Indianapolis, 2008, s. 97

kısımının içerisinde zarif bir oryantalist desen bulunmaktadır. Kaşık, taç giyme töreninde yağ tutma amacıyla kullanılmıştır. Bu kaşık o kadar önemlidir ki II. Charles döneminde bir taç giyme töreni sırasında kaşığın olmaması nedeniyle tören ertelenmiştir.⁶²⁵

Günümüz mutfak kültüründe farklı işlevlerde kullanılan çok sayıda kaşık bulunmaktadır. Bunlardan birisi de çay kaşıklarıdır. Çay kaşığı ilk olarak 17. yüzyılda ortaya çıkmıştır. İngilizler, çaylarına süt eklemeye başladıkları dönemde, süt, şeker ve çayı karıştırmak için kullanmışlardır. İlk ortaya çıktığı dönemlerde tamamen üst sınıfa hitap ediyordu. Ancak ilerleyen yıllarda lüks nesne olmaktan çıkmış tüm dünyaya yayılmıştır.⁶²⁶

İnsanlar, çağlar boyunca gereksinimleri doğrultusunda çeşitli türde kaşıklar üretmişlerdir. İlk zamanlar sadece yemek yemek için kullanılan kaşıklar zamanla tıptan ritüellere kadar çeşitli alanlarda kullanılmıştır. Günümüzde dünyanın her toplumunda kaşıklar görülmektedir. Mutfak kültürlerinin vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Neredeyse 25-30 bin yıldır kaşıklar insan hayatındaki sürekliliğini korumaktadır.

⁶²⁵ Jakson, ss. 107-146

⁶²⁶ Wilson, ss. 185-187

SONUÇ

Neolitik Dönem ile insanın milyonlarca yıllık evrimleşme sürecindeki beslenme alışkanlıkları da büyük bir değişime uğramıştır. Tahılların evcilleştirilerek ana besin maddesi haline gelmesi nişastalı yiyeceklerin önemini artırmıştır. Çanak-çömlek üretimi sayesinde besinler, yüksek ısılarda ve sulu bir biçimde kaynatılarak tüketilmesine olanak sağlanmıştır. Sulu yemeklerin pişirilmesi insan diyetindeki en önemli değişiklikler arasında yer almaktadır. İnsanların çiğ yerine pişirilen yiyecekleri tüketme şekli doğada hazır olmayan maddelerin gıda işleme ve pişirme teknikleri ile dönüştürülmesini temsil etmektedir.

Neolitik Dönem'deki beslenme biçimlerindeki bu köklü değişim mutfak kültürünün de değişmesini gerektirmiştir. Özellikle yemek yapımında ve yemek yemede kullanılan aletlerin ortaya çıkması ve yaygınlaşması dikkat çekicidir. Neolitik Dönem'de kullanımı yaygınlaşan bu aletlerden birisi de kaşıklardır. Kaşığın kültür tarihindeki yeri Paleolitik Çağa kadar uzanmaktadır. İnsanlar, çağlar boyunca gereksinimleri doğrultusunda çeşitli hammaddelerden farklı işlevlere sahip aletler üretmişlerdir. Paleolitik Çağ'da insanlar, olasılıkla yemesi zor bazı yiyecekleri tüketmek için kabuk veya odun parçası gibi nesneleri kaşık işlevinde kullanmışlardır. Paleolitik Çağın ilerleyen evrelerinde ise insanlar, ihtiyaçları doğrultusunda farklı nesnelerden kaşık üretmeye başlamışlardır. Çeşitli deniz hayvanlarının kabuklarından ve ahşaptan kaşıklar üretmişlerdir. Dünya üzerindeki birbirlerinden bağımsız birçok Paleolitik Çağ insanı deniz kabuğunu kaşık olarak kullanmışlardır. Kaşığın bir hammaddenin şekillendirilmesi sonucunda ulaşılan formuna ait en eski örnek Magdalenian kültürüne aittir. Bu kaşık, günümüzden önce 17.000-12.000 yılları arasına tarihlendirilmektedir. Ancak buna benzer çok az örnek vardır. Kaşığın kullanımının yaygınlaşması ve çeşitli yeni formlarının ortaya çıkması Neolitik Dönem ile başlamıştır. Bunun sebebi Neolitik Dönem'de, insanların beslenme biçimlerinde görülen köklü değişim ile ilişkilidir.

Neolitik Dönem ile insanlar besinlerini pişirerek tüketmeye başlamışlardır. Çanak-çömlek teknolojisinin ortaya çıkması ile yulaf lapası gibi yumuşak tahıl bazlı yiyecekler ve sulu yemekler insan diyetinin temel besinleri haline gelmiştir. Bu tarz pişmiş yiyecekleri herhangi bir alet olmaksızın tüketmek oldukça zordur. İnsanlar,

besinleri, kase veya çömlekten ağızlarına götürmek için kaşığa gereksinim duymuşlardır. Bu doğrultuda kaşıkların üretimi ve kullanımı Neolitik Dönem’de yaygınlaşmaya başlamıştır. Neolitik Dönem’de, seramik, ahşap ve kemik gibi farklı hammaddelerden üretilmiş kaşıklar kullanılmaktadır.

Neolitik Dönem’de dünya üzerindeki birbirlerinden uzakta bağımsız yerleşimlerde kaşık görülmektedir. Balkanlar, Neolitik Dönem’de en fazla kaşık kullanılan bölgeler arasında bulunmaktadır. Kaşıklar, genellikle uzun hayvan kemiklerden yapılmıştır. Özellikle sığırların metapodial kemikleri tercih edilmiştir. Oval ya da asimetrik çanakları bulunan çeşitli uzunluklarda kaşıklar üretilmiştir. Bu kaşıklar genellikle beslenme faaliyetlerinde kullanılmışlardır. Sırbistan’da bebeklerin beslenmesinde kullanılmış olan küçük boyutlu kaşıklar dikkat çekicidir. Sadece belirli bir yaş grubunun kullanmış olduğu bu kaşıklar, özel kullanımlar için de kaşıkların üretilmiş olduğunu göstermektedir. Ayrıca kemik kaşıkların kırıldıktan sonra ikincil kullanım için dönüştürülmüş oldukları bilinmektedir. Bu durum, kaşıkların insan hayatında daima var olduklarının kanıtıdır. Avrupa’da sadece Balkanlar’da değil birçok yerde kemik ve pişmiş topraktan üretilmiş kaşıklar görülmektedir. Yukarı Mısır’daki Badari kültüründe görülen çeşitli bezemeler ile süslenmiş fildişi kaşıklar, kaşıkların sadece yemek yemek için değil aynı zamanda birer prestij nesnesi olarak da kullanıldıklarını göstermiştir. Japonya’dan, İspanya’ya, Tanzanya’dan Ermenistan’a birçok kültür kendi bilgi birikimleri doğrultusunda yemek yemekten kozmetiğe kadar çeşitli işlevler için birbirinden farklı kaşıklar üretmişlerdir.

Neolitik Dönem’de en çok kaşık buluntusunun ortaya çıktığı yerlerden birisi de Anadolu’dur. Anadolu Neolitik yerleşimlerinde en fazla kaşık buluntusuna Marmara Bölgesi’nde rastlanılmıştır. Marmara Bölgesi’nde görülen kemik alet endüstrisi oldukça gelişkin bir seviyededir. Hammadde olarak genellikle sığırın metapodial kemiği kullanılmıştır. Kaşıklar, çeşitli boyutlarda, yuvarlak, oval veya kavak yaprağı şeklinde çanaktan ve dairesel biçimli saplardan oluşmaktadırlar. Özellikle Barçın Höyük’te bulunan kaşıklar yüksek kalitedeki işçiliği ve estetik görünüşleri ile göze çarpmaktadır. 2007-2015 kazı sezonları arasında 130’un üzerinde kemik kaşık ele geçmiştir. Bunlardan bazıları tam bir şekilde bulunduğundan işçilik kalitesi daha iyi anlaşılmaktadır. Barçın Höyük’te kaşıklar ölü hediyesi olarak da kullanılmıştır. Hatta bazı mezarlarda bulunan kaşıklar üzerinde herhangi bir

deformasyona rastlanılmamış olmasından dolayı sadece ölü hediyesi olarak üretilmiş oldukları anlaşılmıştır. Kaşık gündelik yeme içme faaliyetlerinde kullanılan bir alet olmaktan çok çeşitli sembolik anlamlar taşıyan bir nesne haline gelmiştir. Özellikle ölü hediyesi olarak bulunanların, yaş, cinsiyet ve bireylerin yaşamları ile ilişkili olarak birbirlerinden farklı üretilmiş olması bu aletlerin toplumsal değerini göstermektedir. Marmara bölgesinde kaşıkların ölü hediyesi olarak kullanıldığı bir diğer yerleşim ise Fikirtepe'dir. Bu durum bu davranışın sadece bir yerleşim özelinde değil bölgesel anlamda farklı yerleşimlerde de görüldüğünün kanıtıdır. Pendik, Hoca Çeşme, Aşağı Pınar, Yenikapı ve Ilıpınar yerleşimlerinde de çok sayıda kemik kaşık buluntusuna rastlanılmıştır. Tüm bu örnekler incelendiği zaman Marmara Bölgesi'nde, tek tip bir üretim biçiminin olduğu ve kullanıldığı anlaşılmaktadır. Balkanlar'da görülen kemik kaşıklar, Marmara'da görülenler ile benzerlik göstermektedir. Bu durum neolitik paketin halihazırda Marmara üzerinden Balkanlar'a aktarılmış olduğunu destekler niteliktedir.

Akdeniz Bölgesi, Neolitik Dönem'de kaşık buluntusu bakımından Marmara'nın ardından gelmektedir. Sadece Bademağacı yerleşiminde 100'e yakın kemik kaşık bulunmuştur. Özellikle Göller Yöresi'nde görülen Neolitik Dönem kaşıkların kendine özgü tipik bir formu vardır. Kuruçay'da bazı kaşıkların saplarının plastik hayvan başları ile süslendiği görülmektedir. Bu plastik süslemeler daha çok boğa başı ve boynuzlu hayvanlardan oluşmaktadır. Bu durum Kuruçay'da bulunan pişmiş toprak kaşıklar için de geçerlidir. Pişmiş toprak kaşıkların da sap kısımları çeşitli figürler ile bezenmiştir. Hacılar'da, ele geçen Mellaart'ın düz kaşıklar olarak adlandırdığı kemik spatulaların saplarında da çeşitli plastik figürler bulunmaktadır. Bunlar arasında boğa başı, boynuzlu kadın başı ve kuş şeklindeki süslemeler en belirginleridir. Ayrıca Kuruçay'da olduğu gibi çok sayıda kemikten ve pişmiş topraktan yapılmış kaşıklar buluntu gruplarının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Höyücek yerleşiminde de pişmiş toprak kaşıklar görülmektedir. Genel olarak Göller Yöresi Neolitiği'nde görülen bu tip üç boyutlu plastik süslemeli kemik kaşık ve spatulalar hem Anadolu hem de Yakındoğu Neolitiği için büyük önem taşımaktadır. Ek olarak bu tip kaşıkların hem sayı bakımından az olmaları hem de yüksek kalitede işçilik gerektirmesinden dolayı toplumda statü nesnesi veya ritüel faaliyetlerinde kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Bunula birlikte Neolitik Dönem'de bu tip

kaşıklara günümüze kadar İç Anadolu'daki birkaç örnek hariç hiçbir yerde rastlanılmamaktadır. Akdeniz Bölgesi'nde kaşıklar, insanların gündelik hayatlarından ruhani yaşamlarına kadar birçok alanı etkisi altına almış bir nesne haline gelmiştir.

İç Anadolu Bölgesi, kaşık buluntusu bakımından Akdeniz Bölgesi'nin ardından gelmektedir. Çatalhöyük'teki kaşıklar oldukça dikkat çekicidir. Kızıl geyik boynuzundan ve sığır kemiklerinden üretilmiş kaşıklar son derece kaliteli bir şekilde biçimlendirilmişlerdir. Göller Yöresi'nde görülen kaşıkların sap kısımlarındaki figüratif bezemelere Çatalhöyük'te de rastlanılmaktadır. Aynı zamanda Marmara Bölgesi'nde olduğu gibi kaşıklar sıklıkla ölü hediyesi olarak kullanılmıştır. Ayrıca Mellaart'ın kozmetik alet olarak adlandırdığı çok sayıda kaşık-spatula görülmektedir. Kaşıkların ölü hediyesi olarak kullanılması Köşk Höyük'te de görülmektedir. Hatta bazı çocuk ve bebek mezarlarında kaşıklı yiyecek kapları bulunmuştur. Gündelik hayatlarında bu aletleri kullanarak beslenmiş oldukları düşünülebilir. Bundan dolayı öldükten sonra da aynı şekilde kullanmaları için yanlarına bırakılmışlardır. İç Anadolu'da, kemik haricinde pişmiş topraktan yapılmış kaşıklar da görülmektedir.

Ege Bölgesi kaşık buluntusu bakımından İç Anadolu'ya göre daha az buluntuya sahiptir. Bu bölgede bulunan kaşıklar daha çok işlevsel amaçlar öncelikli olarak üretilmişlerdir. Kemik kaşıklara sadece Yeşilova yerleşiminde rastlanılmaktadır. Bununla birlikte Ulucak'ta görülen kaşık tipli spatulaların beslenme faaliyetlerinde kullanılmış olabileceği düşünülebilir. Bölgede en çok görülen kaşık pişmiş topraktan üretilmiştir. Pişmiş toprak kaşıklara Ege Gübre yerleşiminde oldukça sık rastlanılmaktadır. Genel olarak günümüze kadar Ege Bölgesi'nde, Anadolu'nun diğer bölgelerinde bulunan kaşık formlarına rastlanılmamıştır.

Anadolu'da kaşık buluntusunun en az olduğu bölge Güneydoğu Anadolu'dur. Günümüze kadar sadece birkaç yerleşimde çok az sayıda kaşık bulunmuştur. Bunlar genellikle kemikten üretilmiş tek tip forma sahip kaşıklardır.

Günümüze kadar Anadolu'da 22 tane Neolitik yerleşimde kaşık buluntusuna rastlanılmıştır. Yakınoğu Neolitiğinin en önemli bölgelerinden biri olan Anadolu'da bu kadar az yerleşimde kaşık bulunmuş olması dikkat çekicidir. Ayrıca Anadolu'daki birbirlerine yakın birçok yerleşimde kaşık buluntusu birisinde varken diğerinde yoktur. Hatta en erken Neolitik yerleşimlerin kurulmuş olduğu, birçok yeniliğin

meydana geldiği çekirdek bölgede bulunan Güneydoğu Anadolu’da bile çok az kaşık bulunmuştur. Özellikle ilk evcilleştirilen tahılların bu topraklarda bulunması ve beraberinde gelen lapa ve sulu yiyeceklerin tüketilmeye başlanması mutfak kültürlerinde kaşıklara ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Kaldı ki Anadolu’da kaşık sadece beslenme faaliyetlerinde kullanılmamıştır. Birçok yerleşimde kaşıklar, insanların sosyal yapıları, ruhani yaşamları ve sınıfsal farklılıklarının göstergesi olarak çeşitli alanlarda kullanılmıştır. Anadolu’da yüzlerce Neolitik yerleşim varken sadece 22 tanesinde kaşık buluntusunun olması birkaç sebep ile açıklanabilir.

İlk olarak kültürlerin gelişkinlik düzeyleri kaşıkların üretilmesi ve kullanılmasını etkileyebilir. Özellikle kemik hammaddesi düşünüldüğünde, yerleşim insanların kemik alet endüstrisinde ne derece uzmanlaştıkları oldukça önemlidir. Bu durum, insanların toplumlarında bu konuda kendini geliştirmiş zanaatkarların olup olmadığı ile ilişkilendirilebilir. Çünkü kemik alet endüstrisi belirli bir bilgi birikimi gerektirmektedir. Muhtemelen kemik alet işçiliği, toplumlarda kuşaktan kuşağa geçen bir edinim şeklinde aktarılmaktadır. Braidwood’un kültürün hazır olmaması söylemi kemik kaşık üretimindeki gelişkinlik seviyesi ile ilişkilendirilebilir.⁶²⁷ Ancak sadece kemikten kaşık üretilmemektedir. Pişmiş topraktan üretilmiş çok sayıda kaşık da mevcuttur. Bu durum ise araştırma eksikliği ile açıklanabilir.

İkinci sebep ise kemik aletlerin ikincil kullanımı ile ilişkilidir. Kemik kaşıkların kırıldıkları zaman delgi, bız, kemer tokası ve kancası gibi aletlere dönüştürülmüş oldukları bilinmektedir. Bu durumda bir yerleşimde kemik aletlerin kullanımı yaygınsa bu toplumda muhtemelen kemik kaşıklarında kullanılmış olduğu düşünülebilir. Üçüncü ve son sebep ise arkeolojik araştırmalarda kaşık gibi buluntuların yeterince önemsenmemesinden ötürü literatürde yer alan boşluktur.

İnsanların dönemler boyunca beslenme biçimlerine göre kaşık kullanımları da değişmiştir. Kaşığın insan kültüründeki en önemli özelliği bulundukları kültürü yansıtmasıdır. Günümüz modern dünyasında insanlar yemek yemek için çatal ve yemek çubuğu gibi kültürlerine göre değişken araçlar kullanmaktadırlar. Fakat kaşığı tüm insanlar kullanırlar. Günümüzde her toplumda en az bir çeşit kaşık bulunmaktadır. Kaşığın değişkenliğini kültürler belirler ancak kendisi evrenseldir.⁶²⁸

⁶²⁷ Braidwood ve Willey, s. 332

⁶²⁸ Wilson, s. 184

KAYNAKÇA

Aiello, Leslie C. ve Jonatthan C. K. Wells. “Energetics and the Evolution of the Genus Homo”, **Annual Review of Anthropology**, Cilt 31, 2002, ss. 323-338.

Akman, Arif. “Şaraplarda Malolaktik Fermantasyon”, **Gıda**, Cilt 11, Sayı 3, 1986, ss. 135-138.

Al-Ameri, Thamer Khazal, Sahar Y. Jasim ve Amer J. S. Al-Khafaji. “Middle paleolithic to neolithic cultural history of North Iraq”, **Arabian Journal of Geosciences**, Cilt 4, 2010, ss. 945-972.

Arınç, Kenan. “Coğrafi Metodoloji Açısından Bölgesel Coğrafya, Bölge Birimi ve Coğrafi Bölgeler”, **Türk Coğrafya Dergisi**, Cilt 60, Ankara, 2013, ss. 13-24.

Arimura, Makoto, Ruben Badalyan, Boris Gasparyan ve Christine Chataigner. “Current Neolithic Research in Armenia”, **Neo-Lithicis**, 2010, ss. 77-85.

Arranz-Otaegui, Amaia, Sue Colledge, Lydia Zapata, Luis Cesar Teira-Mayolini ve Juan José Ibáñez. “Regional diversity on the timing for the initial appearance of cereal cultivation and domestication in southwest Asia”, **Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America**, Cilt 113, Sayı 49, 2016, ss. 14001-14006.

Arsebük, Güven. **İnsan ve Evrim**, Ege Yayınları, İstanbul, 2014.

Asouti, Eleni. “Beyond the PPNB interaction sphere”, **Journal of World Prehistory**, Cilt 20, 2006, ss. 87-126.

Atakum, Çiğdem. “Architectural Discourse and Social Transformation During the Early Neolithic of Southeast Anatolia”, **Journal of World Prehistory**, Cilt 27, Sayı 1, 2014, ss. 1-42.

Aybek, Serdar, Onur Gülbay ve Ebru Durak. “Metropolis’ten Bronz Aletler, Gereçler ve Aksesuarlar”, **Arkeoloji Dergisi**, Cilt XXI, 2016, ss. 141-168.

Bae, Christopher J., Katerina Douka ve Michael D. Petraglia. “On the origin of modern humans: Asian perspectives”, **Science**, Cilt 358, 2017, ss. 1-7.

Baird, Douglas. “The Late Epipaleolithic, Neolithic, and Chalcolithic of the Anatolian Plateau, 13.000-4000 BC”, **A Companion to the Archaeology of the Ancient Near East**, (Ed. Daniel T. Potts), Wiley-Blackwell, 2012, ss. 431-465.

Baird, Douglas. “A Phantom Frontier and the Wild West? A View from the Neolithic of Central Anatolia”, **The Central/Western Anatolian Farming Frontier**, (Ed. Maxime Bami ve Barbara Horejs), Austrian Academy of Sciences Press, Vienna, 2019, ss. 69-84.

Bambach, Richard K., Christopher R. Scotese ve Alfred M. Ziegler. “Before Pangea: The Geographies of the Paleozoic World”, **American Scientist**, Cilt 68, Sayı 1, 1980, ss. 26-38.

Bannig, Edward B. ve Brian F. Byrd. “Alternative Approaches for Exploring Levantine Neolithic Architecture”, **Paléorient**, Cilt 15, Sayı 1, 1989, ss. 154-160.

Banning, Edward B. “Ceramic Neolithic – Late or Pottery Neolithic”, **Encyclopedia of Prehistory: 8. South and Southwest Asia**, (Ed. Peter Peregrine ve Melvin Ember), Springer, New York, 2002, ss. 40-55.

Banning, Edward B. “The Neolithic Period: Triumphs of Architecture, Agriculture and Art”, **Near Eastern Archaeology**, Cilt 61, Sayı 4, 1998, ss. 188-237.

Banning, Edward B. “Housing Neolithic Farmers”, **Near Eastern Archaeology**, Cilt 66, Sayı 1, 2003, ss. 4-21.

Bannig, Edward B. "So Fair a House: Göbekli Tepe and the Identification of Temples in the Pre-Pottery Neolithic of Near East", **Current Anthropology**, Cilt 52, Sayı 5, 2011, ss. 619-660.

Bar-Yosef, Ofer. "The "Pre-Pottery Neolithic" period in the Southern Levant", **Préhistoire du Levant**, (Ed. J. Cauvin ve P. Sanlaville), CNRS, Paris, 1981, ss. 551-570.

Bar-Yosef, Ofer ve Eitan Tchernov. "Animal exploitation in the Pre-Pottery Neolithic B Period at Wadi Tbeik, Souyhern Sinai", **Paléorient**, Cilt 8, Sayı 2, 1982, ss. 17-37.

Bar-Yosef, Ofer. "The walls of Jericho: An alternative interpretation", **Current Anthropology**, Cilt 27, 1986, ss. 157-162.

Bar-Yosef, Ofer, Avi Gopher ve Dany Nadel. "The "Hagdud Truncation" A New Tool Type from the Sultanian Industry at Netiv Hagdud, the Jordan Valley", **Israel Prehistoric Society**, Cilt 20, 1987, ss. 151-157.

Bar-Yosef, Ofer ve Anna Belfer-Cohen. "The Levantine "PPNB" Interaction Sphere", **People and Culture in Change**, (Ed. Israel Herskovitz), International Series 508, British Archaeological Reports, Oxford, 1989, ss. 59-72.

Bar-Yosef, Ofer. "The Early Neolithic of the Levant: Recent Advances", **The Review of Archaeology**, Cilt 12, Sayı 2, 1991, ss. 1-18.

Bar-Yosef, Ofer ve Richard Meadow. "The Origins of Agriculture in the Near East", **Last Hunters, First Farmers: New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture**, (Ed. T. Douglas Price ve Anne Birgitte Gebauer), School of American Research Press, Santa Fe, 1995, ss. 39-94.

Bar-Yosef, Ofer. “The Impact of Late Pleistocene-Early Holocene Climatic Changes on Humans in Southwest Asia”, **Humans at the End of the Ice Age, The Archaeology of the Pleistocene-Holocene Transition**, (Ed. Lawrence Guy Straus, Berit Valentin Eriksen, Jon M. Erlandson ve David R. Yesner), Plenum Press, New York, 1996, ss. 61-78.

Bar-Yosef, Ofer. “The Natufian Culture in the Levant, Threshold to the Origins of Agriculture”, **Evolutionary Anthropology**, Cilt 6, Sayı 5, 1998, ss. 159-177.

Bar-Yosef, Ofer. “From Sedentary Foragers to Village Hierarchies: The Emergence of Social Institutions”, **The Origins of Human Social Institutions**, (Ed. W. G. Runciman), Proceedings of the British Academy, Cilt 110, 2001, ss. 1-38.

Baytop, Turhan. **Türkçe Bitki Adları Sözlüğü**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997.

Beanue, Sophie A. De. “Le lampe de La Faurélie II”, **L'Anthropologie**, Cilt 88, Sayı 1, 1984, ss. 89-97.

Beaune, Sophie A. De. “Paleolithic Lamps and Their Specialization: A Hypothesis”, çev. Mary Turton, **Current Anthropology**, Cilt 28, Sayı 4, 1987, ss. 569-577.

Belfer-Cohen, Anna ve Ofer Bar-Yosef. “Early Sedentism in the Near East: A Bumpy Ride to Village Life”, **Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation**, (Ed. Ian Kuijt), Kluwer Academic Publishers, New York, 2002, ss. 19-38.

Bentsen, Silje Evjenth. “Using Pyrotechnology: Fire-related Features and Activities with a Focus on the African Middle Stone Age”, **Journal of Archaeological Research**, Cilt 22, Sayı 2, 2014, ss. 141-175.

Berrocal, María Cruz. “The Early Neolithic in the Iberian Peninsula and the Western Mediterranean: A Review of the Evidence on Migration”, **Journal of World Prehistory**, Cilt 25, 2012, ss. 123-156.

Bıçakçı, Erhan. “Tepecik-Çiftlik Höyüğü (Niğde) Kazısı Işığında Orta Anadolu tarihöncesi Kùltürleri ile İlgili Yeni bir Değerlendirme”, **TÜBA-AR**, Cilt 4, 2001, ss. 25-41.

Bıçakçı, Erhan, Çiler Altınbilek ve Erol Faydalı. “Tepecik-Çiftlik 2001 Yılı Çalışmaları”, **24. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Kùltür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2003, ss. 397-404.

Bıçakçı, Erhan, Erol Faydalı ve Çiler Altınbilek. “Tepecik-Çiftlik 2002 Yılı Çalışmaları”, **25. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kùltür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2004, ss. 435-440.

Bıçakçı, Erhan, Ç. Altınbilek Algöl, S. Balcı ve M. Godon. “Tepecik-Çiftlik”, **Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 237-253.

Bıçakçı, Erhan, Fazlı Açıkğöz, Semra Yıldırım-Balcı ve Çiler Altunbilek-Algöl. “Tepecik-Çiftlik 2006 Yılı Çalışmaları”, **29. Kazı sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Kùltür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2008, ss. 483-496.

Bıçakçı, Erhan, Semra Balcı ve Çiler Altunbilek-Algöl. “Tepecik-Çiftlik 2007 Yılı Çalışmaları”, **30. Kazı Sonuçları Toplantısı 4. Cilt**, Kùltür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009, ss. 205-218.

Bıçakçı, Erhan, M. Godon ve Y. G. Çakan. “Tepecik-Çiftlik”, **The Neolithic in Turkey: Central Turkey**, (Ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm), Archaeology & Art Publications, İstanbul, 2012, ss. 89-134.

Biagi, Paollo ve Michela Spataro. “New Observations on the Radiocarbon Chronology of the Starčevo-Criș and Körös Cultures”, **Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education. RPRP 6-7**, (Ed. Lolita Nikolova, John Fritz ve Jude Higgins), Karlovo, 2005, ss. 35-50.

Białowarczuk, Marcin. “Early Neolithic Wall Construction Techniques in The Light of Ethnographical Observations on the Architecture of the Modern Syrian Village of Qaramel”, **Polish Archaeology in the Mediterranean**, Cilt 19, 2007, ss. 586-599.

Bienert, Hans-Dieter. “The Pre-Pottery Neolithic B (PPNB) of Jordan: A First Step Towards Proto-Urbanism?”, **Studies in the History and Archaeology of Jordan VII**, (Ed. Ghazi Bisheh), Department of Antiquities, Amman, 2001, ss. 107-119.

Billy, “Bivalves”, **Cardiidae**, <http://www.bily.com/pnwsc/web-content/Family-Pages/Bivalves-Cardiidae.html>, (07.12.2020).

Binford, Lewis R. “Post-Pleistocene Adaptations”, **New Perspectives in Archaeology**, (Ed. Sally R. Binford ve Lewis R. Binford), Aldine, Chicago, 1968, ss. 313-341.

Bocquet-Appel, Jean-Pierre. “Explaining the Neolithic Demographic Transition”, **The Neolithic Demographic Transition and its Consequences**, (Ed. Jean-Pierre Bocquet-Appel ve Ofer Bar-Yosef), Springer, New York, 2008, ss. 35-55.

Bliquez, Lawrence J. “Roman surgical spoon-probes and their ancient names (μήλη, μηλωτής/μηλωτρίς, specillum)”, **Journal of Roman Archaeology**, Cilt 16, 2003, ss. 322-330.

Bliquez, Lawrence J. **The Tools of Asclepius**, Brill, Leiden, 2014, (Kuathiskos), ss. 127-130.

Boswell, James. **The Journal of a Tour to the Hebrides with Samuel Johnson, LL.D.**, Routledge, New York, 1860.

Bourke, R. Michael. "History of agriculture in Papua New Guinea", **Food and Agriculture in Papua New Guinea**, (Ed. R. Micheal Bourke ve Tracy Harwood), ANU Press, Canberra, 2009, ss. 10-26.

Bower, Bruce. "African Fossils Flesh out Humanity's Past", **Science News**, Cilt 155, Sayı 17, 1999, s. 262.

Boz, Başak ve Lori D. Hager. "Living Above the Dead: Intramural Burial Practices at Çatalhöyük", **Humans and Landscapes of Çatalhöyük: Reports from the 2000-2008 Seasons**, (Ed. Ian Hodder), British Institute at Ankara, Cotsen Institute of Archaeology Press, 2013, ss. 413-440.

Braidwood, Robert J. ve Bruce Howe. **Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan**, Studies in Ancient Oriental Civilization, Sayı 31, Chicago, 1960.

Braidwood, Robert J. ve Gordon Randolph Willey. **Courses Toward Urban Life: Archeological Considerations of Some Cultural Alternates**, Aldine, Chicago, 1962.

Breasted, James Henry. **Ancient Times A History of the Early World**, Ginn and Company, Chicago, 1916.

Bulut, Hande. **Batı Toros Mağaraları Kemik Aletleri**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji (Tarih Öncesi Arkeolojisi) Anabilim Dalı, Ankara, 2014.

Bulut, Hande. **Prehistorik Dönemlerde Anadolu'da Kemik Alet Endüstrisi: Bölgesel sentezler ve Karşılaştırmalı Değerlendirmeler**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji (Tarih Öncesi Arkeolojisi) Anabilim Dalı, Ankara, 2018.

Brunton, Guy ve Gertrude Caton-Thompson. **The Badarian Civilization and Predynastic Remains Near Badari**, Hazell Watson and Viney Ltd., London, 1928.

Buck, Laura T. ve Chris B. Stringer. “Homo heidelbergensis”, **Current Biology**, Cilt 24, Sayı 6, 2014, DOI:10.1016/j.cub.2013.12.048, (01.08.2020), ss. 1-2.

Burroughs, William James. **Climate Change in Prehistory, The End of the Reign of Chaos**, Cambridge University Press, New York, 2005.

Carney, Judith A. **Black Rice**, Harvard University Press, Cambridge, 2001.

Carretero, Lara Gonzalez ve Dorian Q Fuller. “The archaeology of Neolithic cooking traditions: archaeobotanical approaches to baking, boiling and fermenting”, **Archaeology International**, Cilt 21, 2018, ss. 109-121.

Cauvin, Jacques. “Chronologie Relative et Absolue dans le Néolithique du Levant Nord et d’ Anarolie Entre 10.000-8.000 B.P.”, **Chronologies in the Near East**, (Ed. O. Aurenche, F. Evin ve F. Hours), British Archaeology Review, International Series 508, Oxford, 1987, ss. 325-342.

Cauvin, Jacques. **The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture**, çev. Trevor Watkins, Cambridge University Press, New York, 2000.

Cauvin, Jacques, O. Aurenche, M-C. Cauvin ve N. Balkan Atlı. “Cafer Höyük: Çanak Çömleksiz Neolitik Döneme Ait Bir Yerleşme”, **Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 99-114.

Cessford, Craig. “Stimating the Neolithic Population of Çatalhöyük”, **Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995-99 Seasons**, (Ed. Ian Hodder), British Institute at Ankara, McDonald Institute for Archaeological Research, 2005, ss. 323-326.

Chamel, Bérénice ve Eric Coqueugnio. “Human Self-perception and Self-expression during the 9th Millennium calBC: Funerary Practices and Symbolic Meaning of the Human Representations at Dja’de el-Mughara (Syria)”, **Human Iconography and Symbolic Meaning in Near Eastern Prehistory Proceedings of the Workshop held at 10th ICAANE in Vienna, April 2016**, (Ed. Jörg Becker, Claudia Beuger ve Bernd Müller-Neuhof), Austrian Academy of Sciences Press, Vienna, 2019, ss. 57-69.

Chang, K. C. “Chinese Palaeoanthropology”, **Annual Review of Anthropology**, Cilt 6, 1977, ss. 137-159.

Childe, V. Gordon. **The Story of Tools**, Cobbett Publishing Co. Ltd., London, 1944.

Childe, V. Gordon. **Man Makes Himself**, Mentor Books, New York, 1958.

Choyke, Alice M. “A Quantitative Approach to the Concept of Quality in Prehistoric Bone Manufacturing”, **Animals and man in the past : essays in honour of Dr. A.T. Clason, emeritus professor of archaeozoology, Rijksuniversiteit Groningen, the Netherlands**, (Ed. H Buitenhuis ve Wietske Prummel), ARC-Publicatie, 2001, ss. 59-66.

Choyke, Alice M. ve Márta Daróczy-Szabó. “The Complete and Usable Tool: Some Life Histories of Prehistoric Bone tools in Hungary”, **Ancient and Modern Bone Artefacts from America to Russia, Cultural, Technological and Functional Signatures**, (Ed. A. Legrand-Pineau, I. Sidéra, N. Buc, E. David ve V. Scheinsohn), Archeopress, Oxford, 2016, ss. 235-248.

Civitello, Linda. **Cuisine and Culture: A History of Food and People**, John Wiley & Sons, Canada, 2008.

Clare, Lee, Oliver Dietrich, Jens Notroff ve Devrim Sönmez. “Establishing Identities in the Proto-Neolithic: “History Making” at GöbekliTepe from the Late Tenth Millennium cal BCE”, **Religion, History, and Place in the Origin of Settled Life**, (Ed. Ian Hodder), University Press of Colorado, Louisville, 2018, ss. 115-136.

Clark, Geoffrey R. “A 3000-Year Culture Sequence from Palau, Western Micronesia”, **Asian Perspectives**, Cilt 44, Sayı 2, 2005, ss. 349-380.

Clason, A. T. “The Bone and Antler Objects of Hayaz Höyük”, **Anatolica**, Cilt 12, 1985, ss. 43-59.

Clay, Albert T. “The So-Called Fertile Crescent and Desert Bay”, **Journal of the American Oriental Society**, Sayı 44, 1924, ss. 186-201.

Cohen, Mark N. “Population Pressure and the Origins of Agriculture: An Archaeological Example From the Coast of Peru”, **Origins of Agriculture**, (Ed. Charles A. Reed), De Gruyter Mouton, The Hague, 1977, ss. 135-178.

Conkey, Margaret W. “A Century of Paleolithic Cave Art”, **Archaeology**, Cilt 34, Sayı 4, 1981, ss. 20-28.

Conkey, Margaret W. “New Approaches in the Search for Meaning? A Review of Research in “Paleolithic Art””, **Journal of field Archaeology**, Cilt 14, Sayı 4, 1987, ss. 413-430.

Coquenugnot, Éric. “Analyse tracéologique d’une série de grattoirs et herminettes de Mureybet, Syrie (IXe–IVVe millénaires)”, **Traces d’utilisation sur les outiles néolithiques du Proche-Orient**, (Ed. Marie-Claire Cauvin), Maison de l’Orient, Lyon, 1983, ss. 139-172.

Crawford, Gary W. “Prehistoric Plant Domestication in East Asia”, **The Origins of Agriculture**, (Ed. C. Wesley Cowan ve Patty Jo Watson), The University of Alabama Press, Tuscaloosa, 2006, ss. 7-38.

Creanza, Nicole, Oren Kolodny ve Marcus W. Feldman. “Cultural evolutionary theory: How culture evolves and why it matters”, **Proceedings of the National Academy of Sciences**, Cilt 114, Sayı 30, 2017, ss. 7782-7789.

Çelik, Bahattin. “New Neolithic cult centres and domestic settlements in the light of Urfa Region Surveys”, **Documenta Praehistorica**, Cilt 42, 2015, ss. 352-364.

Çilingiroğlu, Altan ve Çiler Çilingiroğlu, “Ulucak”, **Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 361-372.

Darasse, P. “Deux œuvres d'art magdaléniennes de l'abri de Fontalès, près Saint-Antonin (Tarn-&-Garonne)”, **Bulletin de la Société préhistorique de France**, Cilt 52, 1955, ss. 715-718.

Darvill, Timothy. **Concise Oxford Dictionary of Archaeology**, Oxford University Press, Oxford, 2002.

Delenay, Carol. **The Seed and the Soil: Gender and Cosmology in Turkish Village Society**, University of California Press, Berkeley, 1991.

Dekker, Kim. **What Tools Can Tell-The Bone Tools of Barcın Höyük**, Free University of Amsterdam, Amsterdam, 2014.

Demoule, Jean-Paul ve Catherine Perlès. “The Greek Neolithic: A New Review”, **Journal of World Prehistory**, Cilt 7, Sayı 4, 1993, ss. 355-416.

Derin, Zafer. “Yeşilova Höyüğü”, **Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 377-384.

Derin, Zafer. Tayfun Caymaz ve Gülnur Sümer. “İzmir’in Prehistorik Yerleşim alanı Yeşilova Höyüğü 2013 Yılı Çalışmaları”, **36. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2014, ss. 447-466.

DeVries, LaMoine F. **Cities of the Biblical World**, Hendrickson Publishers, Massachusetts, 1997.

Diamond, Jared. **Guns, Germs and Steel: Human Fates of Human Societies**, W.W. Norton & Company, New York, 1999.

Diamond, Jared. **Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed**, Penguin, New York, 2005.

Dietrich, Oliver ve Jens Notroff. “A sanctuary, or so fair a house? In defense of an archaeology of cult at Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe”, **Defining The Sacred: Approaches to the Archaeology of Religion in the Near East**, (Ed. Nicola Laneri), Oxbow, Oxford, 2015, ss. 75-89.

Dietrich, Oliver, Laura Dietrich ve Jens Notroff. “Anthropomorphic Imagery at Göbekli Tepe”, **Human Iconography and Symbolic Meaning in Near Eastern Prehistory**, (Ed. Jörg Becker, Claudia Burger ve Bernd Müller-Neuhof), Austrian Academy of Sciences Press, Vienna, 2019, ss. 151-166.

Dikov, N. N. ve Gerald H. Clark. “The Stone Age of Kamchatka and the Chukchi Peninsula in the Light of New Archaeological Data”, **Arctic Anthropology**, Cilt 3, Sayı 1, 1965, ss. 10-25.

Duru, Refik. “Höyücek Kazıları 1991”, **XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993, ss. 147-154.

Duru, Refik. **Kuruçay Höyük I: 1978-1988 Kazılarının sonuçları Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

Duru, Refik. “Bademağacı Kazıları 1993”, **XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, ss. 69-78.

Duru, Refik. “Bademağacı Kazıları 1995 ve 1996 Yılları Çalışma Raporu”, **Belleten**, Cilt LXI, 1997, ss. 709-730.

Duru, Refik. “Bademağacı Kazıları 2000 ve 2001 Yılları Çalışma Raporu”, **Belleten**, Cilt LXVI, 2002, ss. 549-594.

Duru, Refik ve Gülsün Umurtak, **Höyücek: 1989-1992 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Sonuçları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2005.

Duru, Refik. “Göller Bölgesi Neolitiği: Hacılar-Kuruçay Höyüğü-Höyücek-Bademağacı Höyüğü”, **Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 331-360.

Duru, Refik. “The Neolithic of the Lakes Region, Hacılar-Kuruçay Höyük-Höyücek-Bademağacı Höyük”, **The Neolithic in Turkey: Western Turkey**, (Ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm), Archaeology & Art Publications, İstanbul, 2012, ss. 1-65.

Düring, Bleda S. **The Prehistory of Asia Minor**, Cambridge University Press, New York, 2011.

Ediger, Volkan Ş. “Palinoloji”, **İstanbul Boğazı Güneyi ve Haliç’in Geç Kuvaterner (Holosen) Dip Tortulları**, (Ed. Engin Meriç), İTÜ Vakfı Yayınları, İstanbul, 1990, ss. 59-63.

Eagleton, Terry. **Kültür Yorumları**, çev. Özge Çelik, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016.

Ehret, Christopher. “Agricultural origins What linguistic evidence reveals”, **The Cambridge World History, Volume 2: A World with Agriculture, 12,000 BCE-500 CE**, (Ed. Graeme Barker ve Candice Goucher), Cambridge University Press, Cambridge, 2015, s. 55-92.

Erdalkıran, Mücella. “Neolithic Bone Spoons from Barçın Höyük”, **TÜBA-AR**, Cilt 18, 2015, ss. 25-36.

Erdalkıran, Mücella. “Barçın Höyük 2013 Yılı Kemik Aletlerinin Ön Raporu”, **30. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2015, ss. 115-128.

Erdalkıran, Mücella. “Barçın Höyük 2014 Yılı Kemik Aletlerin Ön Raporu”, **31. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2015, ss. 207-222.

Erdalkıran, Mücella. “Barçın Höyük 2015 Yılı Kemik Aletlerinin Ön Raporu”, **32. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2016, ss. 235-250.

Erdem, Nuriye Pınar ve Emin İlhan. “Outlines of the Stratigraphy and Tectonics of Turkey, With Notes on the Geology of Cyprus”, **The Ocean Basins and Margins, Volume 4A The Eastern Mediterranean**, (Ed. Alan E. M. Nairn, William H. Kanes ve Francis G. Stehli), Plenum Press, New York, 1977, s. 277-318.

Erim-Özdoğan, Aslı. “Çayönü”, **Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 57-98.

Esin, Ufuk. **İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1979.

Esin, Ufuk ve Savaş Harmankaya. “Aşıklı Höyük”, **Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 255-272.

Everett-Heath, John. **The Concise Oxford Dictionary of World Place Names**, 4. Baskı, Oxford University Press, DOI:10.1093/acref/9780191866326.001.0001. (15.01.2020)

Evershed, Richard P., Sebastian Payne, Andrew G. Sherratt, Mark S. Copley, Jennifer Coolidge, Duska Urem-Kotsu, Kostas Kotsakis, Mehmet Özdoğan, Aslı E. Özdoğan, Olivier Nieuwenhuys, Peter M. M. G. Akkermans, Douglass Bailey, Radian-Romus Andeescu, Stuart Campbell, Shahina Farid, Ian Hodder, Nurcan Yalman, Mihriban Özbaşaran, Erhan Bıçakçı, Yossef Garfinkel, Thomas Levy ve Margie M. Burton. “Earliest date form ilk use in the Near East and southeastern Europe linked to cattle herding”, **Nature**, Cilt 455, 2008, ss. 528-531.

Feldman, Michal, Eva Fernández-Domínguez, Luke Reynolds, Douglas Baird, Jessica Pearson, Israel HersHKovitz, Hila May, Nigel Goring-Morris, Marion Benz, Julia Gibbs, Kevin. “Pottery Invention and Innovation in East Asia and the Near East”, **Cambridge Archaeological Journal**, Cilt 25, Sayı 1, 2014, ss. 339-351.

Fernández-Armesto, Felipe. **Yemek için Yaşamak: Yiyeceklerle Dünya Tarihi**, çev. Elif Akhan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Fischer, Ernst. **Sanatın Gerekliliği**, çev. Cevat Çapan, Sözcükler Yayınları, İstanbul, 2016.

Fitzpatrick, Scott M. “The Archaeology of Western Micronesia”, **The Oxford Handbook of Prehistoric Oceania**, (Ed. Ethan E. Cochrane ve Terry L. Hunt), Oxford University Press, New York, 2018, ss. 1-22.

Foley, Robert A. ve Marta Mirazón Lahr. “Variable Cognition in the Evolution of Homo: Biology and Behaviour in the African Middle Stone Age”, **Landscapes of Human Evolution: Contributions in Honour of John Gowlett**, (Ed. James Cole, John McNabb, Matt Grove ve Rob Hosfield), Archaeopress, Oxford, 2020, ss. 125-141.

Gerritsen, Fokke, Rana Özbal ve Laurens Thissen. “Barcın Höyük The Begginings of Farming in the Marmara Region”, **The Neolithic in Turkey: Northwestern Turkey and Istanbul**, (Ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm), Archaeology & Art Publications, İstanbul, 2013, ss. 93-112.

Greenfield, Haskel J. “The Secondary Products: the past, the present and the future”, **World Archaeology**, Cilt 42, Sayı 1, 2010, ss. 29-54.

Gresky, Raffaella A. Bianco, Andrew Fairbairn, Gökhan Mustafaoğlu, Philipp W. Stockhammer, Cosimo Posth, Wolfgang Haak, Choongwon Jeong ve Johannes Krause. “Late Pleistocene human genome suggests a local origin for the first farmers of central Anatolia”, **Nature Communications**, DOI: 10.1038/s41467-019-09209-7. (14.01.2020), s.1-10.

Ferguson, R. Brian. “The Prehistory of War and Peace in Europe and the Near East”, **War, Peace, and Human Nature: The Convergence of Evolutionary and Cultural Views**, (Ed. Douglas P. Fry), Oxford University Press, New York, 2013, ss. 191-240.

Finlayson, Bill, Steven J. Mithen, Mohammad Najjar, Sam Smith, Darko Maričević, Nick Pankhurst ve Lisa Yeomans. “Architecture, sedentism and social complexity at Pre-Pottery Neolithic A WF16, Southern Jordan”, **Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America**, Cilt 108, Sayı 20, 2011, ss. 8183-8188.

Flad, Rowen, Li Shuicheng, Wu Xiaohong ve Zhao Zhijun. “Early wheat in China: Results from new studies at Donghuishan in the Hexi Corridor”, **The Holocene**, Cilt 20, Sayı 6, 2010, ss. 955-965.

Flannery, Kent. V. “The origins of agriculture”, **Annual Review of Antropology**, Cilt 2, 1973, ss. 271-310.

Flannery, Kent V. ve Joyce Marcus. **The Creation of Inequality: How Our Prehistoric Ancestors Set the Stage for Monarchy, Slavery, and Empire**, Harvard University Press, Cambridge, 2012.

Galindo-Tovar, María Elena, Amaury M. Arzate-Fernández, Nisao Ogata-Aguilar ve Ivonne Landero-Torres. “The Avocado (*Persea Americana*, Lauraceae) Crop in Mesoamerica: 10.000 Years of History”, **Harvard Papers in Botany**, Cilt 12, Sayı 2, 2007, ss. 325-334.

Garfinkel, Yosef. “The Yarmukian Culture in Israel”, **Paléorient**, Cilt 19, Sayı 1, 1993, ss. 115-134.

Garofoli, Duilio. “A Radical Embodied Approach to Lower Palaeolithic Spear-making”, **The Journal of Mind and Behavior**, Cilt 36, Sayı 1/2, 2015, ss. 1-25.

Garrard, Andrew N., Douglas Baird ve Brian F. Byrd. “The Chronological Basis and significance of the Late Paleolithic and Neolithic Sequence in the Azraq Basin, Jordan”, **Late Quaternary Chronology and Paleoclimates of the Eastern Mediterranean**, (Ed. Ofer Bar-Yosef ve Renée S. Kra), Radiocarbon, Tuscon, 1994, ss. 177-199.

Garrard, Andrew N., Sue Colledge ve Louise Martin “The emergence of crop cultivation and caprice herding in the “marginal zone” of the southern Levant”, **The Origins and Spread of Agriculture and Pastoralism in Eurasia**, (Ed. David R. Harris), UCL Press, London, 1996, ss. 204-226.

Gerritsen, Fokke ve Rana Özbal. “2010 Yılı Barçın Höyük Kazıları”, **33. Kazı Sonuçları Toplantısı 4. Cilt**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, ss. 155-166.

Gibbons, Ann. “Oldest *Homo sapiens* bones found in Europe”, **Science**, Cilt 368, Yayın 6492, 2020, s. 697.

Giblin, James. **From Hand to Mouth Or, How We Invented Knives, Forks, Spoons, and Chopsticks, and the Table**, Harper Collins, New York, 1987.

Goodman, Alan. “On the Interpretation of Health From Skeletal Remains”, **Current Anthropology**, Cilt 34, Sayı 3, 1993, ss. 281-288.

Gopher, Avi. “Mujahiya, an Early Pre-Pottery Neolithic B Site in the Golan Heights”, **Tel Aviv**, Cilt 17, Sayı 2, 1990, ss. 115-143.

Gopher, Avi. “Early Pottery-Bearing Groups in Israel -The Pottery Neolithic Period”, **The Archaeology of the Holy Land**, (Ed. Thomas Levy), Leicester University Press, London, 1998, ss. 205-225.

Gorring-Morris, A. Nigel ve A. Belfer Cohen. “The Articulation of Cultural Processes and Late Quaternary Environmental Changes in Cisjordan”, **Paléorient**, Cilt 23, Sayı 2, 1998, ss. 71-93.

Goring-Moris, A. Nigel ve Anna Belfer-Cohen. “Neolithization Processes in the Levant: The Outher Envelope”, **Current Anthropology**, Cilt 52, 2011, ss. 195-208.

Grissom, Carol A. “Neolithic Statues from Ain Ghazal: Construction and Form”, **American Journal of Archaeology**, Cilt 104, Sayı 1, 2000, ss. 25-45.

Guilaine, Jean. “The Neolithic Transition: From the Eastern to the Western Mediterranean”, **Times of Neolithic Transition along the Western Mediterranean**, (Ed. Oreto García-Puchol ve Domingo C. Salazar-García), Springer, Cham, 2017, ss. 15-32.

Haaland, Randi. “Porridge and Pot, Bread and Oven: Food Ways and Symbolism in Africa and the Near East from the Neolithic to the Present”, **Cambridge Archaeological Journal**, Cilt 17, Sayı 2, 2007, ss. 165-182.

Hardy, Bruce L. “Neanderthal behaviour and stone tool function at the Middle Palaeolithic site of La Quina, France”, **Antiquity**, Cilt 78, Sayı 301, 2004, ss. 547-565.

Harmankaya, Savaş. “Pendik Kazısı 1981”, **4. Kazı Sonuçları Toplantısı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, ss. 25-30.

Harmankaya, Savaş. “Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, **Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2: Neolitik**, (Ed. Savaş Harmankaya, Oğuz Tanındı ve Mihriban Özbaşaran), Ege Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 14-16.

Hauptmann, H. “Ein Kultgebäude in Nevalı Çori”, **Between the Rivers and over the Mountains**, (Ed. M. Frangipane, H. Hauptmann, M. Liverani, P. Matthiae ve M. Mellink), Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche e Anthropologiche dell'Antichità, Rome, 1993, ss. 37-69.

Henry, Amanda G., Alison S. Brooksa ve Dolores R. Piperno. “Microfossils in calculus demonstrate consumption of plants and cooked foods in Neanderthal diets (Shanidar III, Iraq; Spy I and II, Belgium)”, **Proceedings of the National Academy of Sciences**, Cilt 108, Sayı 2, 2011, ss. 486-491.

Hershkovitz, Israel ve A. Gopher. “Paleodemography, burial customs, and food-producing economy at the beginning of the Holocene: A perspective from the southern Levant”, **Journal of the Israel Prehistoric Society**, Cilt 23, 1990, ss. 9-48.

Hershkovitz, Israel, Gerhard W. Weber, Rolf Quam, Mathieu Duval, Rainer Grün, Leslie Kinsley, Avner Ayalon, Miryam Bar-Matthews, Helene Valladas, Norbert Mercier, Juan Luis Arsuaga, María Martín-Torres, José María Bermúdez de Castro, Cinzia Fornai, Laura Martín-Francés, Rachel Sarig, Hila May, Viktoria A. Krenn, Viviane Slon, Laura Rodríguez, Rebeca García, Carlos Lorenzo, Jose Miguel Carretero, Amos Frumkin, Ruth Shahack-Gross, Daniella E. Bar-Yosef Mayer, Yaming Cui, Xinzhi Wu, Natan Peled, Iris Groman-Yaroslavski, Lior Weissbrod, Reuven Yeshurun, Alexander Tsatskin, Yossi Zaidner ve Mina Weinstein-Evron. “The earliest modern humans outside Africa”, **Science**, Cilt 359, 2018, ss. 456-459.

Heun, Manfred, Raif Schafer-Pregl, Dieter Klawan, Renato Castagna, Monica Accerbi, Basilio Borghi ve Francesco Salamini. “Site of Einkorn Wheat Domestication Identified by DNA Fingerprinting”, **Science**, Cilt 278, 1997, ss. 1312-1314.

Higham, Tom, Katerina Douka, Rachel Wood, Christopher Bronk Ramsey, Fiona Brock, Laura Basell, Marta Camps, Alvaro Arrizabalaga, Javier Baena, Cecillio Barroso-Ruíz, Christopher Bergman, Coralie Boitard, Paolo Boscato, Miguel Caparrós, Nicholas J. Conard, Christelle Draily, Alain Froment, Bertila Galván, Paolo Gambassini, Alejandro Garcia-Moreno, Stefano Grimaldi, Paul Haesaerts, Brigitte Holt, Maria-Jose Iriarte-Chiapusso, Arthur Jelinek, Jesús F. Jordá Pardo, José-Manuel Maíllo-Fernández, Anat Marom, Julià Maroto, Mario Menéndez, Laure Metz, Eugène Morin, Adriana Moroni, Fabio Negrino, Eleni Panagopoulou, Marco Peresani, Stéphane Pirson, Marco de la Rasilla, Julien Riel-Salvatore, Annamaria Ronchitelli, David Santamaria, Patrick Semal, Ludovic Slimak, Joaquim Soler, Narcís Soler, Aritza Villaluenga, Ron Pinhasi ve Roger Jacobi. “The timing and spatiotemporal patterning of Neanderthal disappearance”, **Nature**, Cilt 512, 2014, ss. 306-309.

Hillman, Gordon ve M. Stuart Davies. “Measured Domestication Rates in Wild Wheats and Barley Under Primitive Cultivation, and Their Archaeological Implications”, **Journal of World Prehistory**, Sayı 4, 1990, ss. 157-222.

Hillman, Gordon C., S. Colledge ve D. R. Harris. “Plant-food economy during the Epipalaeolithic period at Tell Abu Hureyra, Syria: dietary diversity, seasonality, and modes of exploitation”, **Foraging and Farming: The Evolution of Plant Exploitation**, (Ed. David R. Harris ve Gordon C. Hillman), Routledge, New York, 2014, s. 240-268.

Hodder, Ian. “Re-opening Çatalhöyük”, **On the Surface: Çatalhöyük 1993-1995**, (Ed. Ian Hodder), British Institute at Ankara, McDonald Institute for Archaeological Research, 1996, ss. 1-18.

Hodder, Ian ve Craig Cessford. “Daily Practice and Social Memory at Çatalhöyük”, **American Antiquity**, Cilt 69, 2004, ss. 17-40.

Hodder, Ian. “Çatalhöyük: the leopard changes its spots. A summary of recent work”, **Anatolian Studies**, Cilt 64, 2014, ss. 1-22.

Hodder, Ian. “The Vitalities of Çatalhöyük”, **Religion at Work in a Neolithic Society**, (Ed. Ian Hodder), Cambridge University Press, New York, 2014, ss. 1-34.

Hole, Frank. “Archeological Survey and Excavation in Iran, 1961”, **Science**, Cilt 137, Sayı 3529, 1962, ss. 524-526.

Hole, Frank. “Interactions between Western Iran and Mesopotamia from the 9th-4th Millennia B.C.”, **Iranian Journal of Archaeological Studies**, Cilt 1, Sayı 1, 2011, ss. 1-14.

Hoopes, John W. ve William K. Barnett. **The Emergence of Pottery: Technology and Innovation in Ancient Societies**, Smithsonian Institution Press, Washington, 1995.

Horvat, Kristina. “Neolithic ceramic spoons – indicators of dietary distinctiveness in the eastern Adriatic Neolithic?”, **Documenta Praehistorica**, Cilt 42, 2015, ss. 251-260.

Howcroft, Rachel. **Weaned Upon A Time: Studies of the infant diet in prehistory**, Stockholm University Faculty of Humanities, Department of Archaeology and Classical Studies, Stockholm, 2013.

Huang, H. T. “Biology and Biological Technology Part V: Fermentations and Food Science”, **Science and Civilization in China Volume 6**, (Ed. Joseph Needham), Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

Hublin, Jean-Jacques, Abdelouahed Ben-Ncer, Shara E. Bailey, Sarah E. Freidline, Simon Neubauer, Matthew M. Skinner, Inga Bergmann, Adeline Le Cabec, Stefano Benazzi, Katerina Harvati ve Philipp Gunz. “New fossils from Jebel Irhoud, Morocco and the pan-African origin of *Homo sapiens*”, **Nature**, Cilt 546, 2017, ss. 289-292.

Ibáñez, Juan José, David Ortega, Daniel Campos, Lamya Khalidi, Vicenç Méndez ve Luís Teira. “Developing a complex network model of obsidian exchange in the Neolithic Near East: Linear regressions, ethnographic models and archaeological data”, **Paléorient**, Cilt 42, Sayı 2, 2016, ss. 9-32.

Isaakidou, Valasia. “Worked and utilised bone and antler: practical and cultural rationales for the selection of raw materials”, **British School at Athens Studies**, Cilt 9, 2003, ss. 233-238.

Issar, Arie S. **Climate Changes during the Holocene and their Impact on Hydrological Systems**, Cambridge University Press, New York, 2003.

Işın, Priscilla Mary. **Avcılıktan Gurmeliğe Yemeğin Kültürel Tarihi**, YKY, İstanbul, 2019.

Jablonka, Eva ve Marion J. Lamb. **Evolution in Four Dimensions**, Massachusetts Institute of Technology Press, London, 2005.

Jakson, C. J. “The Spoon and its history; its form, material, and development, more particularly in England”, **Archaeologica**, Cilt 53, Sayı 1, 1892, ss. 107-146.

James, Steven R. “Hominid Use of Fire in the Lower and Middle Pleistocene: A Review of the Evidence”, **Current Anthropology**, Cilt 30, Sayı 1, 1989, ss. 1-26.

Jesse, Friederike. “Early Pottery in Northern Africa – An Overview”, **Journal of African Archaeology**, Cilt 8, Sayı 2, 2010, ss. 219-238.

Joglekar, P. P. “Recent Changes in Perception of the Prehistoric Past”, **Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute**, Cilt 95, 2014, ss. 50-69.

Johanson, Donald C. “Lucy, Thirty Years Later: An Expanded View of Australopithecus Afarensis”, **Journal of Anthropological Research**, Cilt 60, Sayı 4, 2004, ss. 465-486.

Justino, Flávio, Axel Timmermann, Ute Merkel ve Enio P. Souza. “Synoptic Reorganization of Atmospheric Flow during the Last Glacial Maximum”, **Journal of Climate**, Cilt 18, Sayı 15, American Meteorological Society, 2005, ss. 2826-2846.

Kartal, Metin. **Türkiye’de Son Avcı-Toplayıcılar**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2009.

Karul, Necmi ve Mert B. Avcı. “Aktopraklık”, **The Neolithic in Turkey: Northwestern Turkey and Istanbul**, (Ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm), Archaeology & Art Publications, İstanbul, 2013, ss. 45-68.

Katz, Solomon H. ve Mary M. Voight. “Bread and Beer: The Early Use of Cereals in the Human Diet”, **Expedition**, Cilt 28, Sayı 2, 1986, ss. 23-34.

Kayan, İlhan. “Yeni Yaklaşımlarla Türkiye’nin Plio-Kuaterner Paleocoğrafyası”, **21. Yüzyıla Doğru Türkiye Kitabı**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafyası Fakültesi, Ankara, 15-19.04.1996, s. 189-197.

Kennedy, Kenneth A. R. “Growth, Nutrition, and Pathology in Changing Paleodemographic Setting in South Asia”, **Paleopathology at the Origins of Agriculture**, (Ed. Mark Nathan Cohen ve George J. Armelagos), Academix Press, New York, 1984, ss. 169-192.

Kenyon, Kathleen. **The Archaeology of the Holy Land**, Ernst Been Ltd., London, 1960.

Kenyon, Kathleen. "Excavations at Jericho 3. The Architecture and Stratigraphy of the Tell", Danny Naveh, "PPNA Jericho: a Socio-political Perspective", **Cambridge Archaeological Journal**, Cilt 13, Sayı 1, 2003, ss. 83-96.

Kızıltan, Zeynep ve Mehmet Ali Polat. "Yenikapı Kurtarma Kazıları: Neolitik Dönem Çalışmaları", **Arkeoloji ve Sanat**, Cilt 143, 2013, ss. 1-40.

Kidder Jr, J. Edward. "Agriculture and Ritual in the Middle Jomon Period", **Asian Perspectives**, Cilt 11, 1968, ss. 19-41.

Kilian, Benjamin, William Martin ve Francesco Salamini. "Genetic Diversity, Evolution and Domestication of Wheat and Barley in the Fertile Crescent", **Evolution in Action: Case studies in Adaptive Radiation, Speciation and the Origin of Biodiversity**, (Ed. Matthias Glaubrecht), Springer, New York, 2010, ss. 137-166.

Kirkbride, Diana. "Beidha: An Early Neolithic Village In Jordan", **Archaeology**, Cilt 19, Sayı 3, 1966, ss. 199-207.

Kislev, Mordechai. "Agriculture in the Near East in the VIIth Millennium BC.", **Préhistoire d'agriculture: nouvelles approches expérimentales et ethnographiques**, (Ed. Patricia Anderson), CNRS, Valbonne, 1992, ss. 87-93.

Kornienko, Tatiana V. "Notes on the Cult Buildings of Northern Mesopotamia in the Aceramic Neolithic Period", **Journal of Near Eastern Studies**, Cilt 68, Sayı 2, 2009, ss. 81-102.

Kozłowski, Stefan Karol. "Nemrik 9, A PPN Neolithic Site in Northern Iraq", **Paléorient**, Cilt 15, Sayı 1, 1989, ss. 25-31.

Kozłowski, Stefan Karol. "M'lefaat, Early Neolithic site in northern Irak", **Cahiers de l'Euphrate**, Cilt 8, 1998, ss. 179-273.

Kozłowski, Stefan Karol ve Oliver Aurenche **Territories, Boundaries and Cultures in the Neolithic Near East**, International Series 1362, British Archaeological Reports, Oxford, 2005.

Köhler-Rollefson, Ilse, L. Quintero ve Gary A. Rollefson. “A Brief Note on the Fauna from Neolithic Ain Ghazal”, **Paléorient**, *Cilt 19, Sayı 2, 1993, ss. 95-97.*

Krauß, Raiko, Nedko Elenski, Bernhard Weninger, Lee Clare, Canan Çakırlar ve Petăr Zidarov. “Beginnings of the Neolithic in Southeast Europe: the Early Neolithic sequence and absolute dates from Džuljunica-Smărdeš (Bulgaria)”, **Documenta Praehistorica**, *Cilt 41, 2014, ss. 51-77.*

Kreuz, Angela ve Elena Marinova. “Archaeobotanical evidence of crop growing and diet within the areas of the Karanovo and the Linear Pottery Cultures: a quantitative and qualitative approach”, **Veget Hist Archaeobot**, *Cilt 26, 2017, ss. 639-657.*

Krzyszkowska, Olga ve Robert Morkot. “Ivory and related materials”, **Ancient Egyptian Materials and Technology**, (Ed. Paul T. Nicholson ve Ian Shaw), Cambridge University Press, Cambridge, 2000, ss. 320-331.

Kuijt, Ian. “Life in Neolithic Farming Communities: An Introductory”, **Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation**, (Ed. Ian Kuijt), Kluwer Academic Publishers, New York, 2002, ss. 3-18.

Kuijt, Ian ve Nigel Goring-Morris. “Foraging, Farming, and Social Complexity in the Pre-Pottery Neolithic of the Southern Levant: A Review and Synthesis”, **Journal of World Prehistory**, *Cilt 16, 2002, ss. 361-440.*

Kuijt, Ian ve B. Finlayson. “Evidence for food storage and pre-domestication granaries 11.000 years ago in the Jordan Valley”, **Proceedings of the National Academy of Sciences of the USA**, *Cilt 106, 2009, ss. 10966-10970.*

Kuzmin, Yaroslav V. “Chronology of the earliest pottery in East Asia: progress and pitfalls”, **Antiquity**, Cilt 80, Sayı 308, 2006, ss. 362-371.

Langlais, Mathieu, Jean-Marc Pétillon, Sophie A. De Beaune, Pierre Cattelain, François-Xavier Chauvière, Claire Letourneux, Carolyn Szmidt, Claire Bellier, Roelf Beukens ve Francine David. “Une occupation de la fin du Dernier Maximum glaciaire dans les Pyrénées: le Magdalénien inférieur de la grotte des Scilles (Lespugue, Haute-Garonne)”, **Bulletin de la Société Préhistorique Française**, Cilt 107, Sayı 1, 2010, ss. 5-51.

Langley, Michelle C., Mary E. Prendergast ve Katherine M. Grillo. “Organic technology in the Pastoral Neolithic: osseous and eggshellartefacts from Luxmanda, Tanzania”, **Archaeol Anthropol Sci**, Cilt 11, 2019, ss. 1-14.

Larick, Roy ve Russell L. Ciochon. “The African Emergence and Early Asian Dispersals of the Genus Homo”, **American Scientist**, Cilt 84, Sayı 6, 1996, ss. 538-551.

Larsen, Clark Spencer. “Skeletal and Dental Adaptations to the Shift to Agriculture on the Georgia Coast”, **Current Anthropology**, Cilt 22, Sayı 4, 1981, ss. 422-423.

Larsen, Clark Spencer. “The agricultural revolution as environmental catastrophe: Implications for health and lifestyle in the Holocene”, **Quaternary International**, Cilt 150, 2006, ss. 12-20.

Larsen, Clark Spencer, Simon W. Hillson, Christopher B. Ruff, Joshua W. Sadvari ve Evan M. Garofalo. “The Human Remains II: Interpreting Lifestyle and Activity in Neolithic Çatalhöyük”, **Humans and Landscapes of Çatalhöyük: Reports from the 2000-2008 Seasons**, (Ed. Ian Hodder), British Institute at Ankara, Cotsen Institute of Archaeology Press, 2013, ss. 397-412.

Larson, Greger ve Dorian Q. Fuller. “The Evolution of Animal Domestication”, **Annual Review of Ecology, Evolution, and Systematics**, Cilt 45, 2014, ss. 115-136.

Le Mort, Françoise, Aslı Erim-Özdoğan, Yasemin Yılmaz ve Metin Özbek. “Feu et archéanthropologie au Proche-Orient (épipaléolithique et néolithique). Le lien avec les pratiques funéraires. Données nouvelles de Çayönü (Turquie)”, **Paléorient**, Cilt 26, Yayın 2, 2000, ss. 37-50.

Lev, Efraim, Mordechai E., Kislev ve OferBar-Yosef. “Mousterian vegatal food in Kebara Cave, Mt. Carmel”, **Journal of Archaeological Science**, Cilt 32, 2005, ss. 475-484.

Lévi-Strauss, Claude. **The Raw and the Cooked**, Jonathan Cape, London, 1970.

Levy, Janet. **The Genesis of the Textile Industry from Adorned Nudity to Ritual Regalia: The Changing Role of Fibre Crafts and Their Evolving Techniques of Manufacture in the Ancient Near East from the Natufian to the Ghassulian**, Archaeopress, Oxford, 2020.

Lev-Yadun, Simcha, Avi Gopher ve Shahal Abbo. “The Cradle of Agriculture”, **Science**, Cilt 288, 2000, ss. 1602-1603.

Lichter, Clemens ve Recep Meriç. “Dedecik-Heybelitepe”, **Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 385-386.

Lieberman, Daniel E. **The Evolution of the Human Head**, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, 2011.

Lieverse, Angela R. “Diet and the Aetiology of Dental Calculus”, **International Journal of Osteoarchaeology**, Cilt 9, Sayı 4, 1999, ss. 219-232.

Lindsay, James E. **Daily Life in the Medieval Islamic World**, Hackett Publishing Company, Indianapolis, 2008.

Lubbock, John. **Pre-Historic Times as Illustrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages**, Williams and Norgate, London/Edinburgh, 1865.

Mabry, Jonathan ve Gaetano Palumbo. “Wadi el-Yabis. The 1990 Excavations and Survey Season”, **Syria**, 1993, ss. 218-220.

Madella, Marco ve Martin K. Jones. “The Exploitation of Plant Resources by Neanderthals in Amud Cave (Israel): The Evidence from Phytolith Studies”, **Journal of Archaeological Science**, Cilt 29, 2002, ss. 703-719.

Maher, Lisa A., Jay T. Stock, Sarah Finney, James J. N. Heywood, Preston T. Miracle ve Edward B. Banning. “A Unique Human-Fox Burial from a Pre-Natufian Cemetery in the Levant (Jordan)”, **PLoS ONE**, Cilt 6, Sayı 1, 2011, ss. 1-10.

Makkay, János. “Knochen, Geweih- und Eberzahngegenstände der frühneolithischen Körös-Kultur”, **Communicationes Archaeologicae Hungariae**, 1990.

Mangelsdorf, Paul C. “The Origin of Corn”, **Scientific American**, Cilt 255, Sayı 2, 1986, ss. 80-87.

Marinelli, M. “The bone artifacts of Ilipinar”, **The Ilipinar excavation I. Five seasons of fieldwork in Northwestern Anatolia, 1987–91**, (Ed. J. Roodenberg), Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul, 1995, ss. 121-142.

Matthews, Wendy. “Micromorphological and Microstratigraphic Traces of Uses and Concepts of Space”, **Inhabiting Çatalhöyük: Reports from the 1995-99 Seasons**, (Ed. Ian Hodder), British Institute at Ankara, McDonald Institute for Archaeological Research, 2005, ss. 355-398.

Matthews, Wendy. “Creating Settled Life: Micro-Histories of Community, Ritual, and Place-the Central Zagros and Çatalhöyük”, **Religion, History, and Place in the Origin of Settled Life**, (Ed. Ian Hodder), University Press of Colorado, Louisville, 2018, ss. 64-98

Mazel, Aron D. “Early Pottery from the Eastern Part of Southern Africa”, **The South African Archaeological Bulletin**, Cilt 47, Sayı 155, 1992, ss. 3-7.

Mazoyer, Marcel ve Laurence Roudart. **A History of World Agriculture From the Neolithic Age to the Current Crisis**, çev. James H. Membrez, Earthscan, London, 2006.

McGovern, Patrick E. **Ancient Wine: The Search for The Origins of Viniculture**, Princeton University Press, Princeton, 2003.

McHenry, Henry M. ve Katherine Coffing. “Australopithecus to Homo: Transformations in Body and Mind”, **Annual Review of Anthropology**, Cilt 29, 2000, ss. 125-146.

McPherron, Shannon P., Zeresenay Alemseged, Curtis W. Marean, Jonathan G. Wynn ve Denne’ Reed. “Evidence for stone-tool-assisted consumption of animal tissues before 3.39 million years ago at Dikika, Ethiopia”, **Nature**, Cilt 466, Sayı 7308, 2010, ss. 857-860.

Mellaart, James. **Çatal Hüyük A Neolithic Town in Anatolia**, (Ed. Mortimer Wheeler), Thames and Hudson, London, 1967.

Mellaart, James. **Excavations at Hacilar I**, The British Institute of Archaeology at Ankara, Edinburgh, 1970.

Mellaart, James. **Excavations at Hacilar II**, The British Institute of Archaeology at Ankara, Edinburgh, 1970.

Mellaart, James. “Çatal Hüyük: The 1960’s Seasons”, **Ancient Anatolia: Fifty Years’ Work by the British Institute of Archaeology at Ankara**, (Ed. Roger Matthews), British Institute of Archaeology at Ankara, Ankara, 1998, ss. 35-41.

Mellars, Paul. **The Neanderthal Legacy: An Archaeological Perspective from Western Europe**, Princeton University Press, Princeton, 1996.

Meskel, Lynn. “The Nature of the Beast: Curating Animals and Ancestors at Çatalhöyük”, **World Archaeology**, Cilt 40, Sayı 3, 2008, ss. 373-389.

Meyer, Rolf K. ve Hermann Schmidt-Kaler. **Auf den Spuren der Eiszeit südlich von München – östlicher Teil (Wanderungen in die Erdgeschichte)**, Pfeil, München, 2018.

Miller, Naomi F. “The Origins of Plant Cultivation in the Near East”, **The Origins of Agriculture**, (Ed. C. Wesley Cowan ve Patty Jo Watson), The University of Alabama Press, Tuscaloosa, 2006, ss. 39-58.

Mithen, Steven. “The Mesolithic Age”, **The Oxford Illustrated Prehistory of Europe**, (Ed. Barry Cunliffe), Oxford University Press, New York, 2001, ss. 79-135.

Mithen, Steven, Bill Finlayson, Sam Smith, Emma Jenkins, Mohammed Najjar ve Darko Maricevic. “An 11.600 year-old communal structure from the Neolithic of southern Jordan”, **Antiquity**, Cilt 85, 2011, ss. 350-364.

Molleson, Theya, K. Jones ve Stephen Jones. “Dietary change and the effects of food preparation on microwear patterns in the Late Neolithic of Abu Hureyra, northern Syria”, **Journal of Human Evolution**, Cilt 24, 1993, ss. 455-468.

Molleson, Theya. “The Eloquent Bones of Abu Hureyra”, **Scientific American**, Cilt 271, Sayı 2, 1994, ss. 70-75.

Moore, Andrew M. T. “The Prehistory of Syria, **Bulletin of the American Schools of Oriental Research**, Cilt 270, Ancient Syria, 1988, ss. 3-12.

Moore, A. M. T. ve G. C. Hillman. “The Pleistocene to Holocene Transition and Human Economy in Southwest Asia: The Impact of the Younger Dryas”, **American Antiquity**, Cilt 57, Sayı 3, Cambridge University Press, 1992, ss. 482-494.

Moyà-Solà, Salvador, David M. Alba, Sergio Almécija, Isaac Casanovas-Vilar, Meike Köhler, Soledad de Esteban-Trivigno, Josep M. Robles, Jordi Galindo, Josep Fortuny ve David Pilbeam. “A Unique Middle Miocene European Hominoid and the Origins of the Great Ape and Human Clade”, **Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America**, Cilt 106, Sayı 24, 2009, ss. 9601-9606.

Musée National de Préhistoire, “L’Art Mobilier”, **Lampe de Lascaux**, <https://en.musee-prehistoire-eyzies.fr/node/608>, (07.12.2020).

Nandris, John. “Bos primigenius and the bone spoon”, **Bulletin of the Institute of Archaeology**, Cilt 10, 1972, ss. 63-82.

National Research Council, **Abrupt Climate Change: Inevitable Surprises**, National Academies Press, Washington, D.C., 2002, s. 30

Nauman, Rudolf. **Eski Anadolu Mimarlığı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985.

Nesbitt, Mark. “When and Where Did Domesticated Cereals First Occur in Southwest Asia?”, **The Dawn of Farming in the Near East**, (Ed. René T. J. Cappers ve Sytze Bottema), Ex Oriente, Berlin, 2002, ss. 113-132.

Newman, Jaqueline. **Food Culture in China**, Greenwood Press, London, 2004.

Nikolov, Vassil. “The Neolithic And the Chalcolithic Periods in Northern Thrace”, **TÜBA-AR**, Cilt 7, 2003, ss. 21-83.

Nişanyan, Sevan. **Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü**, 3. Baskı, Adam Yayınları, İstanbul, 2007.

Nişanyan Sözlük, “Anadolu”, **Köken**, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=Anadolu>, (16.01.2020)

Nişanyan Sözlük, “Kültür”, **Köken**, <https://www.nisanyansozluk.com/?k=k%C3%BClt%C3%BCr>, (30.10.2020)

Norr, Lignette. “Prehitoric Subsistence and Health Status of Coastal Peoples from the Panamanian Isthmus of Lower Central America”, **Paleopathology at the Origins of Agriculture**, (Ed. Mark Nathan Cohen ve George J. Armelagos), Academix Press, New York, 1984, ss. 463-490.

O’Connor, Sue, Rintaro Ono ve Chris Clarkson. “Pelagic Fishing at 42.000 Years Before the Present and the Maritime Skills of Modern Humans”, **Science**, Cilt 334, Sayı 6059, 2011, ss. 1117-1121.

Okay, Aral I. “Geology of Turkey: A Synopsis”, **Anschnitt**, Cilt 21, 2008, ss. 19-42.

Orrelle, Estelle ve Avi Gopher. “The Pottery Neolithic Period: Questions about Pottery Decoration, Symbolism, and Meaning”, **Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation**, (Ed. Ian Kuijt), Kluwer Academic Publishers, New York, 2002, ss. 295-308.

Ostrogorsky, Georgh. **Bizans Devleti Tarihi**, çev. Fikret Işıltan, 9. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017.

Ozan, Ali. **Ege Gübre Yerleşiminden Elde Edilen Veriler Kapsamında Kıyı Ege Neolitik Kültürünün** Değerlendirilmesi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Ana Bilim Dalı, İzmir, 2012.

Özbal, Hadi, Ayla Türkeku Bıyık, Laurens Thissen, Turhan Doğan, Fokke Gerritsen ve Rana Özbal. “Sütçülerin Öncüleri: Barçın Höyük Keramiklerinde Süt Kalıntıları”, **26. Arkeometri Sonuçları Toplantısı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, ss. 307-317.

Özbal, Rana ve Fokke Gerritsen. “2011 Yılı Barçın Höyük Kazıları”, **34. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2012, ss. 159-168.

Özbaşaran, Mihriban ve Marion Cutting. “Orta Anadolu’da Neolitiğin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (Aşıklı Höyük-Çatalhöyük)”, **12000 Yıl Önce “Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem**, (Ed. Nezih Başgelen), YKY, İstanbul, 2007, ss. 55-83.

Özbek, Metin. “Culte des Crânes Humains à Çayönü”, **Anatolia**, Cilt 15, 1988, ss. 127-138

Özbek, Metin. **Çayönü’nde İnsan**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2004

Özbek, Metin. “Köşk Höyük (Niğde) Neolitik Köyünde Kil Sıvalı İnsan Başları”, **H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 1, 2009, ss. 145-162.

Özbek, Metin. **Beslenme Kültürü ve İnsan**, Alter Yayınları, Ankara, 2013.

Özbek, Metin. **Dünden Bugüne İnsan**, İmge Kitabevi, Ankara, 2018.

Özdoğan, Mehmet ve Aslı Erim-Özdoğan. “Çayönü: A Conspectus of Recent Work”, **Paléorient**, Cilt 15, 1989, ss. 65-74.

Özdoğan, Mehmet. “Anatolia from the Last Glacial Maximum to the Holocene Climatic Optimum: Cultural Formations and the Impact of the Environmental Setting”, **Paléorient**, Cilt 23, Sayı 2, 1997, ss. 25-38.

Özdoğan, Mehmet ve Aslı Erim-Özdoğan. “Buildings of Cult and the Cult of Buildings”, **Light on Top of the Black Hill: Studies presented to Halet Çambel**, (Ed. Güven Arsebük, Machteld J. Mellink ve Wulf Schirmer), Ege Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 581-601.

Özdoğan, Mehmet. “Tarihöncesi Dönemlerde Anadolu ile Balkanlar Arasındaki Kültür İlişkileri ve Trakya’da Yapılan Yeni Kazı Çalışmaları”, **TÜBA-AR**, Cilt 1, 1998, ss. 63-93.

Özdoğan, Mehmet. “Amidst Mesopotamia-Centric and Euro-Centric Approaches: The Changing Role of the Anatolian Peninsula between the East and the West”, **Anatolian Studies**, Sayı 57, British Institute at Ankara, 2007, ss. 17-24.

Özdoğan, Mehmet. “Neolitik Dönem: Günümüz Uygarlığının Temel Taşları”, **12000 Yıl Önce “Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem**, (Ed. Nezir Başgelen), YKY, İstanbul, 2007, ss. 9-20.

Özdoğan, Mehmet. “Neolitik Yaşam Biçiminin Orta Anadolu’dan Avrupa’ya Aktarımı”, **12000 Yıl Önce “Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem**, (Ed. Nezir Başgelen), YKY, İstanbul, 2007, ss. 63-70.

Özdoğan, Mehmet. “Çayönü: Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’e Tarihlenen Bir Yerleşim Yeri Koruma ve Alan Düzenleme Uygulaması”, **TÜBA-KED**, Sayı 8, 2010, ss. 141-154.

Özdoğan, Mehmet. “Archaeological Evidence on the Westward Expansion of Farming Communities from Eastern Anatolia to the Aegean and the Balkans”, **Current Anthropology**, Cilt 52, Sayı 4, 2011, ss. 415-430.

Özdoğan, Mehmet. “Neolithic Sites in the Marmara Region: Fikirtepe, Pendik, Yarımburgaz, Toptepe, Hoca Çeşme, and Aşağı Pınar”, **The Neolithic in Turkey: Northwestern Turkey and Istanbul**, (Ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm), Archaeology & Art Publications, İstanbul, 2013 ss. 167-269.

Özdoğan, Mehmet. “Anatolia: From the Pre-Pottery Neolithic to the end of the early Bronze Age (10.500-2.000 BCE), **The Cambridge World Prehistory Volume III**, (Ed. Colin Renfrew ve Paul Bahn), Cambridge University Press, Cambridge, 2014, ss. 1508-1544.

Özdoğan, Mehmet. “A new look at the introduction of the Neolithic way of life in Southeastern Europe. Changing paradigms of the expansion of the Neolithic way of life”, **Documenta Prehistorica**, Cilt 41, 2014, ss. 33-49

Özdoğan, Mehmet. “The Archaeology of Early Farming in southeast Turkey”, **Quaternary of the Levant: Environments, Climate Change, and Humans**, (Ed. Yehouda Enzel, Ofer Bar-Yosef), Cambridge University Press, Cambridge, 2017, ss. 723-731.

Özdoğan, Mehmet. “Marmara Denizi ve Neolitik Yaşam Biçiminin Anadolu’dan Avrupa’ya Aktarımı”, **TINA Denizcilik Arkeolojisi Dergisi**, Sayı 10, 2018, ss. 9-28.

Özdoğan, Mehmet. **Hammaddeden Ustalara Tarihöncesi Arkeolojisinde Malzeme**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2019.

Özkan, Hakan, George Willcox, Andreas Graner, Francesco Salamini ve Benjamin Kilian. “Geographic distribution and domestication of wild emmer wheat (*Triticum dicoccoides*)”, **Genetic Resources and Crop Evolution**, Cilt 58, Sayı 1, 2011, ss. 11-53.

Özkan, Süleyman. “Köşk Höyük Kemik Eserleri”, **Anadolu Araştırmaları**, Cilt 16, 2002, ss. 509-526.

Özkan, Süleyman, Erol Faydalı, Aliye Öztan ve Meriç C. Erek. “2002 Yılı Köşk Höyük Kazıları”, **25. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2004, ss. 195-204.

Özkaya, Vecihi ve Oya San. “Körtik Tepe: Bulgular Işığında Kültürel Doku Üzerine İlk Gözlemler”, **Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 21-36.

Özkaya, Vecihi. “Excavation at Körtik Tepe. A New Pre-Pottery Neolithic A Site in Southeastern Anatolia”, **Neo-Lithics**, Cilt 2, Yayın 9, 2009, ss. 3-8.

Özkaya, Vecihi, Feridun S. Şahin, Yılmaz Selim Erdal, Metin Kartal, Gizem Kartal ve Marion Benz. “Körtiktepe 2015 Kazı Çalışmaları”, **38. Kazı Sonuçları Toplantısı 1. Cilt**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2017, ss. 1-22.

Öztan, Aliye. “Köşk Höyük Niğde Bor Ovası’nda Bir Neolitik Yerleşim”, **Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 223-235.

Pasternak, R. “Investigations of botanical remains from Nevalı Cori PPNB, Turkey: a shortinterim report”, **The Origins of Agriculture and Crop Domestication Proceedings of the Harlan Symposium**, (Ed. A.B. Damania, J. Valkoun, G. Willcox ve C.O. Qualset), ICARDA, Rome, 1998, ss. 170-176.

Peasnell, Brian L. “Iranian Neolithic”, **Encyclopedia of Prehistory: 8. South and Southwest Asia**, (Ed. Peter Peregrine ve Melvin Ember), Springer, New York, 2002, ss. 215-235.

Perlès, Catherine. “Feeding Strategies in Prehistoric Times”, **Food: A Culinary History from Antiquity to the Present**, (Ed. Jean Louis Flandrin ve Massimo Montanari), Columbia University Press, New York, 1999, ss. 21-31.

Perlès, Catherine. **The Early Neolithic in Greece**, Cambridge University Press, 2004.

Petrova, V. ve K. Leshtakov. “Early Neolithic small finds from Yabalkovo”, **Yabalkovo volume 1**, (Ed. J. Roodenberg, K. Leshtakov ve V. Petrova), ATE, Sofia, 2014, ss. 341-352.

Pettitt, Paul ve Mark White. “John Lubbock, caves, and the development of Middle and Upper Palaeolithic archaeology”, **Notes and Records of The Royal Society**, Sayı 68, 2013, ss. 35-48.

Pickford, Martin. “Palaeoenvironments and hominoid evolution”, **Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie**, Cilt 83, 2002, ss. 337-348.

Pike, A. W. G., D. L. Hoffmann, M. García-Diez, P. B. Pettitt, J. Alcolea, R. De Balbín, C. González-Sainz, C. de las Heras, J. A. Lasheras, R. Montes ve J. Zilhão. “U-Series Dating of Paleolithic Art in 11 Caves in Spain”, **Science**, Cilt 336, Sayı 6087, 2012, ss. 1409-1413.

Prieur, Abel. “Les coquillages du Paléolithique à l'âge du Bronze au Moyen-Orient et en Méditerranée orientale : interprétations environnementales et utilisation humaine”, **Paléorient**, Cilt 31, Sayı 1, 2005, ss. 158-168.

Pulak, Cemal. “Uluburun Batığı Kazısı (Kaş) 1993 Kampanyası”, **XVI. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1995, ss. 219-238.

Ragir, Sonia, Martin Rosenberg ve Philip Tierno. “Gut Morphology and the Avoidance of Carrion among Chimpanzees, Baboons, and Early Hominids”, **Journal of Anthropological Research**, Cilt 56, Sayı 4, 2000, ss. 477-512.

Rédei, George P. **Encyclopedia of Genetics, Genomics, Proteomics, and Informatics**, Springer, New York, 2008.

Rendu, William, Cédric Beauval, Isabelle Crevecoeur, Priscilla Bayle, Antoine Balzeau, Thierry Bismuth, Laurence Bourguignon, Géraldine Delfour, Jean-Philippe Faivre, François Lacrampe-Cuyaubère, Carlotta Tavormina, Dominique Todisco, Alain Turq, ve Bruno Maureille. “Evidence supporting an international Neandertal burial at LA Chapelle-aux-Saints”, **Proceedings of the National Academy of Sciences**, Cilt 111, Sayı 1, 2013, ss. 81-86.

Rice, Prudence M. “On the Origins of Pottery”, **Journal of Archaeological Method and Theory**, Cilt 6, Sayı 1, 1999, ss. 1-54.

Richards, M. P. “A brief review of the archaeological evidence for Palaeolithic and Neolithic subsistence”, **European Journal of Clinical Nutrition**, Cilt 56, 2002, ss. 1270-1278.

Riehl, S., E. Asouti, D. Karakaya, B. M. Starkovich, M. Zeidi ve N. J. Conard. “Resilience at the Transition to Agriculture: The Long-Term Landscape and Resource Development at the Aceramic Neolithic Tell Site of Chogha Golan (Iran)”, **BioMed Research International**, DOI: 10.1155/2015/532481, (06.04.2020), ss. 1-22.

Rightmire, G. Philip. “Patterns in the Evolution of Homo erectus”, **Paleobiology**, Cilt 7, Sayı 2, 1981, ss. 241-246.

Roberts, Neil. **The Holocene an Environmental History**, Wiley Blackwell, Pondicherry, 2014.

Rollefson, Gary O., Allan H. Simmons, Marcia L. Donaldson, William Gillespie, Zeidan Kafafi, Ilse U. Köhler-Rollefson, Ellen McAdam, Scott L. Rolston ve M. Kathryn Tubb. "Excavation at the Pre-Pottery Neolithic B (PPNB) Village of Ain Ghazal (Jordan), 1983", **Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft**, Cilt 117, 1985, ss. 69-116.

Rollefson, Gary O., Alan H. Simmons ve Zeidan Kafafi. "The Neolithic Village of Ain Ghazal, Jordan: Preliminary Report on the 1988 Season", **Bulletin of the American Schools of Oriental Research. Supplementary Studies**, Cilt 27, 1991, ss. 95-116.

Rollefson, Gary O., Alan H. Simmons ve Zeidan Kafafi. "Neolithic Cultures at 'Ain Ghazal, Jordan", **Journal of Field Archaeology**, Cilt 19, Sayı 4, 1992, ss. 443-470.

Rollefson, Gary O. ve Ilse Köhler-Rollefson. "Early Neolithic Exploitation Patterns in the Levant: Cultural Impact on the Environment", **Population and Environment**, Cilt 13, Sayı 4, 1992, ss. 243-254.

Rollefson, Gary O. ve Ilse Köhler-Rollefson. "PPNC Adaptations in the First Half of the 6th Millennium B.C.", **Paléorient**, Cilt 19, Sayı 1, 1993, ss. 33-42.

Rollefson, Gary O. "Ritual and Social Structure at Neolithic Ain Ghazal", **Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation**, (Ed. Ian Kuijt), Kluwer Academic Publishers, New York, 2002, ss. 165-190.

Rollefson, Gary O. "Ain Ghazal, Jordan", **The Cambridge World History, Volume 2: A World with Agriculture, 12,000 BCE-500 CE**, (Ed. Graeme Barker ve Candice Goucher), Cambridge University Press, Cambridge, 2015, ss. 243-260.

Roodenberg, Jacob ve Songül Alpaslan Roodenberg. "Barcin Hüyük in the Plain of Yenişehir (2005-2006) A Preliminary Note on the Fieldwork, Pottery and Human Remains of the Prehistoric Levels", **Anatolica**, Cilt 34, 2008, ss. 53-66.

Roodenberg, Jacob ve Songül Alpaslan Roodenberg. “Ilıpınar and Menteşe Early Farming Communities in the Eastern Marmara”, **The Neolithic in Turkey: Northwestern Turkey and Istanbul**, (Ed. Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen ve Peter Kuniholm), Archaeology & Art Publications, İstanbul, 2013, ss. 69-91.

Rosenberg, M. ve M. Davis. “Hallan Çemi Tepesi, an Early Aceramic Neolithic Site in Eastern Anatolia: Some Preliminary Observations Concerning Material Culture”, **Anatolica**, Cilt 18, 1992, ss. 1-18.

Rosenberg, Micheal ve Richar W. Redding. “Hallan Çemi and Early Village Organization in Eastern Anatolia”, **Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity and Differentiation**, (Ed. Ian Kuijt), Kluwer Academic Publishers, New York, 2002, ss. 39-61.

Rosenberg, Micheal. “Hallan Çemi”, **Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 1-12.

Rosenberg, Micheal. “Demirköy”, **Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 12-20

Ruff, Christopher. “Variation in Human Body Size and Shape”, **Annual Review of Anthropology**, Cilt 31, 2002, ss. 211-232.

Russel, Nerissa ve Kevin McGowan. “Dance of the Cranes: Crane symbolism at Çatalhöyük and beyond”, **Antiquity**, Cilt 77, 2003, ss. 445-455.

Russell, Nerissa. “Çatalhöyük Worked Bone”, **Çatalhöyük Perspectives: Themes From the 1995–99 Seasons**, (Ed. Ian Hodder), British Institue at Ankara, 2005, ss. 339-367.

Russell, Nerissa ve Janet L. Griffitts. “Çatalhöyük Worked Bone: South and 4040 Areas”, **Substantive Technologies at Çatalhöyük.: Reports from the 2000–2008 Seasons**, (Ed. Ian Hodder), British Institute at Ankara, Cotsen Institute of Archaeology Press, 2013, ss. 277-306.

Russell, Nerissa. “Anatolian Neolithic Bone Tools”, **Anatolian Metal VII - Anatolien und seine Nachbarn vor 10.000 Jahren**, (Ed. Ünsal Yalçın), Dt. Bergbau Museum, Bochum, 2016, ss. 125-134.

Sagona, Antonino ve Paul Zimansky. **Ancient Turkey**, Routledge, New York, 2009.

Sağlamtimur, Haluk. “Ege Gübre Neolitik Yerleşimi”, **Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı**, (Ed. Mehmet Özdoğan ve Nezih Başgelen), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 373-376.

Salamini, Francesco, Hakan Özkan, Andrea Brandolini ve Ralf Schäfer-Pregl. “Genetics and Geography of Wild Cereal Domestication in the Near East”, **Nature Reviews Genetic**, Cilt 3, Sayı 6, 2002, ss. 429-441.

Sardi, Marina L., Fernando Ramírez Rozzi ve Héctor M. Pucciarelli. “The Neolithic transition in Europe and North Africa. The functional craneology contribution”, **Anthropologischer Anzeiger**, Cilt 62, 2004, ss. 129-145.

Sauer, Carl O. “Agricultural Origins and Dispersals”, **American Geographical Society**, Cilt 19, Sayı 1, New York, 1952, ss. 87-90.

Sayers, Ken ve C. Owen Lovejoy. “Blood, Bulbs, and Bunodonts: On Evolutionary Ecology and the Diets of Ardipithecus, Australopithecus, and Early Homo”, **The Quarterly Review of Biology**, Cilt 89, Sayı 4, 2014, ss. 319-357.

Schirmer, Wulf. “Some aspects of building at the “aceramic-neolithic” settlement of Çayönü Tepesi”, **World Archaeology**, Cilt 21, Yayın 3, 1990, ss. 363-387.

Schmandt-Besserat, Denise. “A Stone Metaphor of Creation”, **Near Eastern Archaeology**, Cilt 61, 1998, ss. 109-117.

Schmidt, Klaus. “The Urfa-Project 1996”, **Neo-Lithics**, Cilt 2, 1996, ss. 2-3.

Schmidt, Klaus. “Göbekli Tepe-Southeastern Turkey. The Seventh Campaign 2001”, **Neo-Lithics**, Cilt 1, 2002, ss. 23-25.

Sennett, Richard. **Zanaatkâr**, çev. Melih Pekdemir, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2019.

Shea, John J. ve Ofer Bar-Yosef. “Who Were The Skhul/Qafzeh People? An Archaeological Perspective on Eurasia’s Oldest Modern Humans”, **Journal of The Israel Prehistoric Society**, Cilt 35, 2005, ss. 451-468.

Shea, John J. **Stone Tools in the Paleolithic and Neolithic East a Guide**, Cambridge University Press, New York, 2013.

Sherlock, David. “Roman Forks”, **Archaeological Journal**, Cilt 164, Sayı 1, 2007, ss. 249-267.

Sherratt, Andrew G. “Plough and pastoralism: aspect of the Secondary Products Revolution”, **Pattern of the Past**, (Ed. I. Hodder, G. Isaac ve N. Hammond), Cambridge University Press, Cambridge, 1981, ss. 261-306.

Sherratt, Andrew G. “The Secondary Exploitation of Animals in the Old World”, **World Archaeology**, Cilt 15, Sayı 1, 1983, ss. 90-104.

Shipley, Gerhard P. ve Kelly Kindscher. “Evidence for the Paleoethnobotany of the Neanderthal: A Review of the Literature”, **Scientifica**, Cilt 4, 2016, ss. 1-12.

Sidéra, Isabelle. “Manufacturing Bone Tools: The Example of Kovačevo”, **Bioarchaeology in the Balkans: Balance and Perspectives**, (Ed. Nataša Miladinović-Radmilović ve Selen Vitezović), Papers Of The Bioarchaeological Section Of The Serbian Archaeological Society, Belgrade, 2013, ss. 173-178.

Silistreli, Uğur. “1988 Köşk Höyük Kazısı”, **XI. Kazı Sonuçları Toplantısı I**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, ss. 91-98.

Silvertown, Jonathan. **Dinner with Darwin: Food, Drink, and, Evolution**, University of Chicago Press, 2017.

Simmons, Alan H. **The Neolithic Revolution in the Near East**, The University of Arizona Press, Tuscon, 2007.

Sinclair, Anthony. “The technique as a symbol in Late Glacial Europe”, **World Archaeology**, Cilt 27, Sayı 1, 1995, ss. 50-62.

Sistiaga, Ainara, Carolina Mallol, Bertila Galvan ve Roger Everett Summons. “The Neanderthal Meal: A New Perspective Using Faecal Biomarkers, **PLoS ONE**, Cilt 9, Sayı 6, 2014, ss. 1-6.

Sivil, Coşkun. **Ulucak Höyük Neolitik Dönem Kemik Aletleri’nin Tabakalar ve Mekanlar Arası Değerlendirilmesi**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Edirne, 2017.

Slimak, Ludovic, Nur Balkan-Atlı, Didier Binder ve Berkay Dinçer. “Installations paléolithiques en Cappadoce. État des connaissances de cinq années de recherche sur les premiers peuplements humains en Anatolie centrale”, **Anatolia Antiqua**, Cilt 13, 2005, ss. 287-294.

Smith, A.G. ve J.C. Briden. **Mesozoic and Cenozoic Paleogeographic Maps**, Cambridge University Press, New York, 1977.

Smith, Bruce. **Emergence of Agriculture**, Scientific American Library, New York, 1995.

Smith, Philip E. L. "An Interim Report on Ganj Dareh Tepe, Iran", **American Journal of Archaeology**, Cilt 82, Sayı 4, 1978, ss. 537-540.

Snir, Ainit, Dani Nadel, Iris Groman-Yaroslavski, Yoel Melamed, Marcelo Sternberg, Ofer Bar-Yosef ve Ehud Weiss. "The Origin of Cultivation and Proto-Weeds, Long Before Neolithic Farming", **PLoS ONE**, DOI: 10.1371/journal.pone.0131422. (15.03.2020), ss. 1-12.

Spivak, Polina ve Dani Nadel. "The use of stone at Ohalo II, a 23,000 year old site in the Jordan Valley, Israel", **Journal of Lithic Studies**, Cilt 3, Sayı 3, 2016, ss. 523-552.

Spoor, Fred, Philipp Gunz, Simon Neubauer, Stefanie Stelzer, Nadia Scott, Amandus Kwekason ve M. Christopher Dean. "Reconstructed Homo habilis type OH 7 suggests deep-rooted species diversity in early Homo", **Nature**, Cilt 519, 2015, ss. 83-86.

Stanford, Mark. "The Cultural Evolution of Human Nature", **Acta Biotheoretica**, Cilt 68, 2020, ss. 275-285.

Stefanović, Sofija, Bojan Petrović, Marko Porčić, Kristina Penezić, Jugoslav Pendić, Vesna Dimitrijević, Ivana Zivaljević, Sonja Vuković, Jelena Jovanović, Sanja Kojić, Andrej Starović ve Tamara Blagojević. "Bone spoons for prehistoric babies: Detection of human teeth marks on the Neolithic artefacts from the site Grad-Starčevo (Serbia)", **PLoS ONE**, Cilt 14, Sayı 12, 2019, ss. 1-38.

Stordeur, Danielle ve Frédéric Abbès. "Du PPNA au PPNB: mise en lumière d'une phase de transition à Jerf el Ahmar (Syrie)", **Bulletin de la Société préhistorique française**, Cilt 99, Sayı 3, 2002, ss. 563-595.

Stöllner, Thomas. “Tunç Çağı’nda Hammadde Olarak Kullanılan Minerallere Genel Bir Bakış”, **Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti**, (Ed. Ünsal Yalçın, Cemal Pulak ve Rainer Slotta), Deutsches Bergbau-Museum Bochum, Bochum, 2006, ss. 453-476.

Straus, Jr, William L. ve A. J. E. Cave. “Pathology and the Posture of Neanderthal Man”, **The Quarterly Review of Biology**, Cilt 32, Sayı 4, 1957, ss. 348-363.

Susman, Randall L. “Who Made the Oldowan Tools? Fossil Evidence for Tool Behavior in Plio-Pleistocene Hominids”, **Journal Anthropological Research**, Cilt 47, Sayı 2, 1991, ss. 129-151.

Svizzero, Serge. “Pre-Neolithic Economy”, **History of Economic Ideas**, Cilt 22, Sayı 2, 2014, ss. 25-40.

Şengör, A.M. Celal ve Yücel Yılmaz. “Tethyan Evolution of Turkey: A Plate Tectonic Approach”, **Tectonophysics**, Cilt 75, Elsevier Scientific Publishing Company, Amsterdam, 1981, ss. 184-241.

Şenkul, Çetin. “Anadolu ve Yakın Çevresindeki Polen Analizleri ve Anadolu’nun Kuvaterner Paleocoğrafyasına Katkıları”, **Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi**, Sayı 7, 2014, ss. 7-17.

Şüküroğlu, H. Evrim. “Buzullar ve Kuvaterner Buzul Dönemleri”, **MTA Doğal Kaynaklar ve Ekonomi Bülteni**, Cilt 18, 2014, ss. 55-60.

Tallavaara, Miikka, Miska Luoto, Natalia Korhonen, Heikki Järvinen ve Heikki Seppä. “Human population dynamics in Europe over the Last Glacial Maximum”, **Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America**, Cilt 112, Sayı 27, National Academy of Sciences, 2015, ss. 8232-8237.

Taratman, E. K. “Second Report on the Excavations at Sun Hole, Cheddar”, **Proc. Univ. Bristol Spelaeol Soc.**, Cilt 7, Sayı 2, 1955, ss. 61-70.

Tarrús, Josep. “La Draga (Banyoles, Catalonia), an Early Neolithic Lakeside Village in Mediterranean Europe”, **Catalan Historical Review**, Cilt 1, 2008, ss. 17-33.

TAY Projesi, “Çayönü”, **Buluntular**,
[http://www.tayproject.org/TAYages.fm\\$Retrieve?CagNo=660&html=ages_detail_t.html&layout=web](http://www.tayproject.org/TAYages.fm$Retrieve?CagNo=660&html=ages_detail_t.html&layout=web), (27.11.2020).

Tekin, Halil. **Tarihöncesinde Mezopotamya**, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2019.

Tekin, Halil. “Domuztepe 2018 Kazılarının İlk Ön Raporu”, **41. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2020, ss. 277-292.

Tekin, Oğuz. **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, 11. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Tietze, Andreas. **Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Cilt 1**, Simurg Kitapçılık, İstanbul-Wien, 2002.

Tkáčová, Lenka. **Hear the cricket on the hearth”: An outline of more effective archaeological method for maximizing the information gain from prehistoric fire installations on example of Neolithic and Chalcolithic fire installations from Tepecik Çiftlik, Central Anatolia**, Masaryk University Faculty of Arts, Brno, 2015, ss. 2-5

Tobias, P. V. “Australopithecus, Homo Habilis, Tool-Using and Tool-Making”, **The South African Archaeological Bulletin**, Cilt 20, Sayı 80, 1965, ss. 167-192.

Tuğlacı, Pars. **Okyanus Ansiklopedik Sözlük Cilt 1**, 8. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1985.

Tuğlacı, Pars. **Okyanus Ansiklopedik Sözlük Cilt 6**, 8. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul, 1985.

Tuncel, Metin. “Birinci Coğrafya Kongresi’nde Türkiye Coğrafi Bölgelerinin İsimlendirilmesi, Sınırlarının Tespiti ve Günümüze Etkileri”, **Türk Coğrafya Dergisi**, Cilt 57, Ankara, 2011, ss. 1-10.

Turani, Adnan. **Dünya Sanat Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2014.

Turoğlu, Hüseyin. **Buzullar ve Buzul Jeomorfolojisi**, Çantay Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Uhri, Ahmet. **Ateşin Kültür Tarihi**, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.

Uhri, Ahmet. **Anadolu Mutfak Kültürünün Kökenleri**, Ege Yayınları, İstanbul, 2016.

Uhri, Ahmet. “Uygarlık Buğdayla Başladı Zeytin-İncir-Üzümlle Devam Etti”, **Buğdayın Akdeniz’deki Yolculuğu Konferans Bildirileri**, İzmir Akdeniz Akademisi, 2019, ss. 11-16.

Ulijaszek, Stanley J., G. Hillman, J. L. Boldsen ve C. J. Henry. “Human dietary change”, **Philosophical Transactions: Biological Sciences**, Cilt 334, Sayı 1270, 1991, ss. 271-279.

Ungar, Peter S., Frederick E. Grine ve Mark F. Teaford. “Diet in Early Homo: A Review of the Evidence and a New Model of Adaptive Versatility”, **Annual Review of Anthropology**, Cilt 35, 2006, ss. 209-228.

Ungar, Peter S. ve Matt Sponheimer. “The Diets of Early Hominins”, **Science**, Cilt 334, Sayı 6053, 2011, ss. 190-193.

Ungar, Peter S. “Dental Evidence for the Reconstruction of Diet in African Early Homo”, **Current Anthropology**, Cilt 53, Sayı 6, 2012, ss. 318-329.

Urem-Kotsou, Dushka, Kostas Kotsakis ve Ben Stern. “Defining function in Neolithic ceramics: the example of Makriyalos, Greece”, **Documenta Prehistorica**, Cilt 29, 2002, ss. 109-118.

Valeggia, Claudia ve Peter T. Ellison. “Interactions Between Metabolic and Reproductive Functions in the Resumption of Postpartum Fecundity”, **American Journal of Human Biology**, Cilt 21, 2009, ss. 559-566.

Valla, François. “La sédentarisation au Proche-Orient: La culture natoufienne”, **Premiers patsans du Monde**, (Ed. J. Guilaine), Errance, Paris, 2000, ss. 13-30.

Vavilov, Nikolai Ivanovich. **Origin and Geography of Cultivated Plants**, çev. Doris Löve, Cambridge University Press, New York, 1992.

Verhoeven, Marc. “Transformations Society: The Changing Role of Ritual and Symbolism in the PPNB and the PN in the Levant, Syria and South-East Anatolia”, **Paléorient**, Cilt 28, Sayı 1, 2002, ss. 5-13.

Verhoeven, March. “The Birth of a Concept and the Origins of the Neolithic: A History of Prehistoric Farmers in the Near East”, **Paléorient**, Cilt 37, Sayı 1, 2011, ss. 75-87.

Vigne, Jean-Denis ve Daniel Helmer. “Was milk a “secondary product” in the Old World Neolithisation process? Its role in the domestication of cattle, sheep and goats”, **Anthropozoologica**, Cilt 42, Sayı 2, 2007, ss. 9-42.

Vigne, Jean-Denis. "Zooarchaeological Aspects of the Neolithic Diet Transition in the Near East and Europe, and Their Putative Relationships with the Neolithic Demographic Transition", **The Neolithic Demographic Transition and its Consequences**, (Ed. Jean-Pierre Bocquet-Appel ve Ofer Bar-Yosef), Springer, New York, 2008, ss. 179-205.

Vitezović, Selena. "Bos and the bone spoon revisited: Spatula-spoons in the Starčevo culture", **Southeast Europe and Anatolia in prehistory. Essays in honor of Vassil Nikolov on his 65th anniversary**, (Ed. Krum Bacvarov ve Ralf Gleser), Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 239, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2016, ss. 189-196.

Vitezović, Selena. "Retouching Tools from the Post-Paleolithic Period in Southeast Europe", **The Origins of Bone Tool Technologies**, (Ed. Jarod M. Hutson, Alejandro García-Morena, Elisabeth S. Noack, Elaine Turner, Aritza Villaluenga ve Sabine Gaudzinski-Windheuser), Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz, Mainz, 2018, ss. 297-315.

Villa, Paola ve Wil Roebroeks. "Neandertal Demise: An Archaeological Analysis of the Modern Human Superiority Complex", **PLoS ONE**, Cilt 9, Sayı 4, 2014, ss. 1-10.

Voo, R.Vander ve Rowland B. French. "Apparent polar wandering from the Atlantic-bordering continents: Late Carboniferous to Eocene", **Earth-Science Reviews**, Cilt 10, Sayı 2, 1974, ss. 99-119.

Vorster, Lambert. **The Badarian Culture of Ancient Egypt in Context: Critical Evaluation**, University of South Africa, 2016.

Wagner, Günther A., Matthias Krbetschek, Detlev Degering, Jean-Jacques Bahain, Qingfeng Shao, Christophe Falguères, Pierre Voinchet, Jean-Michel Dolo, Tristan Garcia, G. Philip Rightmire ve Erik Trinkaus. “Radiometric dating of the type-site for Homo heidelbergensis at Mauer, Germany”, **Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America**, Cilt 107, Sayı 46, 2010, ss. 19726-19730.

Wang, Q. Edward. **Chopsticks: A Cultural and Culinary History**, Cambridge University Press, Cambridge, 2015.

Watkins, Trevor, D. Baird ve A. Betts. “Qermez Dere and the Early Acermaic Neolithic in Northern Iraq”, **Paléorient**, Cilt 15, Sayı 1, 1989, ss. 19-24.

Wakins, Trevor. “Building houses, framing concepts, constructing worlds”, **Paléorient**, Cilt 30, Sayı 1, 2004, ss. 5-23.

Watkins, Trevor. “Neolithisation in southwest Asia-the pat to modernity”, **Documenta Praehistorica**, Cilt 33, 2006, ss. 71-88.

Weiss, Ehud, Mordechai E. Kislev ve Anat Hartmann. “Autonomous Cultivation Before Domestication”, **Science**, Cilt 312, 2006, ss. 1608-1610.

Whitehouse, Harvey, Camilla Mazzucato, Ian Hodder ve Quentin D. Atkinson. “Modes of Religiosity and the Evolution of Social Complexity at Çatalhöyük”, **Religion at Work in a Neolithic Society**, (Ed. Ian Hodder), Cambridge University Press, New York, 2014, ss. 134-158.

Wierzbicka, Anna. “The idea of a ‘spoon’: semantics, prehistory, and cultural logic”, **Language Sciences**, Cilt 47, 2015, ss. 66-83.

Wikipedia, “Arcidae”, **Ark** **Clam**,
https://en.wikipedia.org/wiki/Ark_clam#/media/File:AnadaraPliocene.jpg,
(07.12.2020).

Willcox, George. “The distribution, natural habitats and availability of wild cereals in relation to their domestication in the Near East: multiple events, multiple centers”, **Vegetation History and Archaeobotany**, Cilt 14, Sayı 4, 2005, ss. 534-541.

Wilson, Bee. **Consider the Fork: A History of How We Cook and Eat**, Basic Books, New York, 2012.

Wilson, Peter J. **The Domestication of the Human Species**, Yale University Press, London, 1989.

Wollstonecroft, Michèle M. “Investigating the role of food processing in human evolution: a niche construction approach”, **Archaeological and Anthropological Sciences**, Cilt 3, Sayı 1, 2011, ss. 141-150.

World of Dictionary, “Cochleare”, **Latin-English**,
<https://worldofdictionary.com/dict/latin-english/meaning/cochleare>, (13.11.2020)

Wrangham, Richard. **Catching Fire: How Cooking Made Us Human**, Basic Books, New York, 2009.

Wright, Herbert E. “Natural Environment of Early Food Production North of Mesopotamia”, **Science**, Cilt 161, Sayı 3839, New York, 1968, ss. 334-339.

Wright, Katherine I. “Ground-Stone Tools and Hunter-Gatherer Subsistence in Southwest Asia: Implications for the Transition to Farming”, **American Antiquity**, Cilt 59, Sayı 2, 1994, ss. 238-263.

Wu, Xiaohong, Chi Zhang, Paul Goldberg, David Cohen, Yan Pan, Trina Arpin ve Ofer Bar-Yosef. "Early Pottery at 20.000 Years Ago in Xianrendong Cave, China", **Science**, Cilt 336, Sayı 6089, 2012, ss. 1696-1700.

Yakar, Jak. **Eski Anadolu Toplumunun Arkeolojideki Yansımaları: Neolitik ve Kalkolitik Çağ Topluluklarının Sosyo-Ekonomik Yapıları, İnanç Sistemleri ve Teknolojileri Cilt 1**, çev. Göksenin Abdal, Homer Kitabevi, İstanbul, 2014.

Yalçın, Ünsal. "Anadolu Madencilik Tarihine Toplu Bir Bakış", **Yer Altı Kaynakları Dergisi**, Sayı 9, 2016, ss.3-134.

Yoshida, Kunio, Dai Kunikita, Yumiko Miyazaki, Yasutami Nishida, Toru Miyao ve Hiroyuki Matsuzaki. "Dating and Stable Isotope Analysis of Charred Residues on the Incipient Jomon Pottery (Japan)", **Radiocarbon**, Cilt 55, Sayı 2-3, 2013, ss. 1322-1333.

Zeder, Melinda A. "Archaeological Approaches to Documenting Animal Domestication", **Documenting Domestication: New Genetic and Archaeological Paradigms**, (Ed. Melinda A. Zeder, Daniel G. Bradley, Eve Emshwiller ve Bruce D. Smith), University of California Press, Berkeley, 2006, ss. 171-180.

Zeder, Melinda A. "The Domestication of Animals", **Journal of Anthropological Research**, Cilt 68, Sayı 2, The University of Chicago Press, 2012, ss. 161-190.

Zeist, W. Van, H. Woldring ve D. Stapert. "Late Quaternary Vegetation and Climate of Southwestern Turkey", **Palaeohistoria**, Cilt 17, University of Groningen Press, Netherlands, 1975, ss. 53-143.

Zeist, W. Van ve G. Jan De Roller. "The Plant Husbandry of Aceramic Çayönü, S.E. Turkey", **Palaeohistorica**, Cilt 33/34, 1991-1992, ss. 65-96.

Zidarov, Petăr. “Knochen- und Geweihgeräte: Traditionen und Praktiken im Alltag der Einwohner von Ovčarovo-Gorata”, **Ovčarovo-Gorata. Eine frühneolithische Siedlung in Nordostbulgarien**, (Ed. Raiko Krauß), Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2014, ss. 250-270.

Zohary, Daniel, Maria Hopf ve Ehud Weiss. **Domestication of Plants in the Old World: The origin and spread of domesticated plants in Southwest Asia, Europe, and the Mediterranean Basin**, 4. Baskı, Oxford University Press, New York, 2012.

Zucoloto, Fernando Sérgio. “Evolution of the human feeding behavior”, **Psychology & Neuroscience**, Cilt 4, 2011, ss. 131-141.